This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

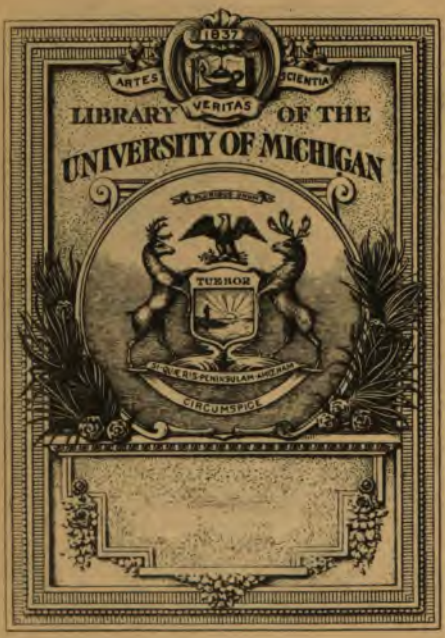
1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

878
S
E616
1867

878
S
1807

C. CRISPI SALLUSTII

OPERA.

CAII CRISPI

SALLUSTII

OPERA

NOVISSIME RECOGNITA

EMENDATA ET ILLUSTRATA

PRAEMITTITUR VITA A IO. CLERICO SCRIPTA

ET

NOTITIA LITERARIA

STUDIIS SOCIETATIS BIPONTINAE

EDITIO TERTIA

AUCTIOR.

ARGENTORATI
EX TYPOGRAPHIA SOCIETATIS BIPONTINAE
MDCCCVII.

878
S
1807

Latin
Fromann
5-26-25
11982

C. CRISPI SALLUSTII
VITA
AUCTORE
IOANNE CLERICO.

C. Crispus Sallustius natus Amiterni, [1] in Sabinis, apud quos exstant etiamnum antiquae severitatis reliquiae, anno ab Urbe condita DCLXIX. [2] *L. Cornelio Cinna* III. & *Cn. Papirio Carbone Coss.* Hi Sullae infensi bellum civile concitarunt; quod non desiit, nisi postquam Sulla, triennio post, rerum potitus est. His annis omnis generis flagitia in Italia commissa, plebeiaeque & nobiles familiae gravissimas calamitates passae sunt: unde intelligere licet, miserrimo & flagitiosissimo aevo natum esse *Sallustium*, & quo multo plura, quae vitaret, quam quae sequeretur, videbat. Parentes tamen eius inculpatae vi-

* Omisimus exordium in modum chriolae scriptum, aeque Clerico dignum, quo is Sallustium gravius reprehendit, quod ipse virtutis defensor vitiis omnibus contaminatus fuerit. Si quidem vera sunt, quae de eius moribus fert communis aut vulgaris opinio, facilius hodie ferimus Sallustium bonarum artium patronum, quam eum tulere ob pravitatem morum suae aetatis homines. Sed & sunt, qui Sallustium a iactis in ipsum probris defendant: quam operam sibi sumsit doctissimus interpres Sallustii Gallicus, *Thyronius*, in notis vitae a Clerico scriptae subditis.

1 Vide Euseb. *in Chr. ad an.* MDCCCCXXXI.

2 A. C. LXXXV.

tae fuiſſe credibile ſit, quod priſcus Declamator, qui nomine *Ciceronis* in *Salluſtium* invectus eſt, omniaque conquiſivit, quae in eum dici poſſent, nihil in fama rumoribusque ſubſequentis aetatis invenerit, quod iis exprobraret. Patrem certe *Salluſtii* ſe *praeterire* ait; *qui ſi*, inquit, *nunquam in vita ſua peccaſſet, tamen maiorem iniuriam Reipublicae facere non potuiſſet, quam quod eum talem filium genuerat.* Subiicit, ſe *non exſequi, ſi qua in pueritia peccaſſet Salluſtius, ne parentem eius accuſare videretur, qui eo tempore ſummam eius poteſtatem habuit.* Quae verba ſatis oſtendunt, probra nulla in Hiſtorici noſtri parentes tunc temporis iacta: neque enim iis vehemens declamator peperciſſet, ut *Salluſtii* nequitiam credibiliorem redderet.

Plebeiam eius familiam, non patriciam, ut nonnulli volunt, fuiſſe liquet, ex eo quod tribunus plebis fuerit: ac ſane ubique in nobiles invehitur, praeſertim in Hiſtoria belli Iugurthini, & poſteriore Epiſtola ad C. Caeſarem *de Republica ordinanda.*

A teneris annis excultam eloquentiam, & operam diligentem literis a *Salluſtio* datam, ſatis oſtendunt eius ſcripta: neque enim ita ſcribunt, qui ſerius ſeſe ad literarum ſtudia contulerunt. Ideo fidem ei minime detraxerim dicenti Epiſt. II. ad Caeſarem, *poſtquam ſibi aetas ingeniumque adoleviſſet, ſe haud ferme armis atque equis corpus exercuiſſe, ſed animum in literis agitaſſe; &, quod natura firmius erat, ingenium in laboribus ha-*

buiſſe. Sed & hoc diſerte teſtatur *Suetonius.*[1] Praeceptorem enim eius fuiſſe docet Atteium praetextatum, nobilem Grammaticam Latinum, qui ſe *Philologum* vocavit, & qui *Salluſtium* familiariſſime coluit. Vix tamen videtur, more aliorum, cauſas actitaſſe, ut gratiam ac famam ſibi actionibus forenſibus compararet. Nulla certe memoria eius rei apud veteres; nec *Cicero*, qui tot aequalium ſuorum, qui operam ſuam venditarunt in foro, meminit, *C. Criſpi Salluſtii* mentionem ullam usquam fecit. Si quis ſilentii cauſam fuiſſe inimicitiam, quae inter eos fuit, ſuſpicetur, doceat, cur *Cicero* eius ſaltem obiter non meminerit, ut vituperaret. Ac ſane genus eloquentiae Salluſtianae minus aptum foro fuit; aptiſſimum Hiſtoriae, quae ab otioſis legitur. Quare *Quintilianus*,[2] vitari oportere iudicat in cauſis agendis illam Salluſtianam (quamquam in ipſo virtutis locum obtinet) brevitatem, & abruptum ſermonis genus, quod otioſum fortaſſe lectorem minus fallit, audientem transvolat.

Declamator,[3] quem dixi, turpiſſimam adoleſcentiam *Salluſtio* exprobrat, nefandarumque voluptatum amorem obiicit: quae criminationes, ut falſae eſſe poſſunt, non omnino incredibiles ob ſequuta flagitia videntur. *Domum paternam*, ſi accuſatori credimus, *vivo patre, turpiſſime venalem habuit, ac vendidit:* morique coëgit ex moerore patrem, quo nondum mortuo, iam pro he-

1 In lib. de illuſtribus Grammaticis cap. 10.

2 Lib. IV. c. 2.

3 Cap. 5.

rede omnia gerebat, nec aetatis tirocinio lapsus, postea se correxit, sed abiit in sodalitium sacrilegi nescio cuius Nigidiani: bis accusatus est apud iudices, bis absolutus; verum ita ut non innocens esse, sed iudices peieraſſe viderentur.

Cum ad capessendos Reipublicae honores contenderet,[1] Quaesturam est consequutus: quam si petiit legitimo anno, hoc est, vigesimo quinto, Quaestor fuit an. U. C. DCXCIV.[2] Quinto Caecilio Metello Celere & L. Afranio Coss. Aliosne honores ambiverit, an difficultatibus deterritus ad privatam vitam, iis missis, concesserit, non satis liquet. Ab hoc certe tempore nullos honores, ad Tribunatum usque plebis, gessit. In ipso adolescentiae ardore videtur ea admisisse, quae aeternam nomini eius infamiam inusserunt.[3] *M. Varro*, scriptor gravissimus, in libro, quem inscripserat *Pius*, aut *de Pace*, *C. Sallustium* in adulterio deprehensum cum Fausta, Sullae filia, a Milone eius viro loris bene caesum, &, cum pecuniam dedisset, dimissum fuisse prodidit.

Attamen an. U. C. DCCII.[4] Tribunatum plebis adeptus est, tempore quo usque adeo turbata erat Respublica, ut eo deventum sit, ut Cn. Pompeius Magnus Consul, sine collega, crearetur. Cum autem paulo ante T. Annius Milo P. Clodium occidisset, Pompeiusque legem de vi tulisset, qua instituebatur quaestio de ea caede; ul-

1 Cap. 5.
2 A. C. LX.
3 Ap. Aul. Gell. Lib. XVII. c. 18. Vid. & veterem Scholiasten *Horatii* ad Sat. 2. lib. I.
4 A. C. N. LII.

ciſcendi occaſionem nactus *Salluſtius*, ſibi non defuit. Cum duobus aliis Tribunis plebis inimiciſſimas conciones, ut ſcribit *Aſconius Pedianus* in *Ciceronis* Milonianam, de Milone habuit, invidioſas etiam de Cicerone, quod Milonem ſummo ſtudio defenderet; eratque maxima pars multitudinis infenſa non ſolum Miloni, ſed ipſi etiam, propter inviſum patrocinium, Ciceroni. Poſtea tamen cum de accuſandi ſtudio multum remiſiſſet *Salluſtius*, in ſuſpicione fuit in gratiam rediiſſe cum Milone & Cicerone.

Crediderim, hisce temporibus ſcriptam fuiſſe Hiſtoriam Catilinariae coniurationis, cum *Salluſtius*, exacto Tribunatus tempore, privatus ageret, nec Ciceroni eſſet infenſus: rem enim ita narrat, ut ea lecta Hiſtoria, nemo non acta Ciceronis ſit probaturus. Forte & bellum Iugurthinum, & civilia, quae id inſequuta ſunt, aliaque cum iis connexa, eodem illo tempore conſcripſit, aut aliquanto poſterius. Certe non ſunt ea ſcripta hominis adoleſcentis; teſtaturque ipſe, initio coniurationis Catilinariae, ſe tum demum Hiſtoriam aggreſſum ſcribere, [1] *ubi animus ex multis miſeriis atque periculis requievit, & ſibi reliquam aetatem a Republica procul habendam decrevit*; quod vix ante Tribunatum, quem anno aetatis XLI. geſſit, fieri potuit. Tum vero ſtatuit *res geſtas populi Romani carptim* (ſic ipſe loquitur) *ut quaeque memoria digna viderentur perſcribere; eo magis quod ei a ſpe, metu, partibus Reipublicae animus*

1 Cap. 3.

liber erat. Haec ſunt verba hominis honores nullos amplius ſperantis, aut certe ambitionem egregie diſſimulantis. At nec ante diſſimularat honorum cupiditatem; nec poſtea, rerum potiente Caeſare, eorum contemtum prae ſe tulit.

Itaque ante omnia Catilinariam coniurationem, quae contigerat anno eius vitae XXX, ac proinde cuius teſtis fuerat, ſcribere undecim circiter poſt annis aggreſſus eſt, ſi calculos recte ponimus. Tum Iugurthinum bellum, quod diu ante quam naſceretur, & civile, quod eo puero geſtum eſt, conſcripſit. Periit poſtremum opus, ſi fragmenta quaedam excipias, quae tamen ſat ampla ad nos pervenerunt, ut ex iis intelligere poſſimus, non minus accurate ac cetera perſcriptum fuiſſe.[1] Sed mihi videor ex loco *Auſonii* poſſe colligere tempora, quorum hiſtoriam ſcripſerat *Salluſtius*, in iis libris qui perierunt. *Auſonius* in Idyllio XXXII, ad Nepotem, docet puerum, quos libros legere eum oporteat, & quos ipſe, in gratiam eius, in manum iterum ſumere ſit paratus. Itaque memorato *Terentio*, ſic loquitur de *Salluſtii* libris:

Iam facinus, Catilina, tuum, Lepidique tumultum,
Ab Lepido, & Catulo; iam res & tempora Romae
Orſus, bis ſenos ſeriem connecto per annos.
Iam lege civili miſſum Mavorte duellum,
Movit quod ſocio Sertorius exſul Ibero.

Haec ſunt omnia opera *Salluſtii*, excepto bello Iugurthino, quod cur omiſerit *Auſonius*, non

1 Sueton. de ill. Gramm. cap. 10.

intelligo. Forte aliquot verſus vetuſtate interciderunt. 1) Occurrit bellum Catilinarium, de quo nihil neceſſe eſt dicere. 2) Hiſtoria tumultus excitati a *Marco Aemilio Lepido*, anno urbis conditae DCLXXXVII, poſtquam anno ſuperiori conſul fuiſſet: is tumultus a Pompeio & Catulo oppreſſus eſt eodem anno. 3) Inde *Salluſtius* ſcripſerat Hiſtoriam rerum in Republica Romana per duodecim annos geſtarum, ante Lepidi tumultum; quorum duodecim annorum initium *fecerim circiter* ab anno U. C. DCLXIII, quo bellum Marſicum inchoatum: ab eo enim tempore, usque ad extremam Dictaturam Sullae, duodecim circiter anni fluxerunt. Multa autem inveniuntur fragmenta *Salluſtii*, ex quibus liquet eum res a Sulla geſtas ſcripſiſſe, quae ea temporis intercapedine continentur. 4) Bellum ſcripſerat Sertorianum, quod coeperat ſub finem vitae Sullae, proximeque duodecim annos memoratos conſequebatur: Metellus enim in Hiſpaniam contra Sertorium miſſus eſt anno U. C. DCLXXIV, qui duodecim illorum annorum ultimus fuit. Si ea Hiſtoria ad receptas usque Hiſpanias pertexta eſt, quod credibile videtur, pertinuit ad annum DCLXXXI. nam eo demum anno, occiſis Sertorio & Perperna, pacatae ſunt Hiſpaniae.

Hinc videmus, quamvis *Salluſtius* carptim ſcripſiſſet Hiſtoriam Romanam, nec continua temporum ſerie lucubrationes ſuas edidiſſet, ex tribus poſtremo memoratis operibus potuiſſe con-

texi circiter octodecim annorum hiſtoriam; quae utinam ſane exſtaret! fragmenta enim eius ſitim noſtram excitant, non reſtinguunt. Hi autem libri, quamvis ab auctore eo ordine, quem memorat *Auſonius*, editi, videntur poſtea a Grammaticis in ordinem quemdam redacti, ut ex tribus operibus una conflaretur Hiſtoria, librique eius perpetuo ordine a primo ad ultimum decurrerent, commodiusque ad teſtimonium citarentur. *Aſinius Pollio*, in libro quo Salluſtii ſcripta reprehenderat, ut nimia priſcorum verborum adfectatione oblita, tradebat, *In eam rem adiutorium ei feciſſe maxime quendam Atteium Praetextatum, nobilem Grammaticum Latinum, declamantium deinde adiutorem atque praeceptorem.* Ab hoc aiebat *Salluſtium ſcribere aggreſſum, breviario rerum omnium Romanarum, ex quibus quas vellet eligeret; inſtructum fuiſſe, antiquaque ei verba & figuras ſolitum eum eſſe colligere.* Videtur Grammaticus non ignobilis ea in re ingenio ac voluntati *Salluſtii* gratificatus eſſe, potius quam ſuum ipſius iudicium ſequutus. nam in praeceptis Rhetoricis ad Aſinium Pollionem, ei *nihil aliud ſuadebat*, ut prodidit Suetonius, *quam ut noto, civilique & proprio ſermone uteretur, vitaretque maxime obſcuritatem & audaciam in translationibus.* Credibile eſt, *Salluſtium* ea re gravitatem ſtili captaſſe, & priſcorum illorum Romanorum ſermonem imitatum, quorum moribus erat diſſimillimus, ut flagitioſae vitae maculas elueret, perſuaderetque iis, quibus ſatis notus non erat,

falsa esse omnia, quae de illo minus honesta iactabantur.

Verum hae artes belle homini non cesserunt. nam anno U. C. DCCIV. [1] Coss. L. Aemilio Paulo & C. Claudio Marcello, Appius Claudius Pulcher Censor, non repugnante collega L. Calpurnio Pisone, omnes libertinos, ut docet *Dio* lib. XL. multos etiam nobilium, atque inter eos *Crispum Sallustium*, qui Historiam conscripsit, Senatu eiecit. Quod factum, si veteribus Grammaticis [2] credimus, propter adulteria. dicitur enim ab iis *Sallustius tanto ardore insaniisse in libertinas, quanto moechus in matronas: quod cum illi in Senatu a Censoribus obiectum esset, respondit, se non matronarum, sed libertinarum, sectatorem esse. Quare ex Senatu,* inquiunt, *eiectus est.* Hoc quoque ei exprobrat personatus ille *Cicero*, [3] qui Declamatione in eius mores invectus est. Idem nos docet, postquam Censores Senatum more maiorum legissent, nusquam conspectum esse *Sallustium* Romae; suspicaturque, tum se *coniecisse in ea castra, quo omnis sentina Reipublicae confluxerat*, hoc est, in Galliam ad Caesarem se contulisse. Non minoribus conviciis eum exagitavit *Lenaeus*, [4] Pompeii Magni libertus, ex amore erga patroni memoriam, quem *Sallustius* scripserat *oris probi, animo invereçundo fuisse.* Ideo Lenaeus postea Historicum nostrum *acerbissima Satira*, ut docet Sue-

1 A. Chr. N. 1.
2 Schol. in Sat. 2, Lib. I, Hor.
3 Cap. 5. & 6.
4 *Suetonius* de illustr. Gramm. c. 15.

tonius, *laceravit*. laſtaurum & lurconem & nebulonem popinonemque *appellans*. & vita ſcriptisque monſtroſum, *praeterea* priſcorum, Catonisque verborum ineruditiſſimum furem. Qua ex occaſione ſic de Pompeio ſcripſiſſet *Salluſtius*. poſt interitum eius Hiſtoriae, coniicere non poſſumus; at conſtat, Caeſarianis partibus e Senatu expulſum faviſſe.

Certe poſteaquam Respublica armis oppreſſa eſt, anno ſequente, U. C. DCCV.[1] C. Claudio Marcello & L. Cornelio Lentulo Coss. a Carſare eſt in Senatum reductus;[2] Quaeſtura iterum accepta, ut honeſtius in ampliſſimum ordinem reciperetur. Eum autem *honorem*, ſi adverſae famae credimus, *ita geſſit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emtor fuit. Nihil non aequum ac verum duxit, quod ipſi facere collibuiſſet.* Propter iteratam Quaeſturam, priſcus Declamator, cuius verba protulimus, *bis Senatorem, bis Quaeſtorem factum* ait. At *Dio* Lib. XLII. vult, ut recuperaret dignitatem Senatoriam, Praetorem creatum. Malim, Quaeſtura in eum collata, factum hoc eſſe: eo enim magiſtratu capto, Romana iuventus ingrediebatur Senatum.

Hoc tempore viris doctis videtur ſcripſiſſe ad Caeſarem duas illas Literas, quae perperam Orationes inſcribuntur, *de Republica ordinanda.* Sed poſteriores quidem hoc tempore ſcripſiſſe potuit; at priores non niſi propemodum confecto bello ſcripſit. Malim ergo hasce differre in annum

1 A. C. N. XLIX. Idem c. 7. 2 Cic. in Salluſt. c. 6.

DCCVII. aut certe ad finem anni antecedentis, cum victus esset Cn. Pompeius.

Igitur sub finem anni DCCVI. cum in Asia esset Caesar, ab iis [1] qui Roma ad eum venerant cognovit, literisque urbanis animadvertit, multa Romae male & inutiliter administrari, neque ullam partem Reipublicae satis commode geri; quod & contentionibus tribunitiis pernicioſae seditiones orirentur, & ambitione atque indulgentia Tribunorum Militum, & qui legionibus praeerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent. Hanc crediderim occasionem fuisse scribendi iterum ad Caesarem de ordinanda Republica; qua de re cogitare serio non potuit, nisi post victum Pompeium. Antea quidem *Sallustius*. Caesare nondum in Macedoniam profecto, vigenteque bello, multa monuerat ea de re, in Epistola, quae II. Oratio perperam dicitur, ubi de *M. Bibulo*. & *L. Domitio*, quasi viventibus loquitur, cum Bibulus mortuus sit ante pugnam Pharsalicam, & Domitius ex ea fugiens interfectus. Sed in altera Epistola, in qua de bello, quasi confecto, loquitur, rem eamdem iterum aggreditur. Itaque, quae prior est, eam oporteret esse posteriorem, quod etiam ipsum eius, quae posterior est, prooemium satis ostendit.

Antequam autem Caesar contra Scipionem, Pompeii socerum, in Africam iret, anno U. C.

1 *Hirt.* de bello Alex. c. 65.

DCCVII. quo Caesar iterum Dictator fuit, M. Antonius Magister Equitum, Praetor factus est *Sallustius*; qui honor videtur non tam monitorum de Republica ordinanda, quam turpium adulationum iis admissarum praemium fuisse. At *Sallustio* propemodum fatalis fuit: [1] cum enim esset in Campania apud Caesarianos milites, mox in Africam transmittendos, motaque ab iis esset seditio, quam frustra compescere tentavit, ab iis ferme est interfectus. Quin etiam cum Romam ad Caesarem contenderet, ut hac de re certiorem faceret, insequuti eum complures militum, obvios quosque occiderunt; ipsum, si adipisci potuissent, e medio sublaturi.

Caesar vero, placatis militibus, sub brumam in Africam cum parte exercitus traiecit, secumque *Sallustium* duxit: quem, paucis diebus postquam adpulisset, cum penuria annonae premeretur, [2] ad Cercinam insulam, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iussit, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. [3] Eius adventu C. Decimius Quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugae commendavit. *Sallustius* interim a Cercinatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complevit, atque in castra ad Caesarem misit. Quid aliud in eo bello gesserit *Sal-*

1 Ex Dione Lib. XLII.
2 *Hirt.* de bello Afr. c. 8.
3 Ibid. c. 34.

luſtius. nemo prodidit; ſed fidelem ac ſtrenuam operam Caeſari navaſſe, ex praemio intelligere eſt. Anno enim U. C. DCCVII. [1] confecto Africano bello, Caeſar eum in Numidia recepta, verbo quidem adminiſtrandae provinciae cauſa, re ipſa autem expilandae, pro Praetore reliquit.[2] Itaque dona multa *Salluſtius* accepit, multa rapuit: Romamque deinde reverſus, cum a Numidis accuſaretur, maximam infamiam retulit; quod cum libros ſcripſiſſet, in quibus copioſa & acerba oratione invectus erat in eos, qui ex provinciis quaeſtum feciſſent, rebus ipſis quod ſcripſerat non expreſſiſſet. Ne tamen cauſam diceret, [3] ſeſtertio duodecies cum Caeſare pactus eſt, ſi credimus perſonato *Ciceroni*. Graviſſimus certe Hiſtoricus *Dio* prodidit, eum, licet a Caeſare dimiſſum, ſuis ipſius ſcriptis perennem infamiam ſibi creaſſe, quod vita ab iis prorſus diſſentiret.

Ea praeda, [4] qui modo ne paternam quidem domum redimere poterat, repente tamquam ſomnio beatus, hortos pretioſiſſimos, [5] qui *Salluſtiani* ab eius nomine dicti ſunt, villam Tiburtinam, & alias poſſeſſiones ſibi comparavit.

Qua ratione vitam poſtea traduxerit *Salluſtius*, veteribus tacentibus, nobis non liquet. Credibile eſt ornandae domui, exſtruendis villis, deliciisque undequaque ſibi parandis occupatum fuiſſe; ita ut ſaluberrimis praeceptis, quae in Hiſto-

1 A. C. N. XLVI.
2 Dio Lib. XLIII.
3 Cicer. in Salluſt. c. 8.
4 Id. ibid.
5 De iis vide Fam. *Nardinum* Vet. Romae Lib. IV. c. 7.

riis tradiderat, exemplo ſuo vim pondusque detrahere pergeret. De eius oratione in *Ciceronem*. & *Ciceronis* in *Salluſtium*. nihil addam; quia, licet antiquae ſint, nec infra aevum Tiberianum, animi cauſa a Rhetore quopiam confictas nemo ampliùs dubitat.

Quinquageſimo aetatis anno fato functus eſt, quadriennio ante bellum Actiacum,[1] hoc eſt, anno U. C. DCCXIX.[2] S. Pompeio & S. Cornificio Coss. Vir ſane fuit memorabilis, ſi Hiſtorias eius ſpectes; quae, ſi nimium antiquioris ſtili ſtudium excipias, nullis aliis poſtponendae ſunt, principemque locum inter Romanos Hiſtoricos, etiam iudicio veterum, ei pepererunt. Nec brevitatem ac efficaciam ſingularem dictionis dumtaxat laudant, ſed etiam veritatis ſtudium: quod ita intelligendum, ut de aliis loquenti fides habeatur, de ſe ipſi nihil credatur, niſi quod re ipſa comprobatum eſt. Facile credo, cum ſe Reipublicae longum valedixiſſe putaret, *Conſilium ei non fuiſſe*, ut ipſe dicit, *ſocordia atque deſidia bonum otium conterere. neque vero, agrum colendo ac venando. ſervilibus officiis intentum, aetatem egiſſe*.[3] ſed honeſtioribus ſtudiis & ſcriptionibus operam dediſſe. At nec oblitum deliciarum ac voluptatum opinor, quibus & puer & adoleſcens & ſenex quaſi Sirenibus quibusdam adhaeſit; nec, ut puto, dum hiſtorias florente aetate ſcriptitaret, nuntium remiſit.

1 Vide Euſeb. in Chron.
2 A. C. N. XXXV.
3 Coniur. Catil. c. 4.

Idem fecit, quod plerique Philoſophorum, [1] *diſertorum in convicium ſuum: quos ſi audias in avaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium profeſſos putes; adeo redundant ad ipſos maledicta in publicum miſſa!* Interea eius Hiſtoria, ut ceteris omnibus, utamur oportet; quippe quae non minus gravia ac utilia praecepta exemplaque continet, quam ſi ſcriptor ſanctitate morum priſcos omnes Romanos ſuperaſſet.

1 Senec. ap. Lactant. Lib. III. c. 15.

NOTITIA LITERARIA

DE

C. CRISPO SALLUSTIO

ex Io. Alb. Fabricii Bibliotheca latina a Io. Aug. Erneſti auctius edita. Tom. I. Lib. I. c. 9.

C. Criſpus Salluſtius [1] natus Kal. Octobr. A. U. C. 668. ſecundum faſtos Idat. Amiterni, oppido Sabinorum, ab Appio Cenſore an. 704. ſenatu eiectus [2] a Caeſare Dictatore Senatoriae dignitati reſtitutus [3] evectusque ad praeturam, & praefectus (ſive potius, expilator [4]) Numidiae, Iuba

1 Alius Salluſtius Criſpus noſtri ſororis filius inventor aeris, quod ab eo Salluſtianum eſt appellatum. Plin. XXXIV. 2. Ad hunc Horat. lib. II. Oda 2. Vide & Lipſ. ad I. Taciti Annal. num. 35. Fuit praeterea Criſpus quidam Salluſtius, qui Apuleii Mileſiarum libros & Apologeticum recenſuit, ut notatum eſt in antiquo cod. Florent. De aliis Salluſtiis vide ſi placet Suidam & Onomaſtic. Glandorpii. A Salluſtio ludimagiſtro additam literam K legas in Vincentii Bellovacenſ. Speculo doctrinali lib. 2. c. 8. Inter rec. Medicos clarus eſt *Saluſtius Salvianus*, cuius libri III. varr. lect. de re medica prodierunt Romae a. 1588. 8. ut alia eius ſcripta praeteream.

2 Dio lib. XL. p. 150.

3 Adi Hanck. de Romanar. rer. ſcriptoribus lib. I. c. 6. quod eſt de Salluſtii vita, & Io. Nic. Funccium de aetate virili linguae lat. parte II. p. 181 ſq. Salluſtii effigiem e numo Reginae Chriſtinae habes in Tom. III. Theſ. antiquitt. Graecar. Gronoviani, litera *ddd*.

4 Dio Caſſ. lib. XLIII. p. 217.

victo & occiso: [1] vitae ipse profligatae, [2] quantumvis in scriptis veritatis studiosus & alienorum vitiorum, Catonis ac Thucydidis exemplo, [3] acerbissimus insectator, obiit quadriennio ante pugnam Actiacam, quae commissa est anno urbis 723. ante Ch. 31. Numum ornatum Sallustii capite imberbi edidit primum Fulvius Ursinus cum inscriptione *Salustius Autor*. Annotat porro Io. Faber, numum illum fuisse contorniatum, *autoris* vero vocabulum aliter accipi quam ab ipso Sallustio, qui c. 3. Catil. auctorem rerum a scriptore distinguit. Inscriptiones etiam antiquiores & aetati Sallustii vicinae apud eundem Ursinum p. 90. sicut & Quintiliani & Marciani Capellae codices, & Horatii, nomen illud non cum simplici, sed geminata litera LL. efferunt: [4] unde concludit Faber, illum numum diu post Sallustii aetatem cusum fuisse, & fortasse tum, quum aliorum quoque ill. virorum numi eadem forma sunt percusi. Constat autem, eiusmodi numos, quibus memoria veterum clarorum virorum conservaretur, coepisse cudi post Constantinum M. & maxime sub Honorio. Dolebat Gisbertus Cuperus, non proditam ab Ursino partem numi

1 Appian. II. Civilium bellorum. p. 490.

2 Scholiast. vetus Horatii ad verba lib. I. Sat. 2. vers. 41. ille flagellis. *Hoc de C. Crispo Sallustio dicitur, qui deprehensus ab Ann. Milone in adulterio cum uxore Faustа, Sullae filia, flagellis caesus esse dicitur, ut refert Asconius in eius* (Milonis) *vita*. Adde Gellium XVII. 18. Suetonium de Grammatic. c. 15. & Lactant. II. 12.

3 Thucydidis aemulum vocat Velleius II. 36.

4 In Plutarchi, Dion. Stephani Byz. Suidae & aliorum Graecor. libris Σαλλούστιος.

averſam, niſi nudam fortaſſe reperit. Etiam Car. Patinus edidit numum, in quo circa caput viri, ſed quod male barbatum pro nudo exhibet, legitur *Saluſtius Autor*. Illum vero neutiquam referendum putat ad ſcriptorem belli Iugurth. ſed pertinere ad Salluſtium, qui cum Leontio Conſul fuit A. U. C. 1096. Ch. 344. imperantibus Conſtantino iuniore, Conſtantio & Conſtante, qui Conſul certe a Zabarella Salluſtius Autor cognominatur. In averſa parte tres viri togati, e quibus medius manu tenet aedificium, ſive, ut Sigebert. Havercampius (qui eundem numum offert in libro de numis contorniatis pag. 149.) hydraulicum organon, ad oram adſcriptis verbis: PETRONI PLACEAS. Quam Urſinus quoque adiunxit numi faciem tres figurae decorant, ſed feminarum, & verba MONE..... GEAS. Apud Paulum vero Pedruſium T. V. p. 36. in averſa parte conſpicitur figura hominis ſedentis, viri, non feminae: unde nec Numidiam, nec cum Pedruſio p. 39. Hiſtoriam ab illa denotari crediderim. Similis plane figura in numo Alexandri Severi, id. p. 286. ubi iterum Hiſtoriam Pedruſius vult intelligi parum veriſimiliter. Fuit & Criſpus Salluſtius iunior Rhetor, de quo intelligendum, quod in priſcis Taciti & Apuleii codicibus Florentinis aiunt reperiri: *Ego Criſpus Salluſtius legi & emendavi Romae foelix. Olybrio & Probino Coss. in foro Martis controverſias declamans Oratori Endelechio.* Non plane intelligo, quid haec verba ſibi velint, nec quo tempore Olybrius cum Probino conſu-

latum gesserit: licet Olybrium consulem fuisse constet an. C. 526. ante Mavortium, quem in emendando Horatio Felix [1] orator urbis Romae adiuvit. Alii Q. Sallustius Hermes & Q. Sallustius Felix in vet. epitaphio ap. Montfauc. Antiquitatis explicatae Tom. V. supplementi pag. 65. tab. XXVIII. & XXIX. De Sallustio vet. Historico conferre licebit Dan. Guil. Molleri dissertationem editam Altdorfii 1684. & orat. Christ. Coleri, Norimb. 1598. 8. Vitam scriptam a Ioan. Clerico & in Wassii edit. obviam servavit in Sall. suo Caietan. Vulpius: etiam Thyvonus translatam Gallicae suae adiunxit versioni, sed additis animadversionibus, Sallustii famam defendentibus. Citatur Sall. a Graeco scriptore Io. Antiocheno in excerptis Peirescianis p. 793. Καὶ Σαλλούστιος ὁ Ῥωμαῖος συγγραφεὺς ἔφη καλοῖς αὐτὸν (τὸν Σύλλαν) ἐγχειρήμασι κάκιστον ἐπιτυχόντα τὸ τέλος. Codicem Ms. Sall. repertum in coenobio Benedictinorum Martisburgensi Io. Rivius utendum se accepisse testatus est a G. Fabricio. Msti sui cod. qui Reinesii olim fuit, meminit Conrad. Sam. Schurzfleisch. praefat. ad Orthogr. lat. Quatuor codd. Mss. Sall. Tegnagelius in Bibl. Caesarea; duodecim Mediceos laudat Norisius in Cenotaphiis Pisanis pag. 463. ternos etiam nuper habebat Bibl. Rostgaardiana p. 464. Habeo & ipse binos Sall. codd. non contemnendos, scriptos in membrana, atque in his unum antiquissimum. Ambo nactus sum e Bibl. V. C. Marquardi Gu-

[1] Vide Pet. Relandi fastos Consulares p. 696.

dii. Ex eadem ad me pervenerunt quoque [1] lectiones duorum codd. membranaceorum Cathedralis Eccleſ. Remenſis, quas enotavit idem vir doctiſſimus, teſtatus priorem forma oblongiore, ut quartam paulo excederet, ſcriptum anno CIↃCLXVIII, indictione prima. Librarius nomen ſuum prodidit his verbis: *Omnes qui lecturi eſtis, orate pro Matthaeum ſcriptorem, ut Deum ſemper habeat propitiatorem.* Alter membranaceus in quarto, annorum amplius ſeptingentorum. Omnino nullius alius ſcriptoris veteris tot codd. ſcripti exſtant, quam Salluſtii, & auctoris librorum ad Herennium: unde patet, eos libros a multis lectos eſſe, ut opinor, propter brevitatem & acumen orationis & πάθος: ſed ea frequentia exemplarium peperit multitudinem mendarum, gloſſarum, interpolationum, quae & in edd. primis reperiuntur. Laudat Quintil. X. 1. pag. 886. *Salluſtianam brevitatem*, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas poſſit eſſe perfectius: & pag. 914. *immortalem Salluſtii velocitatem*, quam diverſis virtutibus Livius ſit aſſecutus: tamen Conciones a Criſpo frequentiores longioresque, atque, ut ipſi quidem videtur, inſipidiores hiſtoriae inſperſas moleſte fert V. C. Nic. Hieron. Gundlingius praefat. ad Nic. Burgundi Hiſt. Belgicam. Fuit hoc ab aliis etiam reprehenſum, ſicut notum illud Senecae Patris praef. lib. III. controverſ. *Ciceronem eloquentia ſua in carminibus ſuis deſti-*

[1] Tres hoſce codd. a. 1722. libenter miſi ad Gottl. Cortium; qui illis uſus eſt ad praeclaram ſuam edit. Salluſtii adornandam.

tuit: Orationes Salluſtii in honorem hiſtoriarum leguntur. Sed notum itidem eſt, quid excuſando illi mori eloquentiam in hiſtoria oſtentandi, lectoremque delectandi vel morandi, ab aliis reſponſum fuerit. Sane licebit properanti tetrico & faſtidioſo lectori illas orationes veluti ſcopulos praetermavigare, dum interim alii, quibus lectu dignae & inſignium documentorum plenae videntur, ex iisdem voluptatem capere & fructum permiſerint.

Exſtant Thucydidea gravitate & acuta brevitate ſtili, Catonianaeque [1] colore orationis ab *nobiliſſimo* hoc *hiſtorico* [2] deſcripta:

1. *Bellum Iugurthinum*, contra Iugurtham Numidiae regem anno urbis 643 ſq. geſtum, de quo conſulendi ſunt viri docti ad Flor. III. 1. ubi in editione Graeviana Iug. quoque imaginem in numo Sullae contemplari poteris. Ex libris Punicis *Hiempſalis* nonnulla de ſitu Africae tradit Salluſtius belli Iug. cap. 17 ſq. Orationem ex cap. 10. qua Micipſa filios ad pacem & concordiam hortatur, Severus Imp. morti vicinus commendavit Baſſiano filio ſuo natu maiori, ap. Spartianum c. XXI.

2. *Bellum Catilinarium*, ſive *de coniuratione Catilinae* liber, quae incidit in an. U. 691. quo Cicero conſul fuit. Hunc librum, quem ſeparatim cum Comment. ſuo edidit *Theodorus I. F. Graswinke-*

1 Vet. epigramma ap. Quintil. VIII. 3. *Et verba antiqui multum furate Catonis Criſpe Iugurthinae conditor hiſtoriae.*

2 Auguſtin. Ep. V. ad Marcell. c. 16. edit. novae. T. II. Ep. 138.

lius Lugd. Bat. 1642. 12. prius ſcripſiſſe Salluſtius videtur; ſed Iugurthinum, quia prius geſtum eſt, praemittere placuit.

3. E *ſex libris Hiſtoriarum* [1] populi Romani, a morte Sullae, quae contigit M. Lepido & Q. Catulo Coss. anno U. 676. usque ad Catilinae coniurationem; *Fragmenta* collecta a *Lud. Carrione* in ſua Sall. edit. & ab *Ant. Riccobono* ad calcem libri de Hiſtoria, Venet. 1568. 8. & Baſil. 1579. 8. p. 163-216. & ab Aldo Manutio, Pauli. F. Sed Carrionis praeſtat induſtria, quam fere editores Operum Sall. ſequuntur. Iſaac. Voſſius Epiſt. ad Nic. Heinſium data a. 1651. Holm. d. 12. Iul. *Hoc ipſo die, quo haec ſcribo, incidi in duo folia ſtupendae antiquitatis: quae poſtquam diligentius adſpexi, ſtatim conieci eſſe fragmenta deperditarum Sall. Hiſtoriar. Continent illa bellum ſervile Crixi & Spartaci.* Ob hoc potiſſimum opus, Lucullo inſcriptum, Salluſtius Martiali XIV. 191. audit *Romana primus in Hiſtoria.* Reperiuntur fragmenta & in ed. Cortii.

4. *Duae orationes* (ſive *Epiſtolae* potius) *de Rep. ordinanda* ad Caeſarem miſſae, cum in Hiſpanias proficiſceretur contra Petreium & Afranium, victo Cn. Pompeio. Has Salluſtii eſſe Lipſius lib. I. Var. lect. c. 8. dubitavit, citra magnam cauſam negavit Carrio; ceterum tam de Sall. meritus haud male, quam non bene Iul. Pompon. Laetus. Quidquid enim ferme adverſus Codd. fidem in Sall. immutatum eſt, id Pomponio huic tribui

1 Male alii libros XI. vel IX. computant.

debere notat Voſſius de Hiſt. latinis lib. III. pag. 615. Duas hasce Orat. ſeparatim notis illuſtravit *Chriſtoph. Colerus*. Ambergae, 1599. 8. *Io. Loccenius* Lipſ. 1673. 8. & cum orat. in *Cicer.* Ciceronisque reſponſoria gallice vertit Petr. Saliat, Pariſ. 1537. 8. ap. Sim. Colinaeum. Hanc in Cicer. quam cum declamatione in Catil. Porcio Latroni vel Vibio Criſpo alii tribuunt, (conf. Pet. Victorium XV. 3. Var. lect. & Io. Sichardum in Quint. V. 13. p. 474.) ad Sall. auctorem ex Quintil. IV. 1. Inſtitut. Orator. refert Paulus Colomeſius. Eidem ſine controverſia tribuunt Sanctius, & ad eius Minervam p. 387. Perizonius.

5. *Declamatio in Catil.* & alia *in Cic.* Porcii Latronis potius, aut Vibii Criſpi, vel alterius non inſulſi Rhetoris antiqui, quam Sall. eſſe creditur a viris doctis. Vide Lipſ. Orat. VII. Voſſ. lib. III. de vitiis ſermonis c. VI. In cod. Ms. Ulm. Raymundi de Kraft exſtat hoc titulo: *Salluſtii in Ciceronem controverſia & huius in illum.* Minime tam deſpicabilis, quam Carrioni videtur, qui ineptiſſimum Sophiſtam vocat, etſi tam antiquus non eſt, quam videri cupit iudice Barthio XXXIV. 16. Adverſar. Veterem interpretem in Sall. Catilinariam ex membranis Paul. Stephani, laudat Goldaſtus notis ad Eginhard. p. 175.

Salluſtii Hiſtorias e vett. Gramm. illuſtraverant *Aſper* & *Statilius Maximus*, laudati a Chariſio. Hiſtoriar. pariter libros & bellor. Iug. & Catil. (ita enim intelligo vocab. *βελλῶν*) *Graece* interpretatus eſt Zenobius, Suida teſte. Sed haec omnia

hodie desiderantur, perinde ut Asinii Pollionis liber, quo Sallustii scripta, ut nimis priscorum verborum affectatione oblita, reprehendit, teste Suet. in Gramm. c. 20. *Iunium Maximum* Sallustii Historias in *compendium* misisse, innuit Statius IV, 4. Silvar. Graeca Sallustii versione usus est Stephanus Byz. in ἄξιλις. [1]

1 His adde: *Turcii Rufi Apronieni* notas ex antiq. lib. scripto insertas notis in Sallustium *Angelii Mariae Peverati* separatim editis Ferrar. 1731. 4.

INDEX EDITIONUM

C. CRISPI SALLUSTII

auctior Fabriciano

& secundum aetates digestus.

AETAS I. NATALIS.

1470 — 1485.

. . . . EDITIO *primaria princeps*, s. an. loc. & typogr. 4. (*Parisiis, circa annum* 1470. *per Udalr. Gering, Mart. Crantz, & Mich. Friburger.*) Incipit: *Caii Crispi Sallustii, de Lucii Catilinae coniuratione liber foeliciter incipit.* In aliis tamen exemplaribus legitur: *Caii Crispi Sallustii, nobilissimi ciuis ac consularis romani, de Lucii Catilinae coniuratione liber foelicitor incipit.* In fine:

Nunc parat arma virosque simul [*sibi*] *rex Maximus orbis*
Hostibus antiquis existium minitans.
Hunc igitur bello studeas gens Pariseorum,
Cui Martis quondam gloria magna fuit.
Exemplo tibi sint nunc fortia facta Virorum,
Quae digna memorat Crispus in historia.
Armigerisque tuis Alemannos adnumeres, qui
Hos presſere libros, arma futura sibi.

Maittair. pag. 293. Catal. de la Bibl. du Comte de Rewiczky pag. 112 sq. Panzer Tom. II. pag. 270.

1470 *Venetiis.* fol. per *Vindelinum de Spira.* Editio *princeps secunda*, Iano Grutero, Waffio & Cortio consulta, sed principibus aliorum auctorum editionibus longe inferior. In calce legitur:

EXPLICIT. M. C. C. C. C. L. X. X.
Qui cupis ignotum Iugurthae noscere letum
Tarpeie rupis pulsus ad ima ruit.

Quadringenta dedit formata uolumina criſpi
Nunc lector uenetis ſpirea uindelinus
Et calamo libros audes ſpectare notatos
Aere magis quando litera ducta nitet.

Maittair. pag. 289. Panzer Tom. III. pag. 64.

——— (*Romana.*) ſine nota loci & typographi. fol. min. ſ. 4 mai. Editio *princeps tertia*, ab Havercampio adhibita, & in Praefatione laudata, *omniumque antiquiſſima* habita. Fluxit ex egregio Codice. In eius fine legitur: *Saluſtius finit feliciter. A. R.* quibus literis forſan deſignatur *Adam Rot.*

1471 *Venetiis.* fol. min. per *Vindelinum Spirenſem.* In fine:

EXPLICIT. M. CCCC. LXXI.

Qui cupis ignotum &c. ut in edit. 1470.

Acceſſerunt autem ſecundae huic Vindelini editioni: *Criſpi Salluſtii auctoris clariſſimi Vita.* Eiusdem *in M. Tullium Ciceronem invectiva. Ciceronis in Criſpum Salluſtium reſponſio ſeu invectiva.* — Maittair. pag. 306. Panzer Tom. III. pag. 72.

1472 *Venetiis.* fol. per *Philippum Venetum.* — Panzer Tom. IV. pag. 429.

1474 *Venetiis.* fol. min. In fine: *Venetiis fuere impreſſa ductu & impenſa Iohannis Coloniae Agripinenſis: nec non Iohannis Manthem de Gerretshem, qui una fideliter vivunt, anno a natali Chriſti MCCCC. LXXIIII. die XXIII. Martii.* — Maittair. pag. 338 ſq. Panzer Tom. III. pag. 100.

——— *Salluſtii Chriſpi* (ſic) *Hiſtorici clariſſimi de Catilinae coniuratione; accedit de Bello Iugurtino.* In fine: *Mediolani per Ant. Zarotum Parmenſem MCDLXXIV. die IV. menſis Auguſti.* fol. — Maittair. pag. 243. Panzer Tom. II. pag. 16.

——— Salluſtius de coniuratione Catilinae, ſine nota loci. *MCCCCLXXIV.* fol. — Panzer Tom. IV. pag. 12.

1475 *Valentiae.* 4. Incipit volumen a bello Catilinario ſine ulla inſcriptione. In fine belli Iugurthini legitur: *Haec Criſpi Saluſtii opera quam optime emendata Valentiae impreſſa anno MCCCCLXXV. die XIII. Iulii finiunt feliciter.* Sequitur *Vita Salluſtii.* Hanc excipiunt *Salluſtii Invectiva in Ciceronem* & Ciceronis in illum. Oratio Lucii Catilinae reſponſiva in

M. T. Ciceronem. — Maittair. pag. 349. Panzer Tom. III. pag. 57.

——*Brixiae.* fol. In fine: *Explicit Salluſtius de bello Catilinario & Iugurtino per me Euſtacium Gallum Brixiae foeliciter impreſſus die vigeſima ſexta Auguſti M. CCCC. LXXV.* — Panzer Tom. IV. pag. 256.

——*Ex libris Hiſtoriarum C. Criſpi Saluſti Excerpta.* (Sunt orationes V. & epiſtolae III.) In fine: *Impreſſus Rome: In domo nobilis uiri Petri de Maximis Per M. Arnoldum pannartz alamannum. Anno Salutis M. CCCC. LXXV. Die XXV. menſis ſeptembris. Sedente Syxto IIII. Pon. Max. Anno eius Quinto. Deo Laus.* 4. — Crevenna Tom. V. pag. 146 ſq. Panzer Tom. II. pag. 457.

1476 Salluſtii Opera. In fine: *Haec Criſpi Saluſtii opera quam optime emendata Mediolani fuere impreſſa: ductu & impenſa Philippi Lavanii Anno a natali chriſtiano MCCCCLXXVI. quinto klas Decembres.* fol. — Maittair. pag. 366. Panzer Tom. II. pag. 23. Biblioth. publ. Argentor.

1477 C. Salluſtii Criſpi Bellum Catilinarium. *Impreſſum Mediolani per magiſtrum Iacobum de Marliano M. CCCC. LXXVII.* Bellum Iugurth. & Orat. Catilin. in Cicer. & Criſpi Iugurthini oratoris vita; & eiusd. in Cicer. Invect. & Cicer. in Criſp. In fine: *Haec Criſpi Iugurthini opera quam optime emendata Mediolani fuere impreſſa ductu & impenſa magiſtri Iacobi Marliani; anno a natali Chriſtiano MCCCCLXXVII. vigeſimo ſecundo Kalendas Decembres.* fol. — Maittair. pag. 379. Panzer Tom. II. pag. 30.

1478 *Venetiis.* fol. Textui praemiſſa eſt Vita Salluſtii, auctore Hier. Squarzafico. In fine legitur: *Criſpi Salluſti hiſtoriographi clariſſimi Catilinarii ac Iugurtini belli finis. opere & impenſſa magiſtri Philippi petri magna: cum diligentia: atque arte impreſſi anno dni. Milleſimo CCCCLXXVIII. die XXII. Iuni. Ioanne Mocenigo principe feliciſſimo imperante. EXPLICIT INVECTIVA M. T. C. IN SALUSTIUM.* — Exſtat in Bibl. publ. Argentor.

——*Florentiae.* fol. Caii Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae liber. & de bello Iugurthino liber. In fine: *Impreſſum Florentiae, apud Sanctum Iacobum de*

Ripoli, M. CCCC. LXXVIII. — Catal. du Duc de la Valliere Tom. III. pag. 144. Panzer Tom. I. pag. 406.

1479 C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium. In fine verſus:

Si quisquam cupiat magnas res noſcere geſtas
Unde viris virtus maior ineſſe ſolet.
Nunc opus hoc criſpi terſe preſſum ſibi querat,
Quo nova vis lucet artis & ingenii.
Siſtet enim priſcis quae gloria, quanta poteſtas
Romulidus (Romulidis) *fuerit, dum probitate nitent.*
Et contra (*vitiis ipſa virtute ſubacta*)
Itur ut in facinus. & labat omne decus.

Sequitur eiusdem bellum Iugurthinum. In culus fine legitur: *C. Criſpi Salluſtii de bello Iugurthino liber finit. Impreſſus pariſius in vico ſancti Iacobi, in interſignio ſollis viridis* (per Petrum Caeſaris & Ioh. Stoll.) *Mil. CCCC. LXXIX.* Bellum Iugurthinum excipiunt Ciceronis quatuor Catilinariae & Salluſtii oratio in Tullium. 4. — Maittair. pag. 400. Panzer Tom. II. pag. 281.

— Salluſtii bellum Catilinar. & Iugurthinum. In fine: *Deo faevente impreſſum eſt opificio ac induſtria magiſtri Antonii, Zarothi Parmenſis, Mediolani MCCCCLXX. IX. die III. Novembris.* fol. — Maittair. pag. 400. Panzer Tom. II. pag. 35.

1480 *Venetiis.* fol. — Maittair. pag. 410. Panzer Tom. III. pag. 160.

1481 C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae liber; & de bello Iugurthino liber. In fine Iugurthae: *Finis. Criſpi Salluſtii opus feliciter impreſſum Venetiis. M. CCCC. LXXXI.* Sequuntur: Criſpi Salluſtii oratoris clariſſimi Vita. Criſpi Salluſtii in M. T. Ciceronem invectiva. M. T. Ciceronis in Criſpum Salluſtium reſponſio ſeu invectiva. Regiſtrum chartarum. Tandem: *Venetiis per Baptiſtam de tortis. MCCCCLXXXI. die XXIII. decembris.* fol. — Maittair. pag. 418. Panzer Tom. III. pag. 173.

1482 Caii Salluſtii Criſpi Bellum Catilinar. & Iugurtin. In fine: *Hoc L. Catilinae geſtorum atque Vitae, Iugurtini quoque Criſpi opus, Mediolani impreſſum eſt per Leonardum Pachel una cum Ulderico Scinzenzeller, eius*

Socio Anno domini MCCCCLXXXII. nono Kalendas Februarii. fol. — Maittair. pag. 432. Panzer Tom. II. pag. 45.

——Caii Criſpi Salluſtii Bellum Catilinarium, & Bellum Iugurthinum. In fine: *Criſpi Salluſtii opus Rome feliciter impreſſum: finit: anno. MCCCCLXXXII.* Accedunt in eodem volumine: Criſpi Salluſtii oratoris clariſſimi vita. Criſpi Salluſtii in M. T. Ciceronem invectiva. M. T. Ciceronis in Salluſtium reſponſio ſive invectiva. In calce: *Finis. Impreſſum Rome: Anno dni MCCCCLXXXII. die XVII. menſis Aprilis.* 4. min. (ex offic. *Euchar. Silber.*) — Maittair. pag. 438. Panzer Tom. II. pag. 479.

1483 Salluſtius cum commento. *Venetiis.* fol. — Maittair. pag. 450. Panzer Tom. III. pag. 202.

1485 C. Criſpi Salluſtii hiſtoria de coniuratione Catilinae & de bello Iugurthino. Salluſtii vita &c. quae exhibentur in edit. Ven. an. 1481. In fine: *Venetiis per Bernardinum Benalium & ſocios. M. CCCC. LXXXV. die XXIIII. aprilis.* fol. — Maittair. p. 746. Panzer Tom. III. pag. 222.

——C. Criſpi Salluſtii Opera. In fine: *Libello inſcripta huic ſi quispiam noſcere petat. Primo Iugurtini Criſpi Libros duos, eius eſſe attingere ſciat. Secundo, Orationem Catilinae reſponſivam in M. T. Ciceronem. Tertio, Criſpi Iugurtini Oratoris clariſſimi Vitam. Quarto, eiusdem Criſpi Salluſtii in M. T. Ciceronem Invectivam. Quinto, M. T. Ciceronis in Criſpi Iugurtini reſponſionem, ſive Invectivam, quae finem eodem libello praebet. Hoc Lucii Catilinae geſtorum atque Vitae, Iugurtini quoque Criſpi opus, Mediolani impreſſum eſt An. Domini MCCCCLXXXV. die IV. menſis Madii.* fol. — Denis Suppl. pag. 205. Panzer Tom. II. pag. 53.

. . . . f. a. l. & typogr. fol. Incipit a verbis: *C. Criſpi Salluſtii de bello Iugurthino contra populum romanum liber feliciter incipit.* In fine fol. 40. a. *C. Criſpi Salluſtii de bello Iugurthino liber feliciter finit.*

De morte Iugurte diſticon

Qui cupis ignotum, Iugurte noſcere letum:
Tarpeie rupis truſus ad ima ruit.

Fol. 41. a. *C. Criſpi Salluſtii de Lucii Cataline coniuratione liber felicit' incipit.* Fol. 60. b. *C. Criſpi Sal-*

Iuſtii de coniuratione Catiline feliciter finit. Char. goth. uti videtur *Martini Flachen*, Argentoratenſis typographi, cuius ſpecimen in aes inciſum exhibet Cat. Biblioth. de la Vall. Tom. III. pag. 143. — Panzer Tom. I. pag. 89 ſq.

. . . . ſ. a. l. & typogr. 4. Incipit a Prologo belli Catilinarii. In fine fol. 28. verſus octo leguntur, quorum ultimus:

Itur ut in facinus & labat omne decus.

Fol. 29. incipit bellum Iugurthinum. In fine: *C. Criſpi Salluſtii de bello Iugurtino liber finit.* Sequuntur verſus quatuor de morte Iugurthae, & decem alii, quorum primus:

Quos Bellona viros olim concuſſerit armis.

Agmen claudunt: M. T. Ciceronis invectivae in L. Catilinam. In fine: *Et in hoc finitur quarta invectiva M. T. Ciceronis in L. Catilinam.* Char. *Petri Caeſaris*, typographi Pariſienſis. — Panzer Tom. II. pag. 342.

. . . . ſ. a. 4. Salluſtii libri de coniuratione Catilinae & de bello Iugurthino, cum Ciceronis invectivis in Catilinam. *Pariſius per magiſtrum Udalricum cognomento Gering.* (an. 1479. ut putatur.) — Panzer Tom. II. pag. 340. Differt ab edit. principe.

. . . . ſ. a. & l. fol. Salluſtii Opera. In fine legitur Iuſtiniani Romani epiſtola, ex qua diſcimus *Ioannem Vercellenſem & Franciſcum Madium impreſſores fuiſſe.* — Panzer Tom. III. pag. 501.

. . . . ſ. a. 4. Salluſtii de coniuratione Catilinae liber. *Svollis per P. Os de Breda.* — Panzer Tom. IX. pag. 104.

. . . . ſ. a. l. & typogr. fol. C. Criſpi Saluſtii liber de coniuratione L. Ser. Catiline. Praecedit C. Criſpi Saluſtii vita. (Lipſiae.) — Panzer Tom. IX. pag. 501.

. . . . ſ. a. l. & typogr. 4. Excerptae orationes ex libris hiſtoriarum C. Criſpi Salluſtii. Incipit ab oratione Lepidi Cos. ad R. P. & terminatur his verſibus:

Chriſte Deus, vere ſancte genetricis amore
Corporis ac anime ſit tibi cura mee.
Hoſtis ab inſidiis cunctis hac nocte tuere;
Peccavi, fateor, tu miſerere mei.

Char. goth. *Ioh. Schalli*, typographi Mantuani. — Panzer Tom. II. pag. 10.

. . . . f. a. l. & typogr. 4. Orationes ex Salluſtio & aliis. — Panzer Tom. IV. pag. 169.

. . . . f. a. l. & typogr. 4. Saluſtii iuvectiva contra M. T. Ciceronem. Reſponſio Ciceronis contra invectivam Saluſtii. Epiſtola Enee Silvii contra vernandum legisperitum de recommendatione poëſis &c. Char. *Arnoldi Therhoernen*, typographi Colonienſis. Panzer Tom. IV. pag. 186. coll. Tom. IX. pag. 227.

AETAS II.

1490 — 1508.

Nomen habeat a *Pomponio Laeto*, qui & Salluſtium recognovit, & ex Cod. Vaticano fragmenta aliaque eidem adiudicata protulit. Th. Reineſ. Ep. 50. ad Rup. pag. 457. Quidquid in Salluſtio contra vett. Codd. fidem immutatum eſt, id Laeti importunae diligentiae tribuunt docti. At Io. Cuſpinianus in praef. Flori teſtatur, typographos Salluſtii opuſcula a Pomp. Laeto correcta ementitos. Quae autem illius prima habeatur, nemo dixit. Sitne igitur Romana quam primo loco ponimus, an quae ſequitur Veneta, incertum nobis. Hac vero aetate quoque illuſtres interpretes accedunt *Laur. Valla*, *Badius*, cet.

1490 *C. Criſpi Salluſti liber de coniuratione L. Sergii Catilinae: Inclamatio contra eundem: de Bello Iugurthino liber: Orationes & epiſtolae, ex emendatione Pomponii Laeti.* In fine: *Impreſſus Rome per M. Eucharium Silber alias Franck. Anno Salutis M. CCCC. XC. Tertia Nonas Aprilis. Sedente Innocentio VIII. Pon. Max. Anno eius Sexto.* 4 min. — Maittair. p. 520. Panzer Tom. II. p. 498 ſq.

——— *Venetiis.* fol. per *Io. Vercellenſem & F. Madium.* — Panzer Tom. III. pag. 287. Hanc Waſſius tractavit.

. . . . C. Criſpi Salluſtii Bellum Catilinarium cum *Laurentii Vallenſis* commentariis. Portii Latronis Declamatio contra Catilinam. Salluſtii bellum Iugurthi-

num. Eiusdem variae orationes. Eiusdem vita. In aversa pagina legitur *Pomponii Laeti* Epistola ad Augustinum Maphaeum. In fine operis: *Laus omnipotenti Deo. Impressum Venetiis per Bernardinum Benalium.* fol. sine nota anni. — Pl. Braun P. II. pag. 40. n. LXXIX.

1491 C. Crispi Sallustii Historiae ex recensione *Pomponii Laeti*, cum comment. *Laurentii Vallensis* in Coniurationem Catilinae. *Venetiis, arte Philippi Pincii de Caneto. M. CCCCXCI. Maii undecimo.* fol. — Panzer Tom. III. pag. 306.

1492 *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epistola ad Augustinum Maphaeum. C. Crispi Sallustii bellum catilinarium cum commento Laurentii vallensis. Portii Latronis Declamatio contra L. catilinam. C. Crispi Sallustii bellum iugurtinum. C. Crispi Sallustii variae orationes ex libris eiusdem historiarum excerptae. C. Crispi Sallustii vita. Romae per Pomponium emendata & Venetiis diligentissime impressa.* In fine: *Impressum Venetiis per Nicolaum de Ferraris de Pralormo M. CCCCLXXXXII. die VIII. Iunii.* fol. — Panzer Tom. III. pag. 325.

——— *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epistola ad Augustinum Maphaeum. C. Crispi Sallustii bellum catilinarium cum commento Laurentii Vallensis. Portii Latronis Declamatio contra Catilinam. C. Crispi Sallustii bellum iugurthinum* &c. ut in edit. anteced. In fine: *Impressum Venetiis per magistrum Theodorum de ragazonibus de asula Anno domini M. CCCC. LXXXXII. die VIII. Iulli. Deo gratias Amen.* fol. min. — Panzer Tom. IV. pag. 445.

1493 *Crispi Sallustii Catilinaria cum commentariis Laurentii Vallae: item Portii Latronis Declamatio contra Catilinam: Sallustii Bellum Iugurthinum. Eiusdem variae orationes & vita: Romae per Pomponium emendata ac Mediolani diligentissime impressa.* Cum Epistola Pomponii. In fine: *Anno incarnationis Christi Iesus Salvatoris Millesimo quadringesimo nonagesimo tertio, Ianuarii mensis die ultima, impressum Mediolani est praesens opusculum arte & ingenio Ulderici Scinzenzeller.* fol. — Denis Suppl. pag. 355. Panzer Tom. II. pag. 69.

——— C. Crispi Sallustii bellum Catilinarium cum Laurentii Vallensis commentariis. Eiusdem Bellum Iugur-

thinum, orationes ex libris eiusdem excerptae, eiusque vita. Praemittitur Pomponii Laeti Epistola ad Augustinum Maffeum. In fine voluminis: *Venetiis impressum est hoc Salustii opus cum commento per Ioannem de cereto de Tridino Anno domini M. CCCC. LXXXXIII. v. die Augusti.* fol. — Pl. Braun P. II. pag. 250. n. XXII.

1494 Sallustii opera. *Taurini per Nicolaum de Bedrictis & Iacobinum Suigum.* fol. — Maittair. pag. 574. Panzer Tom. III. pag. 46.

——— *Venetiis.* fol. — Maittair. pag. 789. Panzer Tom. III. pag. 364.

1495 *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epistola ad Augustinum Mapheum. C. Crispi Sallustii bellum catilinarium cum commento Laurentii vallensis. Porcii Latronis Declamatio contra L. Catilinam. C. Crispi Sallustii bellum Iugurthinum cum commentariis praeclarissimi fratris Ioannis Chrisostomi Soldi Brixiani. C. Crispi Sallustii variae orationes ex libris eiusdem historiarum exceptae.* (sic) *C. Crispi Sallustii vita* &c. In fine: *Opera & diligentia Bernardini Misintae Ticinensis, impensa vero Angeli & Iacobi Britannicorum fratrum impressa Brixiae idibus Ianuarii M. CCCC. LXXXXV. accuratissime per Pomponium Laetum & per Iohannem Britannicum revisa.* fol. — Maittair. pag. 413. Panzer Tom. I. pag. 254. Abundat vitiis operarum variis crassisque, teste ven. Tellero, qui ea usus est.

1496 *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epistola ad Augustinum Mapheum. C. Crispi Salustii bellum catilinarium cum commento Laurentii Vallensis. Portii Latronis Declamatio contra L. catilinam. C. Crispi Salustii bellum iugurthinum. C. Crispi Salustii varie orationes ex Libris eiusdem historiarum excerpte. C. Crispi Salustii vita.* Haec in fronte. In fine: *Accipe – opus – Salustii – accuratissime & fideliter impressum Lugduni per magistrum iohannem de vingle impressorem insignem. Anno ab incarnatione seu nativitate Milleno quadringenteno. XCVI. Altera die epyphanie domini que est septima dies Mensis Ianuarii.* 4. — Maittair. pag. 610. Panzer Tom. IX. p. 248.

——— Sallustius ex Laeti recognitione, cum Laur. Vallae comment. in Catilinam & Io. Chrys. Soldi in Iu-

gurtham. *Venetiis per Philippum Pincium.* fol. — Panz. Tom. III. pag. 399.

1497 *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epiſtola ad Auguſtinum Mapheum. C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium* &c. ut in ed. Brixienſi. an. 1495. In fine: *Scito humaniſſime lector haec opera Saluſtii cum commentariis & aliis cum declamationibus: tum orationibus: opera & diligentia magiſtri Andree Brocart. Impenſa vero Iohannis Alexandri, & Iohannis Petit librariorum Pariſiis quam diligenter reviſa atque impreſſa fore idibus Ianuariis* 1497. fol. min. — Maittair. p. 635. Panzer Tom. II. p. 316.

. . . . ſ. a. l. & typogr. fol. *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epiſtola ad Auguſtinum Maphaeum. C. Criſpi Saluſtii bellum Catilinarium cum commento Laurentii Vallenſis. Portii Latronis declamatio contra L. Catilinam. C. Criſpi Saluſtii bellum Iugurthinum cum commentariis preclariſſimi fratris Ioan. Chryſoſtomi Soldi Brixiani. C. Criſpi Saluſtii variae orationes ex libris eiusdem hiſtoriarum exceptae. C. Criſpi Saluſtii vita. Romae per Pomponium emendata Brixiaeque per Ioan. Britannicum diligentiſſime reviſa.* Praecedunt Epiſtolae duae Ioh. Chryſoſtomi Soldi ad fratrem ſuum Bartholomaeum. In fine nulla ſubſcriptio. — Panzer Tom. IV. p. 186. Brixiae minime dari poſſe hanc edit. monet Audiffr. in Specimine edd. Italic. Sec. XV. pag. 203.

1500 *Venetiis.* fol. In prima pagina folii primi conſpiciuntur quatuor figurae, auctorem & tres eius commentatores exhibentes. His voluminis huius contenta leguntur ſubiecta. I. C. Criſpi Saluſtii Bellum Catilinarium cum Laurentii Vallae & Omniboni Leoniceni commentariis. II. Portii Latronis Declamatio contra L. Catilinam. III. Saluſtii Bellum Iugurthinum cum Ioan. Chryſoſtomi Soldi commentariis. IV. Eiusdem variae orationes ac vita. — Ad finem habentur: Oratio Saluſtii invectiva in Ciceronem, huius reſponſio, & Catilinae Oratio reſponſiva in Ciceronem. In calce voluminis legitur: *Impreſſum Venetiis opera & impenſa ſolertiſſimi viri Ioannis Taeuini de Tridino: regnante inclito Principe Auguſtino Barbadico Anno domini M.*

CCCCC. *die xx. Lui.* Adiecta ſunt chartarum regiſtrum & typographi ſymbolum. — Pl. Braun P. II. pag. 324. n. XVIII.

1501 Criſpi Saluſtii liber de Bello Iugurthe regis Uniusdarum emendatus *atque impreſſus impenſis Iac. de Breda Daventriae.* 4. — Sic Bibl. Emtinck. P. III. p. 151. n. 398. Conf. Panzer Tom. IV. pag. 484.

1502 *Hoc in volumine haec continentur. Pomponii Epiſtola ad Auguſtinum Mapheum. C. Criſpi Saluſtii bellum Catilinarium cum commento Laurentii Vallenſis: & Omniboni Leoniceni. Portii Latronis Declamatio contra L. Catilinam. C. Criſpi Saluſtii bellum Iugurthinum cum commentariis praeclariſſimi fratris Ioannis Chryſoſtomi Soldi Brixiani. C. Criſpi Saluſtii variae orationes ex libris eiusdem exceptae. C. Criſpi Saluſtii vita. Romae per Pomponium emendata, Brixiaeque per Ioan. Britannicum diligentiſſime reviſa.* In fine: *Impreſſum Venetiis opera & impenſa ſolertiſſimi viri Ioannis Tacuini de Tridino: regnante inclito Principe Leonardo Loredano Anno Domini MCCCCCII. die x. Iulii.* fol. — Panzer Tom. VIII. pag. 352.

1503 *C. Criſpi Salluſtii Opera. Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum, Primus* CRISPUS *in hiſtoria.* In fine: *Opus hoc impreſſum Florentiae opera & impenſa Philippi Iuntae Florentini Bibliopolae. Anno ſalutis milleſimo quingenteſimo tertio, ſexto calendas Februarias, Petro Soterino Vexillifero foeliciſſimo.* 8. — Panzer Tom. VII. pag. 7. Praemittitur Benedicti Philologi editoris nuncupatoria.

1504 Saluſtius. *Bleſis, quarto nonas Iunii MCCCCCIIII.* 8. (curante *Thoma Murchio*, Genuenſi, qui pauca praefatus eſt. — Harleſ. Introduct. in not. Lit. Rom. P. II. pag. 250.

——— C. Criſpus Salluſtius ab Aſcenſio familiariter expoſitus. *Iehan Petit. Quae omnia venundantur Parrhiſiis in vico Sancti Iacobi ſub Leone argenteo: & in monte divi Hilarii ex adverſo Collegii Itali. Anno ſalutis Chriſtianae M. D. IIII. Tertio Calen. Novemb.* In fine: *Finis reliquiarum C. Criſpi Salluſtii & pluſculorum fragmentorum unde unde corraſorum & ab Aſcenſio utcunque explicatorum & ab eodem diligenti accuratione coimpreſſorum anno ſalutis Chriſtianae MDIIII. tertio*

Calend. Novemb. fol. — Panzer Tom. VII. p. 510.

——— Salluſtii opera. *Lugduni apud Barthol. Trot anno milleſimo quingenteſimo quarto, die quinta Novembris.* 8. — Maitt. Ind. II. pag. 224. Panzer Tom. VII. p. 281.

1505 C. Criſpus Salluſtius de coniuratione L. Serg. Catilinae. *Conſtantiae per Io. Schaeffeler MDV. die XII. Iunii.* 4. — Panzer Tom. VI. pag. 446.

1506 Opera Saluſtiana. In Ca. Criſpi Saluſtii opera Aſcenſii familiaris interpretatio. In cuius complexu haec opera continentur omnia. Epiſtola Pomponii leti de eiusdem recognitione — Orationes due ad Caeſarem ſenem de republica. *Venundantur Lugduni a Stephano gueynard prefate civitatis bibliopola & cive. In vico Mercuriali vulgariter En la rue merchiere: prope ſanctum Antonium.* In fine: *Finis Reliquiarum. C. Criſpi ſaluſtii Et pluſculorum fragmentorum undeunde corraſorum. Et a Iohanne de vingle diligenti accuratione coimpreſſorum. Anno ſalutis chriſtiane. M. CCCCC. ſexto. Sexto Calen. Novembris.* fol. min. — Repetitio ed. Pariſ. an. 1504. Panzer Tom. VII. pag. 283.

1508 Salluſtius. *Mediolani per Ioh. Angelum Scinzenzeler.* fol. — Panzer Tom. VII. pag. 385.

——— Salluſtius cum pluſculis additamentis. *Pariſiis apud Aſcenſium.* 8. — Panzer Tom. VII. pag. 530.

——— Salluſtius de bello Iugurthino. In fine: *Impreſſum Hantwerpiae in foro frumentario poſt Curiam Civitatis haud longe a rubeo Scuto per me Hadrianum de Bergis 1508.* 4. — Maittair. Tom. II. pag. 189. Panzer Tom. VI. pag. 4.

——— Salluſtii bellum Iugurthinum. 4. ſ. l. quam Cortius ſibi e biblioth. Viteberg. transmiſſam, putat Lipſiae excuſam a *Martino Herbipolenſi.* Vide eius Praef. pag. XII.

——— Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum. ſ. l. 8. — Panzer Tom. IX. pag. 110.

AETAS III. ALDINA.

1509 — 1536.

quam inchoavit *Aldus Pius Manutius*, firmavit *Franc. Aſulanus*, alterius Aldinae curator. Ille quidem ex duobus Mss. antiquiſſimis e Gallia a Io. Laſcaris & Io. Iocundo allatis Venetias, excudit Sall. Catil.

& Iug. in melius iam emendatos: hic denuo ſumma cura recognitos omnique prorſus, ut quidem profitetur in praefatione, qua plurima marceſcebant, repurgatos labe ac ſuo demum reſtitutos candori dedit Mss. fide.

1509 C. Criſpi Salluſtii de Coniuratione Catilinae. Eiusdem de Bello Iugurthino. Eiusdem oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Criſpum Salluſtium. Eiusdem orationes quatuor contra Lucium Catilinam. Porcii Latronis declamatio contra Lucium Catilinam. Orationes quaedam ex libris Hiſtoriarum C. Criſpi Salluſtii. *Venetiis, in aedibus Aldi, & Andreae Aſulani ſoceri, Menſe Aprili MDIX.* 8. — Crevenna Tom. V. pag. 142.

——— C. Criſpi Salluſtii Opera ab Aſcenſio explanata. In fine: *C. Criſpi Salluſtii Catilina & Iugurthina cum reliquis collectaneis ab Aſcenſio utcunque explanatis, hic ſuum capit finem. Lugduni diligenti recognitione impreſſus per Claudium Davoſt, alias de Troys. Impenſis honeſti viri Simonis Vincentii a. dom. milleſimo quingenteſimo nono. XVIII. Iun.* fol. min. — Panzer Tom. VII. p. 298. Harleſ. Suppl. ad brev. Not. lit. Rom. P. I. pag. 299.

——— Salluſtii oratio invectiva in Ciceronem cum Reſponſo. *Francofordii, per Balth. Murher.* fol. — Panz. Tom. VII. pag. 51.

1510 C. Criſpi Saluſtii liber de coniuratione L. Ser. Catilinae. In calce: *Opus Saluſtii in romana hiſtoria principis: de coniuratione Catilinae elegantiſſimum, & ab Herbipolenſi Martino exactiſſime optimis, (ut vides) typis* [n. gothicis] *iam denuo impreſſum: & vigilantiſſima cura: ex multis probis codicibus collatis: apprime emendatum emaculatumque. Anno incarnationis decimo ſupra milleſimum quingenteſimum.* fol. — Exſtat in bibl. publ. Erlangenſi, teſte Harleſio in Introduct. in Not. Lit. Rom. P. II. p. 251. In Panzeri Ann. typ. Tom. VII. p. 168. n. 303. vero citatur ex Cat. Tott. *Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum. Lipſiae per Martin. Herbipolenſem. MDX.* fol.

——— *Coloniae.* 4. Sall. Opera, ex officina *Quenteliana.* — Panzer Tom. VI. pag. 369.

——C. Criſpi Salluſtii liber de bello Iugurthino. *Impreſſum Lyptzk per Iacobum Thanner.* fol. — Panzer Tom. VII. pag. 169.

——C. Criſpi Salluſtii de coniuratione L. Ser. Catilinae. *Lipſiae typis Iacobi Thanneri.* fol. — Panzer ibid.

——Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae: Et bello Iugurtino cum duobus expoſitoribus Laurentio Valla: Et Ioan. Chriſoſtomo Brixiano fideliſſime correcta. Additae ſunt nonnullae eiusdem orationes ex libris hiſtoriarum excerptae: cum invectivis in Ciceronem: & Ciceronis in Salluſtium nuperrime omnia ex vetuſtiſſimis codicibus quam diligentiſſime caſtigata. In fine: *Impreſſum Mediolani in Aed. Leonardi de Vegils Anno Domini M. CCCCC. X. Die VIII. Novembr.* fol. — Panzer Tom. VII. pag. 389.

1511 Opera Saluſtiana. Opera C. Criſpi Saluſtii divini hiſtoriographi — Aſcenſii expoſitione elucidata ac clariſſime expoſita &c. In fine: *C. Criſpi Saluſtii Catilina & Iugurthina cum reliquis collectaneis ab Aſcenſio: utcunque explanatis: hic ſuum capit finem diligenti recognitione Impreſſus* [Lugduni] *per Iacobum mareſchal. Anno domini milleſimo quingenteſimo undecimo die vero decimaſeptima Menſis Octobris.* 4. mai. — Panzer Tom. IX. pag. 511.

——C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae, & bello Iugurthino, hiſtoriae, nuper ad archetypon Aldi Manutii quam vigilantiſſime emendatae ac impreſſae. In fine: *Viennae Pannoniae in aedibus Hieronymi Vietoris & Ioannis Singrenii ſociorum, expenſis vero Leonhardi & Lucae Alantſeae fratrum. XII. Calend. Novemb. Anno M. D. XI.* 4. — Denis Wiens Buchdr. Geſch. pag. 45 ſq.

1512 C. Criſpi Saluſtii bellum Catilinarium. Item bellum Iugurthinum. Item variae rationes ex libris eiusdem hiſtoriarum excerptae. Item C. Criſpi Saluſtii vita. — In calce: *Argentorati ex aedibus Schurerianis. Menſe Aug. a. MDXII. Tempus obſerva.* 4. Pauca praefatus eſt *Balthaſar Fidelis I. U. D. & Modoecienſis eccleſiae archibraesbiter* (ſic). — Harleſ. Supplem. ad brev. Not. Lit. Rom. P. I. Praef. pag. X. Panzer Tom. IX. pag. 360.

——C. Criſpi Salluſtii Opuſcula cum plusculis additamen-

tis. *Parisiis per Guilelmum le Rouge pro Dionysio Roce.* 8. Praemissam habet Iod. Badii Ascensii Epistolam. — Maittair. T. II. p. 233. Panzer T. VII. p. 569.

1513 Opera C. Crispi Sallustii cum variorum commentariis. In fine: *Impressit Venetiis Bartholomaeus de Zannis de Portesio MDXIII. die III. mensis Februario.* fol. — Panzer Tom. VIII. pag. 411.

——— C. Crispi Sallustii de coniuratione Catilinae. Eiusdem de bello Iugurthino. Eiusdem oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Crisp. Sallustium. Eiusdem orationes quatuor contra L. Catilinam. P. Latronis declamatio contra L. Catilinam. Orationes quaedam ex libris Historiarum C. Cr. Sallustii. *Florentiae, sumptibus Philippi de Giunta Florentini, Mense Iulio,* 1513. 8. — Crevenna Tom. V. pag. 142.

——— C. Crispus Sallustius de coniuratione Catilinae & bello Iugurthino, ex secunda recognitione &c. T. O. *Argentorati ex aedibus Schurerianis MDXIII. mense Decembri.* 4. — Panzer Tom. VI. pag. 63.

——— C. Crispi Sallustii Opera. *Parisiis, apud Badium Ascensium.* 8. — Panzer Tom. VIII. pag. 4.

——— C. Crispi Salustii Opera cum Laur. Vallae. Omniboni Leoniceni. Io. Badii Ascensii in eiusd. bellum Catilinarium, in bellum Iugurthinum vero Chrysostomi Soldi Brix. & Ascens. in caeteris autem omnibus Ascens. interpr. nonnullis etiam rationibus de conscribenda historia additis ex eiusdem historiarum monumentis excerptis. Romae per Pomp. Laetum alias emendata, nunc vero Venetiis recogn. &c. *Venetiis per Bernardinum de Vianis de Lexona Vercellens. MDXIII.* fol. — Panzer Tom. VIII. pag. 417.

1514 Opera Sallustiana. *Venetiis, opera Ioan. Tacuini de Tridino.* fol. — Panzer Tom. VIII. pag. 420.

——— Opera Salustiana cum Iodoci Badii expositione, Pomponii Laeti recognitione, & eiusdem vita &c. *Lugduni per Iohannem de Platea MDXIV. die XV. Novembr.* fol. min. — Panzer Tom. VII. pag. 306.

1515 Sallustii Bellum Catilinarium & Iugurthinum. *Lipsiae in aedibus Valentini Schumann.* 4. — Panzer Tom. VII. pag. 191.

1516 C. Crispi Sallustii, de coniuratione Catilinae, &

bello Iugurthino, hiſtoriae, nuper ad archetypon Aldi Manutii quam vigilantiſſime emendatae ac impreſſae. In fine: *Laus Deo. Vinnae* (ſic) *Pannoniae per Hieronymum Vietorem. Expenſis vero Leonardi & Lucae Alantſae fratrum. Menſe Octobr. Anno Domini M. D. XVI.* 4. — Denis Wiens Buchdr. Geſch. pag. 157.

——— Salluſtii bellum Catilinarium. *Lipſiae per Valentinum Schumann.* 4. — Panzer Tom. VII. pag. 196.

1517 C. Salluſtii Romanae hiſtoriae facile principis Bellum Catilinarium. In fine: *Daventriae ex officina literatoria Alberti Paeffraed Anno ſalutis noſtrae milleſimo quingenteſimo decimo ſeptimo.* 4. — Exſtat in biblioth. Acad. Heidelberg.

——— C. Criſpi Saluſtii de coniuratione Sergii Catilinae hiſtoria. nuper ad Aldi Manutii Archetypon. quam diligentiſſime & emendata & impreſſa. In fine: *Impreſſum Lyptzk per Iacobum Thanner Herbipolitanum Anno dni. Milleſimo quingenteſimo decimo ſeptimo.* 4. — Praecedunt Salluſtii librum 1) *Teſtimonium elimati codicis per Aldum, ex epiſtola eius praeliminari.* 2) *Excerptum ex libris Petri Criniti de hiſtoricis ac rhetoribus latinis.* 3) *Criſpi Salluſtii oratoris clariſſimi vita.* Exſcripta eſt haec editio, ſi duo folia prima excipias, literis Romanis. — Freytag Apparat. lit. Tom. II. pag. 1339 *ſq.*

——— C. Criſpi Salluſtii de bello Iugurthino liber. Ex ſecunda recognitione ad Aldi Manutii archetypon. Item C. Criſpi Salluſtii vita. Index praeterea. *Lipſiae ex aedibus Valentini Schumann.* In fine: *Lipſiae in aedibus Valentini Schumann Anno domini Milleſimo quingenteſimo decimo ſeptimo.* 4. — Panzer Tom. VII. pag. 200.

——— C. Criſpi Salluſtii Bellum Catilinarium, item Bellum Iugurthinum eiusdem. Index praeterea eorum, quae ex hoc opere veniunt notatu memoratuque digna. In fine: *Argentorati ex aedibus Schurerianis menſe Octobri Anno MDXVII.* 4. — Praefatus eſt Nic. Gerbelius. Panzer Tom. VI. pag. 85.

——— Salluſtius, cum plusculis additamentis. *Pariſiis.* 8. per *Ioh. du Pré & Iac. Meſſier.* — Cat. bibl. Bunav. Tom. I. pag. 292.

1518 C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Sergii Catilinae hiſtoria. *Lipſiae ex aedibus Valentini Schumann. Anno domini Milleſimo quingenteſimo octavo decimo.* 4. — Panzer Tom. IX. pag. 495.

1519 Bellum Catilinarium Salluſtii cum elegantiſſima oratione Ortwini Gratii. *Coloniae in aedibus Quentelianis.* 4. — Panzer Tom. VI. pag. 382.

——— C. Criſpi Salluſtii de bello Iugurthino liber. Item Criſpi Salluſtii vita. *Lipſiae ex officina Schumanniana.* 4. — Panzer Tom. IX. pag. 496.

——— Opera Salluſtiana, cum expoſitione Aſcenſii. *Lugduni per Ioannem Marion Anno M. quingenteſimo XIX. die vero VII. Iulii.* 4. — Panzer Tom. VII. p. 324.

1521 C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae. Eiusdem de bello Iugurthino. Orationes quaedam ex libris Hiſtoriarum C. Criſpi Salluſtii. Eiusdem Oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Criſpum Salluſtium. Eiusdm orationes quatuor contra L. Catilinam. Porcii Latronis declamatio contra L. Catilinam. Quae omnia ſolerti nuper cura repurgata ſunt, ac ſuo quaeque ordine optime digeſta. In calce: *Venetiis in aedibus Aldi & Andreae Aſulani Soceri, menſe Ianuario M. D. XXI.* 8. — Editio egregia. Exſtat in bibl. Bipont. olim Ducali.

——— Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae. Eiusdem de bello Iugurthino. Eiusdem oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Criſpum Salluſtium. Eiusdem orationes quatuor contra L. Catilinam. Portii Latronis declamatio contra L. Catilinam. Orationes quaedam ex libris hiſtoriarum C. Criſpi Salluſtii. In fine: *Baſileae, in aedibus Andrae Cratandri, menſe Februario Anno M. D. XXI.* 8. — Panzer Tom. VI. pag. 228.

——— C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae, & bello Iugurthino, hiſtoriae, nuper ad archetypon Aldi Manutii quam vigilantiſſime emendatae ac impreſſae. In fine: *Viennae Pannoniae per Ioannem Singrenium. Expenſis Lucae Alantſee. Octavo Cal. Maii. Anno Domini M. D. XXI.* 4. — Denis Wiens Buchdr. Geſch. pag. 221.

——— C. Criſpi Salluſtii Bellum Catilinarium. Item Bel-

lum Iugurthinum eiusdem. Index praeterea eorum, quae ex hoc opere veniunt notatu memoratuque digna. *Argentorati.* In fine: *Ex officina Hulderici Morhardi Mense Augusto MDXXI.* 4. — Panzer Tom. IX. pag. 571.

——— C. Crispi Sallustii opus, cum commentariis Laur. Vallae, Ommiboni Leoniceni & Iod. Badii Ascensii in eiusdem bello Catilinario: in bello vero Iugurthino Io. Chrysost. Soldi, eiusdemque Ascensii: accedunt alia. *Venetiis*, per *Bernardum Viani* Vercellensem. fol. — Biblioth. Emtinck. Part. III. pag. 36. n. 300.

——— Crisp. Sallustius. *Selestadii, in aedibus Lazari Schurerii.* 4. — Panzer Tom. VIII. pag. 292.

1522 *Antwerpiae.* 4.

1523 C. Crispi Sallustii de coniuratione Catilinae. Eiusdem de bello Iugurthino &c. *Parisiis, excudebat Sim. Colinaeus MDXXIII. Idibus Iulii.* 8. — Bibl. Emtinck. Part. III. pag. 312. n. 629. Panzer Tom. VIII. pag. 83.

——— Sallustii Opera, cum commentar. Ascensii. *Lugduni impress. per Antonium Blanchard M. quingentesimo XXIII. pridie Calend. Sextilis.* 4. — Panzer Tom. VII. pag. 335.

1526 Opera Sallustiana. *Lugduni per Iacobum Myt.* fol. — Panzer Tom. VII. pag. 340. Badianam sequitur.

1527 C. Crispi Sallustii de coniuratione Catilinae. Eiusdem de bello Iugurthino. Orationes quaedam ex libris historiarum C. Cr. Sallustii. Eiusdem oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Cr. Sallustium. Eiusdem orationes quatuor contra L. Catilinam. Porcii Latronis declamatio contra L. Catilinam. Quae omnia solerti nuper cura repurgata sunt, ac suo quaeque ordine optime digesta. In fine: *Florentiae per heredes Philippi Iuntae. Anno domini M. D. XXVII. Mense Iunii.* 8. — Panzer Tom. VII. pag. 44.

1529 C. Crispi Sallustii de coniuratione Catilinae & bello Iugurthino historia &c. *Lugduni, Seb. Gryphius Germ. excud.* 1529. 8. — Crevenna Tom. V. p. 143. Panzer Tom. VII. pag. 347.

——— C. Crispi Sallustii in Catilinam atque Iugurtham

opuscula, per *Hulder. Huttenum* Equit. atque *Phil. Melanchthonem* ſcholiis ut breviſſimis ita doctiſſimis illuſtrata. *Hagenoae apud Io. Secerium.* 8. — Panzer Tom. VII. pag. 104.

——— C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae hiſtoria, & de bello Iugurthino. M. T. Ciceronis orationes IV. in Catilinam. Salluſtii in Ciceronem invectiva, & huius reſponſio, cum fragmentis Salluſtii. *Baſileae apud Andream Cratandrum.* 8. — Panzer Tom. VI. pag. 270.

1530 Saluſtius cum alphabetico flosculorum Saluſtianorum ab Huldericho Hutteno Eq. ſelectorum Indice. *Pariſiis, apud Simonem Colinaeum.* 8. — Panzer Tom. VIII. pag. 135.

1532 Criſpi Salluſtii hiſtorici clariſſimi de Catilinae coniuratione & bello Iugurthino Hiſtoriae &c. In haec omnia *Philippi Melanchthonis* annotationes. *Coloniae.* 8. — Panzer Tom. VI. pag. 423.

1534 C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinae. Eiusdem de bello Iugurthino. Eiusd. oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Cr. Sall. Eiusdem orationes IV. contra L. Catilinam. Porcii Latronis declam. contra L. Catilinam. Orationes quaedam ex libris hiſtoriarum Salluſtii. Annotatis ſuo loco floſculis ac locutionum modis. In fine: *Baſileae ap. Ioh. Hervagium.* 8. — Panzer Tom. IX. pag. 407.

1535 C. Criſpi Saluſtii in M. T. Ciceronem Oratio. M. T. Ciceronis in C. Criſpum Saluſtium reſponſio. Cum Scholiis rhetoricis F. Iammetij Textoris. *Pariſiis, apud Hieron. Gormontium.* 8. — Crevenna Tom. V. pag. 143.

——— C. Criſpi Salluſtii de L. Sergii Catilinae coniuratione & bello Iugurthino hiſtoriae, cum reliquis orationibus. His acceſſerunt Philippi Melanchthonis — annotationes. *Lugduni, apud Seb. Gryphium.* 8. — Panzer Tom. XI. pag. 457.

1536 C. Criſpi Salluſtii de coniuratione Catilinar. & de bello Iugurthino. (cum Melanchthonis & Iac. Bononienſis notis.) *Coloniae excudebat Io. Gymnicus Anno MDXXXVI.* 8. — Panzer Tom. VI. pag. 437.

——— Salluſtius, cum Orationibus, Fragmentis & Notis

Philippi Melanchthonis. Lugdani, apud Seb. Gryphium. 8. — Panzer Tom. VII. pag. 367.

——*Parisiis.* 8. cum commentariis *Iac. Britannici.* 8. — Maittair. Tom. II. pag. 841. Panzer Tom. VIII. pag. 204.

——Salluſtius, cum floribus Salluſtii per Hulder. Huttenum. *Pariſiis, apud Sim. Colinaeum.* 8. — Panzer Tom. VIII. pag. 194.

. . . . ſ. a. l. & typogr. 8. *Textus Salluſtii. C. Criſpi Salluſtii Oratoris de coniuratione Catilinae & de bello Iugurthino liber recognitus atque ab omnibus mendis terſus. Una cum crebris annotationibus textus materiam enucleantibus. In marginibus a Ludovico de boſco - nuper additis auſpicato incipit. Adiectae ſunt inſuper hiſtoriae omnem totius libri materiam comprehendentes. Eiusdem oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis oratio contra C. Cr. Salluſtium. Eiusdem orationes quatuor contra L. Catilinam. Orationes quaedam ex libris hiſtoriarum C. Criſpi Salluſtii.* Praecedit Aldi Manutii Epiſtola ex ed. Veneta 1509. In fine diſtichon:

Si quis belliferos cupiat pertingere calles
Inclita Salluſti dogmata cuncta legat.

cum icone Petri & Pauli, ſudarium Chriſti tenentium, ut in Ciceronis Officiis per *Iacobum Mareſchal*, alias *Rolant* 1512. Lugduni impreſſis. — Panzer Tom. IX. pag. 530.

. . . . ſ. a. l. & typogr. 4. *C. Criſpi Saluſtii liber de coniuratione L. Ser. Catilinae & de bello Iugurtino.* Haec cum inſigniis regni Poloniae & urbis Cracoviae in fronte. A tergo vita Salluſtii, quam excipit opus absque mentione editoris. In fine: *Finis. Laus deo.* — Panzer Tom. IX. pag. 452.

. . . . ſ. a. fol. C. Criſpi Salluſtii liber de coniuratione L. Serg. Catilinae & de bello Iugurthino. *Lipſiae per Martinum Herbipolenſem.* — Panzer Tom. I. pag. 502.

. . . . ſ. a. l. & typogr. 8. C. Criſpi Salluſtii Opera. Char. Rom. *Pariſiis,* ut videtur. — Bibl. Panzeri pag. 205. n. 1521.

. . . . ſ. a. 4. *C. Criſpi Salluſtii bellum catilinarium.* In fine: *Explicit Criſpi Salluſtii de coniuratione catiline liber.*

Antwerpiae opera & impensis Godefridum (&c.) *Back impressus.* — Panzer Tom. IX. pag. 206.

. . . . f. a. & l. fol. C. Crispi Sallustii liber de coniuratione L. Sergii Catilinae, cum vita auctoris. (*Lipsiae.*) — Panzer Tom. IX. pag. 501.

. . . . f. a. l. & typogr. fol. C. Crispi Sallustii liber de bello Iugurtino. In fine: *C. Crispi Sallustii de bello Iugurtino Finis.* Scutum Martini Herbipolensis. — Panzer ibid.

. . . . f. a. fol. C. Sallustius de bello Iugurthino. *Lipsi per Baccalarium Martinum Herbipolens.* — Editio sine dubio diversa ab antecedente. Panzer ibid.

AETAS IV.

1538 — 1572.

cui originem dedit diligentia *Ioan. Rivii* Germani, in emendando textu ex Cod. quem secuti sunt sqq. Eodem fere tempore *Henr. Loritius Glareanus* emendd. ex Cod. Ms. & annott. scripsit; suo Codici autem nimium tribuens iniquius invasit in lectionem Aldinam, melioribus forsan Codd. nixam. Praeter eos *P. Manutius* hac aetate bene de Sallustio promeritus est colligendis fragmentis. Agmen claudit *Cypr. a Popma.*

1538 *Henr. Loritii Glareani* Annotationes in Sallustium. *Basileae.* 8.

1539 C. Crispi Sallustii de coniuratione L. Sergii Catilinae ac bello Iugurthino historiae, una cum castigationibus *Io. Rivii* &c. *Lipsiae.* 8.

——— *Lugduni*, ap. *Seb. Gryphium.* 8.

1542 *Lipsiae.* 8. ex *Io. Rivii* castig. Repetitio ed. an. 1539.

——— *Lugduni*, ap. *Seb. Gryphium.* 8.

1543 *Antwerpiae.* 8. — Haec Aldinam secundam reddit.

——— C. Crispi Sallustii Opera &c. *Parisiis, apud Sim. Colinaeum.* 8. — Bibl. Roever. P. II. pag. 74. n. 481.

1544 C. Crispi Sallustii Historiae, cum variis lectionibus. *Parisiis, ap. Rob. Stephanum.* 8. — Bibl. Roever. ibid. n. 482.

1545 *Lugduni, ap. Seb. Gryphium.* 16. — Cat. de M. de Boze pag. 312. n. 1699.

1547 C. Crispi Sallustii de C. Sergii Catilinae coniura-

tione, ac bello Iugurthino historiae. Eiusdem in M. T. Ciceronem invectiva. M. T. Ciceronis in C. Cr. Sallustium recriminatio contra C. Catilinam. Fragmenta quaedam ex libris historiarum C. Cr. Sallustii. *Lugduni, apud Seb. Gryphium.* 12. — Crevenna Tom. V. pag. 143.

——C. Crispi Sallustii Opera, cum Laur. Vallae & aliorum commentariis & variis additionibus. *Venetiis, ap. Roffinelli.* fol. — Bibl. Fayana pag. 380. n. 3176.

1549 *Lugduni*, ap. *Seb. Gryphium.* 8. — Bibl. Emtinck. P. III. pag. 312. n. 632.

——*Coloniae*, ap. *Io. Gymnicum.* 8. cum annott. Melanchth. & Iac. Bon.

1550 *Romae.* fol.

1551 *Lugduni.* 8.

1553 *Antwerpiae.* 8.

1554 Commentarius in Catilinarium Sallustii, nunc primum in lucem editus, auctore *Bartholom. Zancho. Venetiis, apud Bartholomaeum Turratum.* 8. — Crevenna Tom. V. pag. 143.

1556 Historiae C. Crispi Sallustii de L. Sergii Catilinae coniuratione, ac bello Iugurthino. Ex castigatione Io. Rivii, & aliorum doctorum virorum noviſſime recognitae. Cum annotationib. marginalib. Phil. Melanch. &c. *Coloniae. Agripp. excudebatur Gualthero Fabricio.* 8. — Bibl. publ. Argentorat.

——C. Cr. Saluſtius de coniuratione Catilinae & de bello Iugurthino, in M. T. Ciceronem Oratio, M. T. Ciceronis ad Sal. reſponſio; eiusd. Ciceronis in L. Catilinam Oratt. &c. P. Latronis declamatio in L. Catilinam; fragmenta quaedam ex libris hiſtoriarum Saluſtii, cum annott. Io. Badii, Laur. Vallae, Io. Chryſ. Soldi, B. Marliani, Fr. Sylvii, Iac. Crucii. *Venetiis. ap. Io. Gryphium.* fol. — Bibl. Hulſiana Tom. I. pag. 193. n. 3096.

——*Gandavi.* 8.

1557 C. Saluſtii Criſpi de coniuratione Catilinae, & de bello Iugurthino. Eiusdem orationes quaedam ex libris hiſtoriarum. Orationes contrariae, quarum altera Saluſtio tribuitur, altera Ciceroni. *Venetiis, apud Aldum.* 8. — Crevenna Tom. V. pag. 143.

1559 *Venetiis.* fol. cum explan. Aſcenſii & varr. not.

1560 C. Salluſtii Criſpi de coniuratione Catilinae, & de bello Iugurthino. Eiusdem orationes quaedam ex libris hiſtoriarum. Orationes contrariae &c. Index rerum memorabilium. *Venetiis, apud Aldum.* 8. — Renouard Annal. Vol. I. p. 324.

1561 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum brevibus *Phil. Melanchthonis* annotationibus. *Lugduni ap. Ant. Vincentium.* 12. — Catal. bibl. Bunav.

———*Baſileae.* fol. cum notis varr. & additt.

———*Coloniae.* 8.

1563 C. Salluſtii Criſpi coniuratio Catilinae, & bellum Iugurthinum. Eiusdem nonnulla ex libris hiſtoriarum. Fragmenta eiusdem hiſtoriarum, e ſcriptoribus antiquis ab Aldo Manutio, Pauli f. collecta. Oratio Salluſtii in Ciceronem, & altera in Salluſtium, Ciceroni falſo attributa. Scholia Aldi Manutii. Index rerum & verborum memorabilium. *Venetiis M. D. LXIII. apud Paulum Manutium, Aldi F.* 8. — Renouard Annal. Vol. I. pag. 338.

———*Baſileae.* 8. *per Henr. Petri.* c. n. Glareani & Iac. Bon. Floſcnlis Hulder. Hutteni & Indd.

1564 C. Criſpi Salluſtii coniuratio Catilinae & bellum Iugurthinum. Eiusdem nonnulla ex libris hiſtoriarum; oratio Salluſtii in Ciceronem, & altera in Salluſtium Ciceroni falſo attributa; cum variis lectionibus & doctis annotationibus iuxta Aldi Manutii editionem. *Antwerpiae, ap. Plantinum.* 8. — Repetita ex Aldina an 1563.

———*Baſileae.* fol. *per Henr. Petri.* c. n. integris Vallae, Badii, Soldi, Iac. Bon. Omniboni, Zanchii, Caſtilion. Rivii & Glarean. — Huic editioni acceſſit Conſtantii Felicii Durantini liber de Coniur. Catil. ad Leonem X. Omiſſae vero ſunt Praefationes interpretum omnes, quarum Zanchianam maxime deſiderat Th. Crenius Animadv. P. III. p. 12 ſq. Cortius eam inſpexit.

———Salluſtius cum ſcholiis P. Manutii. *Venetiis, ap. Aldum.* 8. — Renouard Annal. Vol. I. p. 344. Spuria editio.

1565 C. Saluſtii Criſpi de coniuratione Catilinae & de bello Iugurthino hiſtoriae &c. cum Iodoci Badii Aſcenſii explanationibus, & aliorum doctiſſ. viro-

rum commentariis & annotationibus. *Venetiis.* fol. — Bib. Emtinck. P. III. p. 36. n. 303.

1567 C. Salluſtii Criſpi coniuratio Catilinae & bellum Iugurthinum. Fragmenta eiusdem Hiſtoriarum, e ſcriptoribus antiquis ab Aldo Manutio, Paulli f. collecta. Scholia Aldi Manutii. Index rerum & verbor. memorabilium. *Aldus Manutius Paulli f. A. N. Venetiis M. D. LXVII.* 8. — Renouard Annal. Vol. I. pag. 363.

——— *Coloniae.* 8. ex rec. Rivii & alior. cum annott. Melanchth. acc. Glareani & Iac. Bon. annott.

1568 *Venetiis.* 8. Salluſtii Fragmenta collecta ab *Ant. Riccobono* e. n. — Eadem libro Riccob. de Hiſtoria ſubiuncta Baſil. 1579.

1570 *Antwerpiae.* 8.

1571 C. Criſpi Saluſtii de coniuratione Catilinae & de bello Iugurthino hiſtoria. *Londini, ex officina Io. Kingſton.* 8. — Brüggemann pag. 526.

——— *Baſileae.* 8. cum notis Glar. & Coel. Sec. Cur. Iac. Bon. cet.

1572 *Lovanii.* 12. cum notis *Cypriani a Popma.* — Notae quidem parvi aeſtimantur: ſed variantes lectiones ex VI. Codd. habet.

AETAS V.

1573 — 1606.

Auctores habet *Ludovicum Carrionem*, Lipſii amicum & aemulum, qui Salluſtii ſcripta, quae ſuperſunt, multis millibus, ut ipſe profitetur, locis meliora edidit, & Fragmenta hiſtoriarum atque Orationes ad Caeſarem docte illuſtravit: tum *P. Ciacconium*, tribus Codd. uſum, & *Hel. Putſchium.* Praeter eos *P. Victorius*, *F. Urſinus*, *Muretus* & *Chrph. Colerus*, hac aetate profuere Salluſtio.

1573 C. Criſpi Salluſtii Opera quae exſtant, edente & recenſente *Lud. Carrione. Antwerpiae, ex offic. Plantin.* 8. — Praeſtans editio.

——— *Venetiis.* 8. apud *Aldum.* — Renouard Annal. Vol. I. pag. 385.

——— Salluſtii Criſpi coniuratio Catilinae & bellum Iugurthinum. *Londini, excudebat Henr. Middletonus.* 8.

1574 Salluſtii Opera a *Lud. Carrione* collecta & reſtituta, cum adnott. & ſchol. ap. *Pet. Sant Andreanum.* 8.
——— *Pariſiis.* 8. Eadem repetita.
1576 *Florentiae.* 8. e rec. *P. Victorii* ex Ms. Medic.
——— *Lugduni*, apud *Ant. Gryphium.* 12. cum ſchol. & emendatt. Aldi Manutii, Cypr. a Popma, & Lud. Carrionis.
1577 *Venetiis.* 8. ap. *Aldum.* cum Scholiis Aldi Manutii Paulli f. — Renouard Vol. I. pag. 396.
——— *Pariſiis.* 16. cum verſione Gallica *Victoris de la Roche.* Conf. infra Verſſ. Gall.
1579 C. Criſpi Salluſtii Operum quae exſtant, nova editio, edente & recenſente *Ludovico Carrione.* Accedunt Io. Rivii Caſtigationes, Aldi Manutii P. F. Scholia, Cypriani a Popma Emendationes & Lud. Carrionis Scholia. *Antwerpiae, apud Chriſtoph. Plantinum.* 8. — Acceſſerunt huic ed. anno ſequente ex eadem officina:
1580 *Iani Douſae* ad Salluſtii hiſtoriarum libros Notae. *Antwerpiae apud Chriſtoph. Plantinum.* 8.
1583 *Londini.* 8. — Repetitio ed. Londinenſis an. 1573.
1584 Salluſtii Hiſtoriarum libri, ex recenſione Lud. Carrionis, & cum emendationibus Aldi Manutii. *Lugduni, apud Ant. Gryphium.* 16. — Cat. de M. de Boze. pag. 312. n. 1700.
1587 *Antwerpiae*, ap. *Plantin.* 24. c. fragmentis.
1588 C. Salluſtii Criſpi coniuratio Catilinae, & bellum Iugurthinum. Fragmenta eiusdem hiſtoriarum, e ſcriptoribus antiquis ab Aldo Manutio P. F. collecta. Scholia Aldi Manutii. Index rerum & verborum memorabilium. *Venetiis, ex bibliotheca Aldina.* 8. — Renouard Annal. Vol. I. pag. 415.
1590 *Baſileae.* 8. cum Henr. Glareani & Coelii Secundi Curionis annotationibus; Iac. Bononienſis ſcholiis & Ulr. Hutteni floſc.
——— *Venetiis.* fol. c. n. Vallae, Badii, Soldi, Marliani, Rivii & Glar.
1594 *Lugduni Bat.* ap. *Raphel.* 8. cum *Petri Ciacconii* notis. — Editio praeſtans.
1595 *F. Urſini* notae in Salluſtium. Inſunt in hiſtor. vet. fragm. coll. ab Ant. Auguſtino & ab Urſino emendatis. *Antwerpiae*, ap. *Plantin.* 8. — Uſus eſt Cod.

Rom. multaque illuſtrat inſcr. & numiſm. Neque tamen tulit ſuffragium Waſſii.

1597 *Antwerpiae*, apud *Chriſtoph. Plantin.* 8. ex ed. *Lud. Carrionis.*

1599 *Noribergae.* 8. ex recenſ. & cum notis *Chriſtoph. Coleri.*

1601 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum notis *Petri Ciacconii* Toletani. *Londini.* 8.

——— *Lugduni*, ap. *Iac. Stoer.* 12. cum n. Manutii, Popmae & Carrionis.

1602 C. Criſpi Salluſtii Opera omnia, quae exſtant. *Helias Putſchius* ex fide vetuſtiſſ. codicis correxit & notas addidit: idem fragmenta centum locis auxit & interpolavit. Adiectae Petri Ciacconii Toletani notae *Ex officina Plantiniana Raphelengii.* 8. — Breviores ſunt Putſchii notae, in quibus ſe *Salluſtianae ſaluti magis quam cultui ſtuduiſſe* profitetur. Secundam quidem ille a ſe exſpectari iuſſerat editionem; ſed morte praeventus iuvenis annorum XXV. Stadae anno 1606. die 9. Martii, promiſſis non ſtetit. Freytag. Apparat. litter. Tom. III. pag. 609.

1604 *Lugduni.* 12. cum ſcholiis & emendationibus Aldi Manutii, Cypr. a Popma, & Lud. Carrionis. — Bibl. Emtinck. P. III. pag. 452. n. 247.

——— *Ingolſtadii.* 8. *A. M. Mureti* Notae in Salluſtium aliosque auctores.

1606 *Baſileae.* 8. Repetitio ed. 1590.

AETAS VI.

1607 — 1706.

A *Iano Grutero* maxime progrediens per centum annos ad *Waſſium* uſque. Gruterum vero principem lectionis Salluſtianae ex XIV. Mss. & edd. vett. repurgandae, corrigendae & ſtabiliendae ſecuti ſunt & alii illius curatores, e quibus *Io. Phil. Pareus* prae reliquis laudandus, & *Auſ. Popma.*

1607 C. Criſpi Salluſtii Opera omnia, ex recognitione *Iani Gruteri.* Accedunt caſtigationes, annotationes, notae & ſcholia Glareani, Popmae, Aldi Nepotis, Palmerii, Coleri, Rivii, Carrionis, Urſini, Douſae, Putſchii. *Francofurti*, e *collegio Paltheniano. Sumtibus Ionae Rhodii.* 8. — Nulla in titulo facta

mentio notarum Ciacconii. Coleri notae promiſſae, ſed omiſſae. Omiſſae etiam Praefatt. ſuperiorum edd. Unde Plantiniana 1579. illi adiungi debet ob Praef. Carrionis &c.

1609 C. Criſpi Salluſtii Opera. Inter Scriptores Hiſt. Rom. *Aureliae Allobr.* fol. Tom. I. pag. 856 ſqq.

1612 C. Criſpi Salluſtii Opera, ad Petri Ciacconii, Heliae Putſchii aliorumque notas & obſervationes recognita. *Lugduni Bat.* 8.

1615 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum notis *Petri Ciacconii* Toletani. *Londini.* 8.

——— *Coloniae*, ap. *Ant. Hierat.* 12. ad P. Ciacconii, Heli Putſchii &c. notas recognita. — Quam ob oculos habuit Cortius.

1617 *Neapoli Nemetum* (ſ. Neoſtadii) imp. Io. Car. Unckelii, typogr. *Henr. Starck.* 12. ex rec. *Phil. Parei.*

1619 C. Criſpi Salluſtii Opera quae exſtant, & L. Coelii Siſennae Hiſtoriarum Fragmenta. *Auſonius Popma* recenſuit, & ſcholiis illuſtravit. *Franekerae*, ap. *Io. Lamrinck.* 8.

1621 *Amſtelodami*, ap. *Ianſſon.* 24. ex muſeo *Iſaaci Pontani.*

1622 *Francofurti.* 8. ex recenſione *Io. Phil. Parei*, cum notis criticis.

1624 *Venetiis.* 4. cum comment. *Paulli Beni Eugubini*; qui ſenſus artemque ad regulam ſcribendi exigit.

1625 *Amſtelodami*, ap. *Hondium.* 12.

1627 C. Criſpus Salluſtius, ex muſeo *Io. Iſ. Pontani. Amſtelodami, ap. Ianſſon.* 24.

1628 Fragmenta Salluſtii addita Livio *Francof. ad Moen.* fol.

1634 C. Salluſtius Criſpus, cum veterum Hiſtoricorum Fragmentis. *Lugduni Bat. ex officina Elzeviriana.* 12.

1639 *Amſtelodami*, ap. *Ianſſon.* 24. ex muſeo *Iſ. Pontani.*

1641 *Amſtelodami*, ap. *Ianſſon.* 12.

1642 C. Criſpi Salluſtii Catilina. *Theodor. I. F. Graswinckelius* commentario illuſtravit. *Lugduni Bat.* ap. Iſaac. Commelinum. In fine: *Lugduni Batavorum excudebat Iohannes Ianſonius a Dorp anno MDCXLII.* 12.

1645 *Lugduni Bat.* ap. *Elzevir.* 12.

1649 C. Criſpi Salluſtii Opera, quae exſtant. Ex nova recenſione *Io. Philippi Parei* edebat cum animadver-

sionibus & notis *Daniel Parcus. Francofurti ad Moen.* 12.

——C. Crispi Salluſtii Opera quae extant omnia, cum ſelectiſſimis variorum obſervationibus, ex recenſione *Ant. Thyſii. Lugduni Bat.* 8. — Haud magni pretii editio.

——*Amſtelodami*, ap. *Ianſſon.* 24. ex muſeo *Iſ. Pontani.*

——*Venetiis*, ap. *Iuntas* & *Babam.* 12.

1653 C. Salluſtius Criſpus, ſeu bellum Catilinarium & Iugurthinum, cum commentariis *Io. Minellii. Roterodami.* 8.

1654 C. Criſpi Salluſtii Opera quae extant omnia, cum ſelectiſſimis variorum obſervationibus, ex accurata recenſione *Ant. Thyſii.* Ed. ſec. *Lugduni Bat. typis Hack.* 8.

1656 *Lugduni Bat.* ex offic. Elzevir. 12.

1658 *Amſtelodami.* 12. ap. Elzevir.

1659 C. Criſpi Salluſtii Opera quae extant omnia, cum ſelectiſſimis variorum obſervationibus, ex accurata recenſione *Ant. Thyſii. Lugduni Bat. typis Hack.* 8.

1660 *Amſtelodami.* 24.

1661 C. Salluſtius Criſpus, cum veterum hiſtoricorum Fragmentis. Recenſitus a *Rutgero Hermannide. Amſtelodami, apud Aegidium Ianſſonium Valckenier.* 24.

1662 *Lud. Liebhardi* Commentatio in C. Criſpi Salluſtii primordia. *Baruthi.* 4.

1665 C. Criſpi Salluſtii Opera, (curante *I. F. Gronovio*) cum variorum obſervationibus ab Ant. Thyſio collectis. *Lugduni Bat. & Roterod.* ap. *Franc. Hack.* 8. — Quam Thyſius inſtituerat curam in ed. cum n. varr. eam Gronovius continuavit, eoque maiorem fidem auctoritatemque illi conciliavit.

1666 *Amſtelodami.* 12. e rec. *Rutgeri Hermannidae.*

1667 C. Salluſtius Criſpus, cum veterum Hiſtoricorum fragmentis. Editio noviſſima. *Amſtelodami, apud Ianſſon.* 12.

1669 *Amſtelodami*, ap. *Ianſſon.* 24. ex muſeo *Iſ. Pontani.*

1671 *Chriſtoph. Ad. Ruperti* Obſervationes civiles, morales & grammatico-philologicae ad C. Cr. Salluſtii Bellum Catilinarium, Iugurthinum, Fragmenta & Orationes de republica ordinanda. *Norib. ap. Ioh. Dan. Tauberum.* 8.

1673 *Salmurii.* 12. (curante, quod creditur, *Tan. Fabro.*) Thyſianam reddit.

1674 C. Salluſtii Criſpi quae extant. In uſum Delphini recenſuit, & notulas addidit *Daniel Criſpinus. Pariſiis, apud Fredericum Leonard.* 4.

1675 *Amſtelodami*, ex offic. *Ianſſon Waesberg.* 12. ex rec. Rutg. Herm.

——— *Dresdae.* 12. ex ed. Hartnacii.

1676 C. Criſpi Salluſti Opera quae extant. Ex nova recenſione *Ioh. Phil. Parei* edebat cum animadverſionibus & notis *Daniel Pareus. Francofurti ad Moen. impenſis Chriſt. Hermsdorffii. Typis Io. Georg. Drullmanni.* 12.

1677 *Thyſio-Gronoviana II.* C. Criſpi Salluſtii Opera omnia, cum commentariis integris Io. Rivii, Aldi Manutii, P. Ciacconii, F. Urſini & H. Putſchii, & ſelectis aliorum. Accedunt Iani Melleri Palmerii ſpicilegia. *Lugduni Bat.* ex offic. *Hack.* 8. — Editio auctior priori an. 1665.

——— *Lipſiae.* 12. ex ed. *I. Vorſtii.*

1678 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum indicibus & variis lectionibus. *Oxonii, e theatro Sheldoniano.* 12.

1679 *Cantabrigiae.* 12. teſte Bibl. Emtinck. Part. III. pag. 452. n. 246.

1684 C. Salluſtius Criſpus, cum veterum hiſtoricorum fragmentis. Editio noviſſima. *Amſtelaedami, apud Ianſſonio Waesbergios.* 24.

1685 C. Salluſtius Criſpus, primus in hiſtoria, ſeu belluni Catilinarium & Iugurthinum: cum commentariis *Iohannis Minellii. Hagae Comitum, apud Arnoldum Leers.* 24.

1686 *Thyſio-Gronoviana III.* Amſtelodami. 8.

1690 *Thyſio-Gronoviana IV.* Amſtelodami, *ex officina Henrici & viduae Theod. Boom.* 8.

1694 *Francofurti & Lipſiae.* 8. cum comment. *Io. Minellii.*

1695 *Roterodami.* 12. ap. *Leers.* cum commentariis *Io. Minellii.*

1697 C. Criſpi Salluſtii quae extant. In uſum Delphini recenſuit & notulas addidit *Daniel Criſpinus. Londini, impenſis Timoth. Childe.* 8. — Repetitio ed. Pariſ. 1674.

1699 *Dresdae & Lipſiae.* 12. curante *Sam. Groſſero.*

———*Roterodami.* 12. cum not. *Io. Minellii.*

1701 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum indicibus & variis lectionibus. *Oxonii, e theatro Sheldoniano.* 12.

1706 C. Salluſtius Criſpus primus in hiſtoria, ſeu bellum Catilinarium & Iugurthinum: cum commentariis *Ioh. Minellii. Francofurti & Lipſiae, apud Hieron. Chriſt. Pauli.* 8.

AETAS VII.

1710 — 1802.

Salluſtianae lectionis a *Waſſio* Anglo recognitae, a *Cortio* Lipſienſi partim in melius rectae, partim verſae, ab *Havercampio* Batavo ad Gruteri & Waſſii lectionem reſtitutae.

1710 C. Criſpi Salluſtii quae extant, cum notis integris Glareani, Rivii, Ciacconii, Gruteri, Carrionis, Manutii, Putſchii, Douſae. Selectis Caſtilionei, C. & A. Popmae, Palmerii, Urſini, I. Fr. Gronovii, Victorii &c. Accedunt Iulius Exſuperantius, Porcius Latro, & Fragmenta Hiſtoricorum vetti cum notis A. Popmae. Recenſuit, notas perpetuas, & Indices adiecit *Ioſephus Waſſe.* Praemittitur Salluſtii Vita, auctore Io. Clerico. *Cantabrigiae, typis academicis, apud Corn. Crownfield, celeberrimae Academiae typographum.* 4. — Waſſius lectionem Gruterianam ſecundum Codices Mss. paene LXXX, & edd. aliquot vett. conſtituit, notasque optimorum interpretum & ſuas adiunxit, quibus Salluſtium cum Graecis ſcriptoribus, a quibus is profecit, ſedulo comparat. Plura tamen praeter rem ſibi permiſit.

1713 C. Salluſtii quae extant. (Cum Indice & variantibus lectionibus, cura *Mich. Maittaire.*) *Londini, ex officina Iacobi Tonſon & Ioh. Watts.* 12. mai.

1714 *Lugduni.* 12. Lat. & Gallice.

1715 *Londini.* 8. — Repetitio ed. *Dan. Criſpini* in uſum Delphini.

1717 *Rothomagi.* 12. cum not. varr.

1719 *Halae.* 12. cum n. germ. auct. *Schumanno* (*Kuehlio.*)

1720 *Ultraiecti.* 8. cum n. *Io. Minellii.*

1722 C. Criſpi Salluſtii quae extant. Accedunt Iulius Ex-

ſuperantius, Porcius Latro, & Fragmenta hiſtoricorum veterum. *Patavii, excudebat Joſephus Cominus.* 8. — Editor, Caiet. Vulpius, emendationes Gruteri ſequitur.

1724 C. Criſpi Salluſtii quae extant. Item Epiſtolae de republica ordinanda, Declamatio in Ciceronem & Pſeudo-Ciceronis in Salluſtium. Nec non Iul. Exſuperantius de bellis civilibus, ac Porcius Latro in Catilinam. Recenſuit diligentiſſime & adnotationibus illuſtravit *Gottlieb Cortius.* Accedunt Fragmenta veterum hiſtoricorum, Conſtantius Felicius Durantinus de coniuratione Catilinae, & Index neceſſarius. *Lipſiae, apud Io. Frid. Gleditſchii b. filium.* 4. — Baſin fecit textum Waſſii, ſed eum cum XXX. amplius Mss. partim bonis, partim ſequioribus, & aliquibus edd. vett. (Aldina II. non uſus, ſaepe cum illa convenit) collatum ſaepius emendavit aut reſtituit, ſaepe vero etiam illis ut ſuis (quis enim ſuos non habet cariores?) abuſus, ſumtoque iure vel arbitrio ex ſuis regulis, ex uno Salluſtii ingenio factis, ita vertit lectionem, uti in multis a vero aberraſſe videatur, ea pleraque anxius ſecutus ſit, ex quibus neſcimus quae vetuſtas redoleret, (ab ipſo Salluſtio, illuſtri ingenio, minus certe quam ab Arruntio quaeſita; conf. Senec. Ep. 114.) Multis in locis vel corruptis vel mutilis veſtigia codd. praetergreſſus, nihil opis attulit laboranti. Notas tantum ſuas addidit, ſed eas ſane plus iuſto copioſas, quibus nimirum ſua auſa vel conjecta pro ingenio illuſtraret, aut aviditati eorum, qui verba phraſesque ſectantur, ſatisfaceret, multa ſaepe ingerendo, quae minume ad textus veritatem comparata ſunt. Vitam Salluſtii nullam praemiſit, ſed praefationem unam ad editionis ſuae rationes direxit. Indicem denique latinitatis ſubiunxit, e quo in melius proficiat lector. Ita in illo uno aequitatem fuiſſe intelligas erga bona malaque documenta, qualia populus criticorum & interpretum dare ſolet.

1725 *Londini.* 12. ex ed. *Mich. Maittaire.*

——— Salluſtius in capita diſtributus, cum parvis in uſum tironum notis. *Pariſiis.* 24.

1726 C. Salluſtii Criſpi Opera quae extant, cum interpretatione & notis *Dan. Criſpini*, in uſum Ser. Delphini. Editio ſecunda. *Pariſiis, ap. Barbou.* 4.

——— *Londini.* 8. — Repetitio ed. *Dan. Criſpini* in uſum Delphini.

1727 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum notis Germ. (Schumanni.) *Halae*, ap. *Renger.* 12.

1728 *Pariſiis.* 24 mai.

1729 *Pariſiis.* 12. ad uſum ſcholarum Univ. Pariſ.

1731 *Angeli Mariae Peverati* Adnotationes in C. Salluſtii hiſtoriam de coniuratione Catilinae & bello Iugurthino, nec non Synopſis de Hiſtoria. *Ferrariae, typis Bernardini Pomatelli.* 8.

1734 *Londini.* 8. cum verſione Anglica *Io. Clarke.*

1735 *Londini.* 8. ex ed. & cum notis *Dan. Criſpini.*

1737 C. Criſpi Salluſtii quae extant, ex recenſione & cum adnotationibus *Gottl. Cortii.* Accedunt Fragmenta veterum hiſtoricorum. Conſtantius Felicius Durarſtinus de coniuratione Catilinae. *Venetiis, Io. Bapt. Paſcali.* 4.

1738 C. Criſpi Salluſtii quae ſuperſunt. *Londini.* 18.

1739 C. Criſpi Salluſtii Opera, cum notis ad modum Minellii, cur. *Chriſt. Iunckero. Lipſiae.* 12.

1740 *Hafniae.* 8. cum commentariis *Ioh. Minellii.*

1741 C. Criſpi Salluſtii belli Catilinarii & Iugurthini hiſtoriae. *Edinburgi, Gulielmus Ged, aurifaber Edinenſis, non typis mobilibus, ut vulgo fieri ſolet, ſed tabellis ſeu laminis fuſis excudebat.* 24.

1742 C. Criſpi Salluſtii quae extant. Cum notis integris Glareani, Rivii, Ciacconii, Urſini, Carrionis, Manutii, Coleri, C. & A. Popmae, Palmerii, Putſchii, Douſae, Gruteri, Ruperti, Graswinckelii, & Ioſ. Waſſe; atque ſelectis Caſtilionei, Zanchii, Io. Fr. Gronovii, Iani Brouckhuſii &c. Accedunt Iulius Exſuperantius & Porcius Latro, ut & fragmenta hiſtoricorum, cum notis integris A. Popmae, Coleri, Ruperti, Waſſe, Brouckhuſii &c. cura *Sigeberti Havercampi.* Cum Indicibus copioſiſſimis. *Amſtelaedami, apud Changuion* &c. *Hagae Com. ap. Goſſe* &c. *Ultraiecti, ap. Neaulme.* 2. voll. 4. — Textum ſequitur praecipue Waſſii, tum Gruteri, a quorum lectionibus numquam diceſſit; ſed con-

tulit XI. Mss. Belgica. Notas ed. Gruterianae integras dedit: quod non ſemper fecerat Waſſius. Varias lect. Mss. & edd. medio inter textum & notas loco poſuit. Ipſe de ſuo nihil addidit, & tamen textus velut cymba in oceano, ita in notis natat; oneratque potius lectorem, quam adiuvat.

1743 ſqq. *Heidelbergae.* fol. Inter Scriptores Hiſtoriae Romanae a *Ben. Caſp. Hauriſio* editos.

1744 C. Salluſtii Criſpi quae extant. (ex ed. Mich. Maittaire.) *Londini, typis I. Brindley.* 12.

——— C. Salluſtii Criſpi quae exſtant Opera. *Lutetiae Pariſiorum ſumptibus Mich. Steph. David filii.* 12. — Vita Salluſtii, huic editioni praemiſſa, quam ſe collegiſſe & ordinaſſe profeſſus eſt editor *Steph. Andr. Philippe*, fere tota Io. Clerici operam, verbis ſubinde mutatis, refert; neque hunc auctorem nominavit. Ceterum nitida eſt editio, ſed absque interiori nota.

——— *Londini.* 4. cum verſione Anglica *Henr. Lee.*

1745 C. Criſpi Salluſtii Opera. *Dublini.* 8.

——— *Londini.* 12. ex ed. *Mich. Maittaire.*

1747 *Amſtelodami*, ap. *I. Wetſtenium.* 16. ex doctor. vir. emendatione. — Textus per totum Cortianus. Praemittitur vita & a Petro Crinito & amplior a I. Clerico ſcripta.

——— *Taurini.* 12 mai.

1749 C. Criſpi Salluſtii Opera quae ſuperſunt omnia. Ex recenſione *Gottlieb Corte. Glasguae, in aedibus academicis excudebant Rob. & Andr. Foulis.* 12.

1750 *Pariſiis.* 12.

1751 C. Criſpi Salluſtii Opera quae extant. Accedunt Iulius Exſuperantius, Porcius Latro, & Hiſtoricorum veterum fragmenta. Curante *Io. Petr. Millero. Berolini*, ap. *Haude.* 8.

——— *Glasguae.* 12. ap. *Rob. & Andr. Foulis.* Ex recenſione Gottl. Cortii.

1754 *Pariſiis.* 12. ap. *Barbou.* — Repetitio ed. Steph. Andr. Philippe. Vid. ad an. 1744.

1755 C. Criſpi Salluſtii belli Catilinarii & Iugurthini hiſtoria. *Edinburgi, apud G. Hamilton & I. Balfour.* 12. — Elegantiſſima editio.

———*Halae. Sumtibus Orphanotrophei.* 12. — Lectionem reddit, quae fuit ante Waſſium & Cortium.

1756 *Edinburgi.* 12. ex rec. *Gottl. Cortii*, una cum verſione Anglica *Io. Mair.*

———*Venetiis.* 8. cum veterum hiſt. fragmentis.

1759 *Lipſiae.* 8. cum n. *Io. Minellii.*

1761 *Venetiis.* 8. cum verſione Etruſca *Io. Bapt. Bianchi.* Vid. infr. Verſiones Italicas ſub h. a. — Sequitur Vulpii ed. & Hackianam c. n. Varr. 1677. & emendationes Cortii ſubinde affert in notis. Nec tamen praeſtare videtur.

———*Pariſiis.* 12. ap. *Barbou.* Ex edit. Steph. Andr. Philippe.

1762 *Londini.* 12. Repetitio ed. *Mich. Maittaire.*

1763 *Pariſiis.* 12. cum verſione Gallica *Io. Henr. Dotteville.*

1768 Orationes ex Salluſtii, Livii, Curtii & Taciti hiſtoriis collectae, ad uſum ſcholarum univerſitatis Pariſienſis. Nova editio. *Pariſiis, apud Paulum Dionyſium Brocas.* 24.

———*Londini.* 8. ex ed. & cum notis *Dan. Criſpini.*

1769 *Pariſiis.* 12. cum *Dottevillii* verſione Gallica.

1770 *Pariſiis.* 12. cum verſione Gallica *Beaupei.*

1771 *Londini.* 12. ex editione *Mich. Maittairii.*

———C. Criſpi Salluſtii Opera, cum duabus orationibus ad C. Caeſarem, & declamationibus una in Ciceronem, in Salluſtium altera. *Norimbergae*, in offic. *Felſeckeriana.* 8.

1772 *Madriti*, ex offic. *Ioach. Ibarrae.* 4 max. cum verſione Hiſpanica celſiſſimi Principis *Gabriel* de Bourbon, Infantis Hiſpaniae. De ſplendidiſſima hac ed. conf. ven. Tellerum in editione Berol. 1790. pag. 173 ſqq. Titulum vide inter Verſiones Hiſp. Textum ſequitur ed. Elzevir. an. 1634. comparatum cum duobus Mss. bibl. Regiae Eſcurialenſis, & tertio ex bibl. Principis, variisque editionibus antiquis.

1773 C. Criſpus Salluſtius, & L. Annaeus Florus. *Birminghamiae, typis Io. Baskerville.* 4. — Editio ſplendida.

———C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum, ex rec. Gottl. Cortii, & ſelectis illius ad-

notationibus illuſtrata. Accedit Index uberrimus. Curavit *I. Chriſt. Briegleb. Coburgi*, ap. *Ahl.* 8. — Nemini praeter diſcipulos deſiderabilis, nec tamen ſatis curata. Vita praemittitur carptim ex Ger. Io. Voſſio ſumta.

1774 C. Criſpus Salluſtius, & L. Annaeus Florus. *Birminghamiae, typis Io. Baskerville.* 12.

——— *Pariſiis.* 12. ap. *Barbou.*

1775 *Pariſiis.* 12. cum verſione Gallica *Beauzei.*

1776 C. Criſpi Salluſtii Catilinarium & Iugurthinum bellum, *Guidonis* Ferrarii diligentia illuſtr. ad uſum ſcholarum. In hac noviſſima ed. accedunt reliqua Salluſtii quae exſtant omnia, una cum Porcii Latronis in Catil. Declam. & veterum hiſtoricorum fragmentis. *Baſſani, & proſtant Venetiis ap. Remondini.* 12. — Lectionem Aldinam maxime ſequitur.

——— C. Criſpus Salluſtius, & L. Annaeus Florus. *Birminghamiae, typis Io. Baskerville.* 12.

1777 *Glasguae.* 12. ex recenſione *Gottl. Cortii.*

1778 C. Criſpi Salluſtii quae exſtant, cura *Io. Iac. Hottingeri. Turici, typis Orelli, Gesneri, Fueſsl. & Socc.* 8. — Textus totus eſt Cortianus. Hottingerus non praefatus eſt auctori, ſed conſilio edendi: ſubiunxitque varietatem lectionis ad Catil. & Iugurth. ex Cortiana & Havercampiana ſelectae ſuo iudicio ſubinde permixtam. Neque vita auctoris, neque Index hiſt. ſubiunctus. Editio nitide excuſa & accurata.

——— *Noribergae.* 8. c. praef. *Theoph. Chriſt. Harleſii*, qui textui ſubdidit lect. varr. 2. Codd. Tegernſeenſis & Erlangenſis.

1779 C. Criſpi Salluſtii Opera, noviſſime recognita, varietate lectionum notisque ſelectis aucta, ſtudiis Societatis Bipontinae. *Biponti, ex typographia Ducali.* 8 mai.

——— *Manhemii.* 8 min. — Textum Cortianum reddit.

——— *Herbipoli*, ap. *Stahel.* 8.

1780 C. Criſpi Salluſtii Opera, noviſſime recognita, emendata & illuſtrata. Praemittitur vita a Io. Clerico ſcripta & notitia literaria. Studiis Societatis Bipontinae. Editio ſec. accuratior & auctior. *Biponti, apud Petr. Hallanzy.* 8 m. — Secunda haec

editio noſtra novis per totum ac diligentioribus curis reçognitum & emendatum textum habet, in quo conſtituendo neque ſuperſtitione, qua plerique editores laborant, ulli priorum editionum ita adſtringi nos paſſi ſumus, ut etiam errores propagaremus, & vel ab ipſa noſtra prima, ubi nondum ſatis examinata vel emendata videbatur, discedere noſtrum duximus. Quidquid igitur boni poſt priſcos editores *Aldus*, eius affinis *Fr. Aſulanus*, *Rivius*, *Glareanus*, *Carrio*, *Ciacconius*, *Putſchius*, *A. Popma*, *Gruterus*, *Pareus*, *Rutgerus Hermannides*, *Waſſius*, *Cortius*, alii, ex melioribus Codd. dederunt, aut ex eorum & priſcarum editionum veſtigiis ſui ingenii ope invenere, id quidem recepimus, vel probavimus: alia, quae affinxerant magis, quam vere coniecerant, modeſte refutavimus: ac ſi quae praeterea minutius quaeſita erant, qualia admittunt maxime hoc aevo nonnulli, verborum magis aucupes, quam mentis antiquae cuſtodes, ſprevimus. Ipſi vero etiam in pluribus locis, quae aliis deſperata erant, aut male ſanata, novam inivimus emendandi & reſtituendi rationem, eamque, quantum decebat, munivimus: ſaepiſſime aptiori interpunctione aut breviori expoſitione lectioni conſuluimus antea dubitatae vel male intellectae. quod quidem uti facile videbunt, quibus auctorem perlegere dulcius eſt, quam carpere aut circumrodere, ita nec loca, quibus ſubveniſſe nobis videmur, hoc loco indicare, nos animus monet. Neque ab ipſis hiſtoriarum fragmentis, ceterisque, quae Salluſtio affingi ſolent, recognoſcendis omnino abstinuimus: ſed iis, quibus tantum otii eſt, ut in uno auctore curando annos conſumant, relinquendum duximus ut in fragmentis denuo ordinandis illuſtris viri *de Broſſe*, interpretis Salluſtiani, qui & ipſe hiſtorias reparare molitus eſt, ratione vel ingenio utantur. Gravius vero his, qui in minumis magnam doctrinae laudem quaerunt, & ſcribendi ratione, quam veteres libri nonnulli offerunt, reddenda vim ingenii ac ſermonis antiqui ponunt, ſeniliter vel pueriliter peccaſſe videbimur, quod inanem illam ſpeciem, ſtudioſis haud raro officientem,

post Manutium, alioque sapientiores Latii procuratores, remisimus. Ita quidem Priscianus L. VII. p. 775. docuit: »Omnium, quae tam nominativum »quam genitivum similem habent, eorum accusa»tivus raro in *es*, frequenter in *is* solet terminari, »ut hic & haec *omnis*, huius *omnis*, nos & has *om»nis*. Sallustius Catil. *Omnis homines, qui sese student.* »Terentius in Andria *omnis nos gaudere*. Virgilius »&c.« & sic sane Mss. Virgilii ac lapides veteres multi habent. Sed & veterum alii, quos Gruterus in Ciceronis libris a se castigatis, & editores Terentii maxime sequuntur, illud *is* longum maluere per *eis* scribere, ut *omneis*, *civeis*, *forteis*: & alii regulam egressi eam transtulere etiam ad alia, ut *maioreis*, *monteis*, de quo vide apud Sosip. Charisium pag. III. & P. Consentium p. 2040. qui tamen ipse monet, pleraque ex istis regulis consuetudine esse immutata, neque earum vim perpetuo custoditam. In qua inconstantia maluimus in libello praeceteris iuventuti hodie destinato usitatiorem rationem sequi, ex praecepto Quintiliani VII. 17. ne quid *iis praecipue, qui ad lectionem instituentur, impedimento sit.* Tacemus alia, nisi quod eo etiam consuluimus studiis iuvenum, quod notulas adspersimus, quo minus haereant.

——— *Monachii.* 8. Sallustii bellum Catilinarium, in usum minorum scholarum Boioariae, cum selectis interpretum, Cortii, Hottingeri, & Bipontinorum, suisque animadversionibus edidit *Henr. Braunius.*

1782 *Parisiis.* 12. cum *Dottevillii* versione Gallica.

1784 *Londini.* 8. — Repetitio ed. *Crispini* in usum Delphini.

1788 *Hanoverae.* 8. ap. *Ritscher.* Sallustii bellum Catilinarium. — In Lectionibus historicorum Latinorum in usum scholarum editis a *Io. Henr. Iust. Kœppen.*

——— *Avenione.* 12. cum *Dottevillii* versione Gallica.

1789 C. Crispi Sallustii Opera omnia, excusa ad editionem Cortii, cum editionibus Havercampi & Gabrielis Antonii collatam. *Londini, apud Payne.* 8. sine notis, addito tamen indice variarum lectionum.

1790 C. Crispus Sallustius. Accedunt recensio noviss. versionis Hispanicae, Examen variarum le-

ctionum, Interpretatio locorum, Index latinitatis (curante *Guil. Abr. Tellero.*) *Berolini, ex officina Io. Frid. Ungeri.* 8.

——C. Criſpi Salluſtii Opera quae exſtant &c. ex rec. Gottl. Cortii. *Noribergae*, ap. Riegel. 12. ſine notis.

——C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium, cum verſione Germanica & notis hiſtor. *A. G. Meiſsner. Lipſiae*, ap. *Breitkopf.* 4.

——C. Cr. Salluſtii Catilina & Iugurtha, cum verſione Germ. *Alb. Xav. Weinzierl. Monachii*, ap. *Lentner.* 8. — Conf. Verſſ. Germ. h. a.

1796 *Pariſiis.* 18. Salluſtius, Cicero & P. Latro in Catilinam. 3. voll. c. figg.

1797 C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum, ex rec. Gottl. Cortii, cum varietate lectionis ex tribus Codd. mss. excerptae, & cum praefatione *Theoph. Chriſtoph. Harles.* Editio altera auctior & emendatior. *Noribergae*, ap. *Felſecker.* 8.

1798 Salluſtius cum notis atque emendationibus *Io. Hunters.* Apud *Moriſon*, typogr. Univerſit. *S. Andrew.* 8.

1799 C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium, ad exemplar S. V. Telleri edidit, notisque, maximam partem ſuis, illuſtravit *Henr. Kunhardt. Lubecae*, ap. *Bohn.* 8.

1800 Salluſtii Catilina, mit erklærenden Anmerkungen herausgegeben von *Ioh. Chriſt. Wilh. Dahl.* (Eſt pars XIII. Encyclopaediae Campianae.) Brunsvici. 8. — Editor praeter alia ſubſidia uſus eſt Cod. Roſtock. Animadverſiones ſunt doctae, eaeque criticae non minus quam hiſtoricae & philologicae.

1801 C. C. Salluſtii Catilinaria & Iugurthina bella. Editio ſtereotypa. *Pariſiis, ex offic. ſtereotypa P. Didot natu maioris, & F. Didot.* 12.

——C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum, variantibus & notis illuſtravit *A. Winding-Broꝛſon.* Hafniae. 8 mai.

1802 C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum, iuxta editionem *I. H. Dotteville. Lugduni.* 18.

VERSIONES.

HISPANICAE.

1548 en Medina. P. de Caſtro. 4. Citatur in Catal. Thott. Tom. IV. pag. 11[illegible]

1554 Saluſtio Catilinario y Jugurta, traduzido por *Fr. Vidal de Noya.* Anvers. 8.

1615 Obras de Cayo Criſpo Saluſtio, traduzidas por *Manuel Sueiro.* Anvers. 8.

1632 Eadem *Madrid.* 8.

1772 La conjuration de Catilina y la guerra de Jugurtha por Cayo Saluſtio Criſpo. *In fine:* En Madrid por Joachim Ibarra Impreſſor de Camera del Rei nueſtro Sennor MDCCLXXII. 4 max. — Auctor huius verſionis eſt celſiſſimus Princeps *Gabriel* de Bourbon, filius regis Hiſpaniarum.

GALLICAE.

1490 Lucain, Suetone & *Saluſte*, traduits en françois. In fine: *Cy finiſt Lucan Suetone & Saluſte en françois Imprime a paris Le XXII°. jour de decembre mill. IIII. CC. IIIIXX. & X. par Pierre de Rouge Libraire du roy noſtre ſire pour Anthoine Verard marchand libraire demourant a Paris ſur le pont noſtre dame a lymage ſaint Jehan l'evangeliſte.* fol. c. figg.

1528 L'hiſtoire Catilinaire de Saluſte, traduite par *Jean Parmentier.* à Paris, par Symon du Boys. 8.

1537 L'Oraiſon que fit Criſpe Saluſte contre M. Tulles Ciceron, & l'Oraiſon du dit Ciceron, réſponſive à celle de Saluſte, avec deux autres Oraiſons du dit Saluſte à Jules Caeſar, afin de redreſſer la République Romaine, traduites par *Pierre Sallat.* à Paris, par Simon de Colinez. 8.

. . . . L'hiſtoire de C. Criſpe Saluſte, de la conjuration de L. Serge Catilin, avec la premiere Harangue de M. Tulles Ciceron contre icelui: enſemble la

guerre Jugurtine, avec l'invective de Portius Latro contre ledit Catilin, trad. par *Loys Meigret.* à Paris, par Chreſtien Wechel. fol.

1556 *Eadem.* à Lyon, par Jean de Tournes. 12.

1577 Les Oeuvres de Saluſte, aſſavoir la Conjuration Catilinaire; la Guerre Jugurthine; la Declamation de Portius Latro; les Oraiſons adverſaires de Saluſte & Ciceron; les Invectives de Ciceron contre Catilina; la Vie de Saluſte, & les Temoignages des Modernes: traduites par *Victor de la Roche.* à Paris, par Claude Micard. 16. c. textu Lat.

1629 Les Oeuvres de C. Saluſte, traduites en François & illuſtrées d'annotations par *J. Baudoin.* à Paris. 4.

1654 L'hiſtoire Romaine de Saluſte, traduite en François par Mr. *D. M.* à Rouen. 8.

1670 Hiſtoire Romaine de Saluſte de la traduction de M. *Tu Teil.* à Paris. 12.

1675 L'hiſtoire de la guerre de Romains contre Jugurta Roi des Numides, & l'hiſtoire de la conjuration de Catilina, ouvrages de Salluſte, trad. nouvellement du Latin par *A. D. C. A. F.* (Jacques Caſſagnes.) à Paris, chez Barbin. 12.

1713 Hiſtoire de la guerre des Romains contre Jugurta Roy des Numides, & l'hiſtoire de la conjuration de Catilina; traduites du Latin de Saluſte, avec une ample Préface ſur l'art hiſtorique, & un Jugement ſur les Oeuvres de Saluſte, par M. l'Abbé *Maſſon.* à Paris, chez Faucault. 12.

1714 L'hiſtoire de la guerre des Romains contre Jugurta roi des Numides, & l'hiſtoire de la conjuration de Catilina, ouvrages de Saluſte Latin-François. Traduction nouvelle. à Lyon, chez Ant. Molin. 12.

1716 Nouvelle Traduction de Salluſte: La Conjuration de Catilina contre la Republique Romaine, & la guerre de Jugurtha, Roy de Numidie contre les Romains; par l'Abbé *Maſſon.* Seconde edition. à Paris, chez Nic. le Clerc. 8.

1730 Salluſte, ou Hiſtoires de la Conjuration de Catilina contre la Republique Romaine, & de la guerre des Romains contre Jugurtha, traduites en François. On y a ajoûté la traduction de tous les mor-

ceaux, qui ſe trouvent en entier dans les Fragmens de cet Hiſtorien. Le tout accompagné de Diſſertations & de Remarques critiques, hiſtoriques & geographiques. Par l'Abbé *Thyvon.* à Paris, chez Huart. 2 völl. 8.

1763 Nouvelle Traduction de Salluſte, avec la vie de cet hiſtorien, & des notes critiques, & augmentée du texte latin à coté de la traduction, avec des variantes choiſies, *par J. H. Dotteville.* Seconde edition. à Paris, chez Lottin. 12. — Repetita ibid. an. 1769. & 1782. 12. Avenione 1788.

1770 Salluſte Latin & François, avec le texte revu & corrigé & des notes critiques par M. *Beauzée.* à Paris. 12. — Recuſa ibid. an. 1775. 12.

1795 Conjuration de Catilina contre la Republique Romaine par Salluſte. Nouvellement traduite ſur les meilleures éditions de cet auteur; avec un Diſcours préliminaire & des Notes litréraires & politiques, par *J. B. L. J. Billecoq.* à Paris. 12.

ANGLICAE.

. . . . Here begynneth the famous cronycle of the warre, which the romaynes had agaynſt Jugurth uſurper of the kyngdome of Numidys whiche cronicle is compyled in latyn by the renowed Salluſt. And translated into englyshe by ſir *Alexander Barclay* preeſt, at commaundement of the right hye and mighty prince Thomas duke of Nortfolke. fol. ſ. a. l. & typogr.

. . . . Eadem repetita *Londini.* fol. ſine anni nota. In cujus fine legitur: *Thus endeth the famous cronycle of the war — And imprented at London by Rycharde Pynſon, printer unto the kynges noble grace* &c.

1557 The conſpiracie of Catiline, written by Conſtancius Felicius Durantinus, and translated by Thomas Paynell: with the Hiſtorye of Jugurth, written by the famous Romaine Saluſt, and translated into Englyshe by *Alexander Barcklaye.* In fine: *Thus endeth the conſpiracy of Catiline. Imprinted at London in Foſter-lane by John Waley.* fol.

——Here begynneth the famous Cronycle of warre,

whyche the Romaynes hadde agaynſt Jugurth uſurper of the kyngedome of Numidie: whiche Cronicle is compiled in Laten by the renowmed Romayne Saluſte: and translated into englishe by ſir *Alex. Barklaye* prieſte. And nowe peruſed and corrected by *Thomas Paynell.* Newely imprinted in the yere of oure Lorde God. M. D. LVII. 8. (Londini ap. Io. Waley.)

1629 The Works of Salluſt translated into English by *William Groſſe.* London. 8.

1687 The Works of the famous Hiſtorian Salluſt, viz. 1. The Hiſtory of the War of Catiline againſt the Senate of Rome. 2. The War which Jugurth many years maintained againſt the ſame State, with all his hiſtorical Fragments. To which is prefix'd the Life of Salluſt, made English according to the preſent Idiom of the Speech. London, printed for R. Wild. 8.

1689 A new Translation of all the Works of the faithful Hiſtorian Salluſt, containing the Wars which Catilin and Jugurth maintained againſt the Senat of Rome, his hiſtorical Fragments &c. London, printed for R. Wild. 8.

1709 The Works of Salluſt translated into English by *J. Rowe.* London. 12. — Repetita ibid. 1716. 1726. 1730. 12.

1734 C. Criſpi Salluſtii belli Catilinarii & Iugurthini hiſtoriae. With a free English translation. By *John Clarke.* London, printed for M. Bettesworth and Hitch. 8.

1744 The Works of Salluſt, translated into English, with political Discourſes upon that Author, and a Translation of Cicero's four Orations againſt Catilina. (by *Thomas Gordon.*) London, printed by T. Woodward and John Peele. 4. — Recuſa ibid. an. 1769. 4.

——— C. Cr. Salluſt's Hiſtory of the Catiline and Jugurthine Wars, translated by *Henry Lee.* London, Hitch. 4. c. textu Lat.

1746 A new Translation of the Works of Salluſt, with large explanatory notes and a Review of the Roman hiſtory, from the Jugurthine war till to Ca-

tiline's conſpiracy. By *William Cooke*. London. 8.

1751 The hiſtory of Catiline's conſpiracy, and the Jugurthine war. By C. Cr. Salluſt. With a new tranſlation of Cicero's four Orations againſt Catiline. To which is prefixed the life of Salluſt. (by *William Roſe*.) London, Griffiths. 8. — Repetita ibid. an. 1757. 8.

1756 C. Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium & Iugurthinum, ex optima atque accuratiſſima Gotil. Cortii editione expreſſum. Or Salluſt's Hiſtory of Catiline's conſpiracy and the war with Jugurtha &c. With an English Translation as literal as poſſible, and large explanatory notes. By *John Mair*. Edinburgh. 12. — Repetita ibid. 1774. 8.

1795 The Hiſtory of Catiline's conſpiracy; with the four Orations of Cicero. To which are added Notes and Illuſtrations. By *George Fred. Sydney*. London, Longman. 8.

BELGICÆ.

1613 C. Criſpus Saluſtius van de t'ſamenzweringe Catilinae, item van den Jugurthynſchen oorloge, overgeſettet door *Sibr. Vomelium*. tot Franek. 8.

1651 t'Zammenzwering van Catilina, beſchreven door C. Salluſtius, en vertaelt door Dr. *Her. Ben.* t'Amſt. 12.

1683 C. Saluſtius Criſpus Roomſche hiſtorie van de t'zamenzweeringe van Catilina, en den oorlog met Jugurtha, vertaelt door *F. v. H.* tot Rotterd. 12.

1798 C. Criſp. Salluſtius over de Zamenzweering van L. Sergius Catilina, benevens vier Redevoeringen van M. T. Cicero over hetzelfde Onderwerp; uit het Latyn vertaald en met Aamerk en Ophelderingen vermeerdert door *J. ten Brink*. Amſt. 8.

GERMANICAE.

1515 des hochberompten lateiniſchen hiſtoriſchreibers Saluſtij: zwo ſchon hiſtorien: Nemlichen von des Catilinen vnd auch des Iugurthen kriegen: Darbey auch die durch æchtlich Oration die Cicero wi-

der Catilinam gehalten auch des Catilinen verantwœrtung: volgenn, pald darauff nach emndung der Catilinarien. Durch Herrn *Dieterichen von Pleningen* zu Schonbegck: vnd zu Eyſenhofen Ritter vnd Doctor gerheutſcht. *In fine*: Geendet zu Worms auf dem heiligen Reichstag am Aylffren tag des Monats Januarij im funffzechen hunderſten vnnd dreyzechenden. Vnd gedruckt in der Fürſtenlichen Stat Landſshut durch Johann Weyſſenburger an erichtag nach Egidy im XV. Jare. fol.

1530 Argentorati Germanice prodiit Salluſtius apud Iac. Polychorium, fol. quam eſſe verſionis Schrayerianae editionem primam, ſuſpicatur cl. Degen in dem Verſuch einer vollſtændigen Litteratur der deutſchen Ueberſetzungen der Rœmer, zweite Abtheilung pag. 330.

1534 Chronica C. Criſpi Saluſtii von dem Rœmiſchen Bundſchuch, Rottung oder Empœrung wider eyn Obergkeyt vnd Gemainen Nutz zu Rom, vnder dem erſten Burgermaiſterthumb Marci Tullii Ciceronis, durch Lucium Catilinam angeſtift vnd practicirt. Hiebei findſtu auch den Krieg der Rœmer wider Jugurtham der Numidier Kœnig. Alles luſtig zu leſen. Gedruckt zu Straſsburg durch Jacob Cammerlandern in der Frieburger Gaſſen. Anno M. D. XXXIIII. fol. — Auctorem huius verſionis eſſe *Georgium Schrayerum*, aſſerit Theoph. Sincerus in Theſauri Bibliothecalis Vol. III. p. 293.

. . . . Cornelius Nepos vom Urſprung des Rœmiſchen Reichs, den Sieben künigen, wie die regiert, auch wie ſie zuletſt vertrieben ſeind worden, vnd das Burgermeiſterthumb angefangen. Darnach folgt das leben vnd thaten etlicher waidlicher vnd herlicher Burgermeiſter biſs vff Gn. Pompeium Magnum. Item C. Criſpus Salluſtius von der Zuſammenrottung Catiline, wie die Cicero erfaren vnd geſtrafft. Zuletſt findeſt du auch den Krieg der Rœmer wider Iugurtham, der Numidier künig, wie der vom Mario vnd L. Sylla gefürt, auch ain end hat genummen durch verreterey Bochi, der Moren künig, darumb Iugurtha gefangen gen Rom gefürt, und im gefencknus mit dem ſtrick gericht

worden. Alles von neuwen verteutſcht vnd luſtig zu leſen. Getruckt zu Straſsburg bey M. Jacob Cammerlandern von Mentz. ſ. a. fol. — Ita huius ed. titulum dedit Freytagius in Adpar. litter. Tom. III. pag. 663. Degen eam ſub an. 1535. recenſet. Ad quem vero interpretem ſit referenda, ad *Petrum*-ne *Selbet*, an ad *Georg. Schrayerum*, de eo uterque vir doctus non conſentiunt.

1565 Chronica C. Criſpi Saluſtii von dem Rœmiſchen Bundſchuch &c. *ut* 1534. Frankfurt am M. 8. — Repetitio ed. 1534.

1606 Deſs weitberhümten hiſtorienſchreibers Criſpi Saluſtii vorred oder eingang, über ſein Buch von Catilina vnd deſſelben Anhang, auſs der Lateiniſchen in die teutſche Sprach gebracht durch H. *Bilibald Pyrckeymer*. — Legitur in Theatro Virtutis & Honoris. Norimbergae 1606. 8. pag. 153 ſq.

1629 C. Criſpi Saluſtii von Catilinariſcher Rottirung und Iugurthiſchen Krieg verreutſcht, ſamt etlichen Anmerkungen und angehängten Kriegs-Discurſen durch *Wilh. von Calchum*, genannt *Lohauſen*. Bremen, 4.

1662 C. Salluſtii Criſpi Rœmiſche Geſchicht-Beſchreibung, den liebhabenden alter Rœmiſchen Geſchichten, in teutſch überſetzet, von M. *Balth. Kindermann*. Gedruckt zu Wittenberg. 12. — Eodem anno ——— *Danielis Albini* verſio lucem vidit Hamburgi. 8. Mox repetita ibid. hoc titulo:

1663 C. Criſpus Salluſtius von Catilinariſcher Zuſammen-Rottung und Iugurtiſchen Krieg verteutſchet durch M. *Daniel Albinus* ſambt deſs von Calchum Anmerkungen und Kriegs-Discurſen. Hamburg. 8.

1702 — von *Hartnaccius*. Hamburg. 8.

1719 C. Criſpi Salluſtii Beſchreibung des catilinariſchen und jugurthiniſchen Krieges, welcher in die reine teutſche Sprache überſetzet worden iſt und nach Art des bereits gedruckten Cornelii Neporis der latein-begierigen Iugend zum beſten herausgegeben wird von M. *Caſp. Gottſchling*. Halle in Magdeb. 12. — Futilis verſio, repetita tamen an. 1734.

1739 Rede des Marius an das Volk wider den Adel aus dem Salluſtius überſetzt von *D. H. G. Schellhafern*.

— In den Schriften der deutſchen Geſellſchaft in Leipzig 1739. 8. pag. 645 ſqq.

1763 & 67 Zwey Reden von Cato und Cæſar, überſetzt von *Rachmann*. — Vid. der Greis, eine Wochenſchrift. Leipzig 1763 & 67. Th. 15. St. 182. und 183.

1767 Salluſtius von der Zuſammenrottung des Catilina, überſetzt von weil. Herrn *Thomas Abbt*. Stadthagen. 8. — Repetita eodem an. Francofurti, ſed ab anonymo interpolata.

1770 Eadem recuſa Lemgoviae. 8.

——— Des Marius Rede an das rœmiſche Volk, von einem Ungenannten. — In den geſellſchaftlichen Beſchæftigungen. Berlin. 1770. 8.

1771 Salluſtius Geſchichte vom Katilinariſchen und Iugurthiniſchen Kriege, aus dem Lateiniſchen, von *Gottfr. Konrad Bœttger*. Leipzig. 8.

1772 Salluſtius vom Kriege der Rœmer wider den Iugurtha, ins deutſche überſetzt von *Joh. Franz. Wagner*. Lemgo. 8. — Repetita ibid. an. 1783. 8.

1783 Salluſts Katilina und Iugurtha. Aus dem Lateiniſchen überſetzt von *Joh. Karl Hœck*. Frankfurt am M. 8.

1790 Caii Criſpi Salluſtii bellum Catilinarium ſive de coniuratione Catilinae eiuſque ſociorum. Kaius Kriſpus Salluſtius vom Katilinariſchen Kriege, überſetzt und mit hiſtoriſchen Anmerkungen begleitet von *A. G. Meiſsner*. Leipzig. 4. c. textu Lat.

——— K. K. Salluſtius Author Katilina und Iugurtha, teutſch und lateiniſch mit dem Leben des Geſchichtſchreibers, einer durchgængigen Analys und Bemerkungen ſo wohl über die allgemeine Vorzüge des Hiſtoriographen, als die Ueberſetzung ſelbſt, herausgegeben von *Alb. Xav. Weinzierl*. München. 8.

1794 Salluſts Catilina, überſetzt von *Joh. Chriſtoph Schlüter*. Münſter. 8.

1795 Salluſts Iugurtha nebſt deſſen Epiſteln an C. J. Cæſar über die Staatseinrichtung, überſetzt von *Joh. Chriſtoph Schlüter*. Münſter. 8.

1796 Salluſts Katilina und Iugurtha; überſetzt und mit Anmerkungen begleitet von *Joh. Karl Hœck*. Zweite verbeſſerte Auflage. Frankfurt am M. 8.

1800 Salluſtius von der Zuſammenrottung des Catilina,

übersetzt von *Th. Abt.* Zweyte Auflage. Lemgo, b. Meyer. 8.

1806 Sallusts Werke, lateinisch und teutsch, von *Joh. Christoph Schlüter.* 2. Theile. Münster, b. Peter Waldeck. 8.

ITALICAE.

1518 Salluſtio con altre belle coſe volgarizzate per *Agoſtino Ortica* della Porta Genoveſe. *In fine:* Impreſſo in Vinegia per Bernardino Vinitiano de Vitali nel anno del Signore M. D. XVIII. adi XXIII. di Aprile. 4.

——— Saluſtio con alcune altre belle coſe, volgareggiato per *Agoſtino Ortica* de la Porta Genoveſe. *In fine:* Impreſſo in Vinegia per Zorzi di Ruſconi Milaneſe. Nell' anno della incarnatione del noſtro Signore Meſſer Jeſu Chriſto. M. D. XVIII. Adi. XXIII. di Aprile. Regnante L'inclito Principe Leonardo Lauredano. 8.

1523 Saluſtio *&c.* (*ut ſupra*) *In fine:* Impreſſo in Vinegia per Marchio Seſſa & Piero de Ravani Compagni del M. D. XXIII. Adi. 18. Magio. 8.

——— Saluſtio *&c. In fine:* In Vinegia per Gregorio di Gregori nel. M. D. XXIII. del meſe di Decembrio. 8.

1531 Salluſtio Hiſtorico eloquentiſſimo con alcune altre belle coſe, di latino nella volgar lingua per *Agoſtino Ortica* della porta Genoveſe tradotto. Novamente reviſto & ſtampato. *In fine:* Stampato in Vinegia per Marchio Seſſa nel Anno del Signore M. D. XXXI. 8.

——— Ibid. per Franceſco Bindoni e Maffeo Paſini. 8.

——— Ibid. ſine nota impreſſoris. 8.

1545 Salluſtio *&c.* nella volgar lingua per *Agoſtino Ortica* della porta Genov. tradotto. *In fine:* Stampato in Venetia. M. D. XLV. 8. — Ex ed. 1531. repetita.

1550 L'Hiſtoria di C. Criſpo Salluſtio, Nuovamente per *Lelio Carani* tradotta. In Fiorenza. 8.

1556 La Hiſtoria di C. Criſpo Salluſtio, Nuovamente per *Lelio Carani* tradotta. Con una numeroſiſſima Tavola di tutto quel piu ſegnalato, che nell'

opera si contiene; Et una utilissima dichiaratione nel fine, di tutti i nomi antichi, e moderni, delle provincie, citta, castella, popoli, monti e fiumi, & molte altre cose notabili, de' quali l'Autore fa mentione. *In fine:* In Venetia per Gio. Griffio. Ad instanza di Lodovico delli Avanzi. MDLVI. 8.

1564 La Historia di Gajo Sallustio Crispo Nuovamente tradotta dal Signor *Paulo Spinola.* Seguendo i migliori Testi, e conservando le Figure, e le Forme del dire, con tanta diligenza, che nella favella Italiana non s' è veduto ancora sì bel ritratto di perfetto Scrittore Latino. Le postille del Dottor Valvassori brevemente comprendono la somma, e l'artificio. Le Sentenze Morali Scelte. Con la Dichiaratione de' vocaboli antichi. In Venetia, per Gio. Andrea Valvassori. M. D. LXIIII. *In fine:* In Venetia per Gio. Andrea Valvassori, detto Guadagnino. MDLXIIII. 8.

1644 Sallustio *&c.* da *Carlo Corsini* Patrizio Fiorentino. Fiorenze per Luca Franceschini, e Alessandro Logi. 4.

1656 Congiura di Catilina tradotta da Sallustio. *Inserta legitur in* Primi studj di Antonio Loredano Nobile Veneto Divisi in Traduttioni, Discorsi, e Sentenze. Venetia MDCLVI. 12.

1681 La Congiura di Catilina *&c.* In Bologna. 8.

1761 Le Guerre Catilinaria e Giugurtina di C. Crispo Salustio tradotte in lingua Toscana, del Testo Latino emendato secondo le migliori edizioni e con varie note illustrate dal Dottor *Gio. Battista Bianchi* di Siena Maestro di Lettere Umane nel Seminario Arcivescovale di detta Città. Ad uso del medesimo Seminario. In Venezia, MDCCLXI. appresso Tommaso Bettinelli. 8.

DANICA.

1702 Hafniae. 8. Salluſtium Danice vertit *Samuel Hans Wallenberg.* — Novae versionis Danicae specimen, scil. Caesaris & Catilinae orationes in Coniuratione Catilinae, legitur in *Minerva & Maanedsskrivt*, Hafniae m. Iul. an. 1788. 8.

BELLUM
CATILINARIUM
SIVE
DE CONIURATIONE CATILINAE
EIUSQUE SOCIORUM.

SALLUSTII
CATILINA.

I. OMNES homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio nè transeant, veluti pecora, quae natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo & corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur. alterum nobis cum Dîs, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius esse videtur, ingenii, quam virium opibus gloriam quaerere; &, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. nam divitiarum & formae gloria fluxa atque fragilis est: virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortales certamen fuit, vine corporis, an virtute animi res militaris magis procederet. nam & prius, quam incipias, consulto; &, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio veget.

II. Igitur initio Reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis pla-

cebant. Poſtea vero quam in Aſia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii & Athenienſes coepere urbes atque nationes ſubigere, lubidinem dominandi cauſam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare; tum demum periculo atque negotiis compertum eſt, in bello plurimum ingenium poſſe. Quod ſi regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, aequabilius atque conſtantius ſeſe res humanae haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac miſceri omnia cerneres. nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum eſt. Verum ubi pro labore deſidia, pro continentia & aequitate lubido atque ſuperbia invaſere; fortuna ſimul cum moribus immutatur. ita imperium ſemper ad optumum quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales dediti ventri atque ſomno, indocti incultique vitam, ſicuti peregrinantes, transegere: quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. eorum ego vitam mortemque iuxta aeſtumo, quoniam de utraque ſiletur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter oſtendit.

III. Pulchrum eſt bene facere reipublicae: etiam bene dicere haud abſurdum eſt. vel pace, vel bello clarum fieri licet: & qui fecere, & qui

facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem & auctorem rerum; tamen in primis arduum videtur, res gestas scribere: primum quod facta dictis sunt exaequanda; dehinc quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia & invidia dicta putant: ubi de magna virtute & gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi adversa multa fuere. nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute; audacia, largitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium; tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, quum ab reliquis malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido, eadem, qua ceteros, fama atque invidia, vexabat.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, & mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi; non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium conterere: neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere; sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere: eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae animus

liber erat. Igitur de Catilinae coniuratione, quam veriſſume potero, paucis abſolvam. nam id facinus in primis ego memorabile exiſtumo, ſceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda ſunt, quam initium narrandi faciam.

V. Lucius Catilina nobili genere natus, fuit magna vi & animi & corporis, ſed ingenio malo pravoque. Huic ab adoleſcentia bella inteſtina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere: ibique iuventutem ſuam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, ſupra quam cuiquam credibile eſt. Animus audax, ſubdolus, varius, cuiuslibet rei ſimulator ac diſſimulator, alieni appetens, ſui profuſus, ardens in cupiditatibus: ſatis loquentiae, ſapientiae parum. Vaſtus animus immoderata, incredibilia, nimis alta ſemper cupiebat. Hunc poſt dominationem Lucii Sullae lubido maxuma invaſerat reipublicae capiundae: neque, id quibus modis adſequeretur, dum ſibi regnum pararet, quidquam penſi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, & conſcientia ſcelerum: quae utraque his artibus auxerat, quas ſupra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos peſſuma ac diverſa inter ſe mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipſa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, ſupra repetere, ac paucis inſtituta maiorum domi militiaeque, quomodo Rempublicam habuerint, quantamque reliquе-

rint; utque paulatim immutata, ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur: cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes; incredibile memoratu est, quam facile coluerint. Sed postquam res eorum, civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur; sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse. nam ceteri metu, percussi a periculis aberant. At Romani, domi militiaeque intenti, festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere. post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant: magisque dandis, quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant: delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reipublicae consultabant. hi vel aetate, vel curae similitudine PATRES appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis, atque augendae reipublicae fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binosque imperato-

res sibi fecere. eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. Sed ea tempestate coepere se quisque extollere, magisque ingenium in promtu habere. nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit. tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, simul laboris ac belli patiens erat, in castris usu militiam discebat: magisque in decoris armis & militaribus equis, quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: sic quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pecuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbes, natura munitas, pugnando ceperit; ni ea res longius nos ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto Fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas ex lubidine magis, quam ex vero, celebrat obscuratque. Athenienſium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen,

quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit: quia prudentissimus quisque negotiosus maxume erat. ingenium nemo sine corpore exercebat: optumus quisque facere, quam dicere; sua ab aliis bene facta laudari, quam ipse aliorum narrare malebat.

IX. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur. concordia maxuma, minuma avaritia erat: ius bonumque apud eos non legibus magis, quam natura valebat. iurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis Deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, proelio excesserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere ausi erant; in pace vero quod beneficiis magis, quam metu imperium agitabant, &c, accepta iniuria, ignoscere, quam persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes fe-

rae & populi ingentes vi ſubacti, Carthago, aemula imperii Romani ab ſtirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant; ſaevire Fortuna ac miſcere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque aſperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, oneri miſeriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, dein imperii cupido creviet ea quaſi materies omnium malorum fuere. namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artes bonas ſubvertit; pro his ſuperbiam, crudelitatem, Deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio multos mortales falſos fieri ſubegit; aliud clauſum in pectore, aliud in lingua promtum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, ſed ex commodo aeſtumare; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Haec primo paulatim creſcere, interdum vindicari: poſt ubi contagio, quaſi peſtilentia invaſit; civitas immutata, imperium ex iuſtiſſumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus, & ignavus aeque ſibi exoptant: ſed ille vera via nititur; huic quia bonae artes deſunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae ſtudium habet, quam nemo ſapiens concupivit. ea, quaſi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: ſemper infinita, inſatiabilis, neque copia, neque in-

opia minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta Republica, ex bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere: neque modum, neque modestiam victores habere; foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria, facile in otio feroces militum animos molliverant. ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe secundae res sapientium animos fatigant: nedum illi corruptis moribus victoriae temperarent.

XII. Postquam divitiae honori esse coepere, & eas gloria, imperium, potentia sequebatur: hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa Deorum, quae nostri maiores, religiosissumi mortales fecere. Ve-

rum illi delubra Deorum pietate, domos suas gloria decorabant; neque victis quidquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. At hi contra ignaviſſumi homines, per ſummum ſcelus, omnia ea ſociis adimere, quae fortiſſumi viri victores hoſtibus reliquerant: proinde quaſi iniuriam facere, id demum eſſet imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem, quae niſi iis, qui videre, nemini credibilia ſunt: a privatis compluribus ſubverſos montes, maria conſtructa eſſe. quibus mihi videntur ludibrio fuiſſe divitiae; quippe, quas honeſte habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido ſtupri, ganeae ceterique cultus, non minor inceſſerat: viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; veſcendi cauſa terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam ſomni cupido eſſet; non famem aut ſitim, neque frigus, neque laſſitudinem opperiri, ſed ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat: eo profuſius omnibus modis quaeſtui atque ſumtui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum ſe, tamquam ſtipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene bona patria laceraverat; quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut

facinus redimeret; praeterea omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti iudiciis, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat; postremo omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat, ii Catilinae proxumi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat; quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxume adolescentium familiaritates appetebat: eorum animi molles & aetate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. nam uti cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere; aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui, neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio, fuisse nonnullos, qui ita aestumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum foret, haec fama valebat.

XV. Iam primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiuscemodi contra ius fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo creditur, necato filio, vacuam domum sceleſtis nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. namque

animus impurus, Dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, foedi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

XVI. Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere. post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat: si causa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontes, sicuti sontes, circumvenire, iugulare. scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnes terras ingens erat, & quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum & victoriae veteris memores civile bellum exoptabant; opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulatum petundi magna spes: Senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes. Sed ea prorsus opportuna Catilinae erant.

XVII. Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare & C. Figulo Consulibus primo singulos appellare: hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quae

voluit; in unum omnes convocat, quibus maxuma neceſſitudo, & plurimum audaciae inerat. Eo convenere Senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Caſſius Longinus, C. Cethegus, P. & Servius Sullae, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Beſtia, Q. Curius: praeterea ex equeſtri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis & municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paulo occultius conſilii huiusce participes nobiles, quos magis dominationis ſpes hortabatur, quam inopia, aut alia neceſſitudo. Ceterum iuventus pleraque, ſed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat. quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere, copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempeſtate, qui crederent, M. Licinium Craſſum non ignarum eius conſilii fuiſſe: quia Cn. Pompeius inviſus ipſi magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluiſſe contra illius potentiam creſcere; ſimul confiſum, ſi coniuratio valuiſſet, facile apud illos principem ſe fore.

XVIII. Sed antea item coniuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. de quo, quam veriſſume potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido conſulibus, P. Autronius & P. Sulla deſignati conſules legibus ambitus interrogati poenas dederant. Poſt paulo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat conſulatum petere; quod intra legitimos dies profiteri ne-

quiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina & Autronius, circiter Nonas Decembres consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam & L. Torquatum Consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita rursus, in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Iam tum non Consulibus modo, sed plerisque Senatoribus perniciem machinabantur. quod ni Catilina maturasset, pro curia signum sociis dare; eo die, post conditam urbem Romam, pessumum facinus patratum foret. quia nondum frequentes armati convenerant; ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam Quaestor pro Praetore missus est, adnitente Crasso; quod eum infestum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen Senatus provinciam invitus dederat; quippe foedum hominem a republica procul esse volebat: simul, quia boni quam plures praesidium in eo putabant: & iam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt, qui ita dicant, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate eius Pisonem adgressos: numquam Hi-

ſpanos praeterea tale facinus feciſſe, ſed imperia ſaeva multa antea perpeſſos. Nos eam rem in medio relinquemus. De ſuperiore coniuratione ſatis dictum.

XX. Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, conveniſſe videt: tametſi cum ſingulis multa ſaepe egerat; tamen in rem fore credens, univerſos appellare & cohortari, in abditam partem aedium ſecedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiuscemodi habuit:

Ni virtus fidesque veſtra ſatis ſpectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidiſſet: ſpes magna, dominatio in manibus fruſtra fuiſſent: neque ego per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed quia multis & magnis tempeſtatibus vos cognovi fortes fidosque mihi: eo animus auſus, maxumum atque pulcherrumum facinus incipere: ſimul quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque intellexi, nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia eſt. Sed, ego quae mente agitavi, omnes iam antea diverſi audiſtis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum conſidero, quae conditio vitae futura ſit, niſi nosmet ipſi vindicamus in libertatem. Nam poſtquam respublica in paucorum ius atque ditionem conceſſit; ſemper illis reges, tetrarchae vectigales eſſe: populi, nationes ſtipendia pendere: ceteri omnes, ſtrenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, ſine gratia, ſine auctoritate his obnoxii, quibus, ſi respublica valeret, formidini eſſemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos ſunt, aut ubi illi volunt:

repulsas nobis reliquere. pericula. iudicia. egestatem. Quae quousque tandem patiemini fortissumi viri? nonne emori per virtutem praestat. quam vitam miseram atque inhonestam. ubi alienae superbiae ludibrio fueris. per dedecus amittere? Verum enim vero. pro Deùm atque hominum fidem! victoria in manu nobis est. viget aetas. animus valet: contra illis. annis atque divitiis. omnia consenuerunt. tantummodo incepto opus est: cetera res expediet. Etenim quis mortalium. cui virile ingenium. tolerare potest. illis divitias superare. quas profundant in exstruendo mari & montibus coaequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas. aut amplius. domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas. signa. toreumata emunt: nova diruunt. alia aedificant; postremo omnibus modis pecuniam trahunt. vexant: tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia. foris aes alienum; mala res. spes multo asperior: denique. quid reliqui habemus. praeter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa. illa. quam saepe optastis. libertas. praeterea divitiae. decus. gloria in oculis sita sunt! fortuna omnia victoribus praemia posuit. Res. tempus. pericula. egestas. belli spolia magnifica magis. quam oratio mea. vos hortentur. Vel imperatore. vel milite me utimini. neque animus. neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa. ut spero. vobiscum Consul agam: nisi forte me animus fallit. & vos servire magis. quam imperare. parati estis.

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla: tametsi illis, quieta movere, magna merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret, quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert. praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem & familiarem, & omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo se consulem initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat omnes bonos: suorum unumquemque nominans laudare: admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacres videt; cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, quum ad iusiurandum populares sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde quum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum: atque eo, dictitare, fecisse, quo inter se fidi magis forent,

alius alii tanti facinoris conscii. nonnulli ficta & haec, & multa praeterea, existumabant, ab his, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant, atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in ea conventione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem Censores Senatu probri gratia moverant: Huic homini non minor vanitas, quam audacia inerat: neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere, neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. cui quum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit: minari interdum ferro, nisi obnoxia foret: postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curii causa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res inprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, & quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

XXIV. Igitur comitiis habitis, Consules de-

clarantur M. Tullius & C. Antonius: quod factum primo populares coniurationis concuſſerat. neque tamen Catilinae furor minuebatur: ſed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam ſua aut amicorum fide ſumtam mutuam, Faeſulas ad Manlium quemdam portare, qui poſtea princeps fuit belli faciundi. Ea tempeſtate plurimos cuiusque generis homines adſciviſſe dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentes ſumtus ſtupro corporis toleraverant, poſt, ubi aetas tantummodo quaeſtui, neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. per eas ſe Catilina credebat poſſe ſervitia urbana ſollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere ſibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa ſaepe virilis audaciae facinora commiſerat. Haec mulier genere atque forma, viro, liberis ſatis fortunata: literis Graecis atque Latinis docta; pſallere, ſaltare elegantius, quam neceſſe eſt probae; multa alia, quae inſtrumenta luxuriae ſunt. ſed ei cariora ſemper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haud facile decerneres: lubidine ſic accenſa, ut ſaepius peteret viros, quam peteretur. ſed ea ſaepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conſcia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium eius haud abſurdum: poſſe verſus facere, iocum movere, ſermone uti vel modeſto, vel

molli, vel procaci: prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proxumum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum: neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiae deerant. namque a principio consulatus sui, multa pollicendo, per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, & Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas Consuli in campo fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, & extrema omnia experiri: quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romae multa simul moliri; Consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios iubere; hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis, neque labore fatigari. Postremo ubi multa agi-

tanti nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Porcium Laecam: ibique multa de ignavia eorum questus, docet, *se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum officere.*

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, & cum eo L. Vargunteius Senator, constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, ac de improviso domi suae imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi Consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. ita illi, ianua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore iniuriae, novarum rerum cupidam; quod, Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat: praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur; anticipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo con-

fillo foret, satis compertum habebat, rem ad Senatum refert, iam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, Senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per Senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur: exercitum parare, bellum gerere, coërcere omnibus modis socios atque cives, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere: aliter, sine populi iussu, nulli earum rerum Consuli ius est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius senator in Senatu literas recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat: in quibus scriptum erat, *C. Manlium arma cepisse. cum magna multitudine. ante diem VI. Kalendas Novembris.* Simul, id quod in tali re solet, alii *portenta* atque *prodigia* nunciabant, alii *conventus fieri, arma portari. Capuae atque in Apulia servile bellum moveri.* Igitur Senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: (ii utrique ad urbem Imperatores erant; impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat:) sed Praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum: iisque permissum, *uti pro tempore atque periculo exercitum compararent.* ad hoc decrevere, *si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem & sestertia centum: libero impuni-*

tatem eius rei & festertia ducenta: itemque, *uti gladiatoriae familiae Capuam & in cetera municipia distribuerentur, pro cuiusque opibus: Romae per totam urbem vigiliae haberentur, hisque minores magistratus praeessent.*

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnes tristitia invasit. festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicae magnitudine, belli timor insolitus, afflictare sese, manus supplices ad coelum tendere; miserari parvos liberos; rogitare, omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriaeque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat: tametsi praesidia parabantur, & ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paullo. Postremo dissimulandi causa, & quasi sui expurgandi, sicuti iurgio lacessitus foret, in Senatum venit. Tum M. Tullius Consul, sive praesentiam eius timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, *Patres Conscripti ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne aestumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima*

beneficia in plebem Romanam essent, perdita republica opus esse, quum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc maledicta alia quum adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus, *quoniam quidem circumventus*, inquit, *ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam.*

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit. ibi multa secum ipse volvens, quod neque insidiae Consuli procedebant, & ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factum credens, exercitum augere, ac prius quam legiones scriberentur, antecapere quae bello usui forent; nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque, quorum cognoverat promtam audaciam, mandat, *quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias Consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.* Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis huiuscemodi:

XXXIII. *Deos hominesque testamur, Imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent: qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. neque cuiquam nostrum licuit, more maiorum, lege uti: neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: tanta saevitia foeneratorum atque Praetoris fuit.*

Saepe maiores vestrûm, misericordia plebis Romanae, decretis suis inopiae opitulati sunt: ac novissume memoria nostra, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a Patribus secessit. At nos non imperium, neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque Senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas Praetoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus, quonam modo, ulti maxume sanguinem nostrum, pereamus.

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: *Si quid ab Senatu petere vellent, ab armis discedant. Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia Senatum Populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.* At Catilina ex itinere plerisque Consularibus, praeterea optumo cuique, literas mittit: *Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere. Massiliam in exsilium proficisci: non quo sibi tanti sceleris conscius esset; sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur.* Ab his longe diversas literas Q. Catulus in Senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. earum exemplum infra scriptum.

XXXV. *L. Catilina Q. Catulo S. Egregia tua*

fides re cognita gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defenſionem in novo conſilio non ſtatui parare: ſatisfactionem ex nulla conſcientia de culpa proponere decrevi. quam me Dius fidius veram licet cognoſcas. Iniuriis contumeliisque concitatus. quod fructu laboris induſtriaeque meae privatus. ſtatum dignitatis non obtinebam. publicam miſerorum cauſam. pro mea conſuetudine. ſuſcepi: non quin aes alienum meis nominibus ex poſſeſſionibus ſalvere poſſem: cum alienis nominibus liberalitas Oreſtillae ſuis filiaeque copiis perſolveret: ſed quod non dignos homines honore honeſtatos videbam. meque falſa ſuſpicione alienatum ſentiebam. Hoc nomine ſatis honeſtas pro meo caſu ſpes reliquae dignitatis conſervandae ſum ſequutus. Plura quum ſcribere vellem. nunciatum eſt. vim mihi parari. Nunc Oreſtillam commendo tuaeque fidei trado. eam ab iniuria defendas. per liberos tuos rogatus. haveto.

XXXVI. Sed ipſe paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea ſollicitatam, armis exornat, cum faſcibus atque aliis imperii inſignibus in caſtra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta, Senatus Catilinam & Manlium hoſtes iudicat; ceterae multitudini diem ſtatuit, ante quam ſine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti Conſules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam perſequi maturet; Cicero urbi praeſidio ſit. Ea tempeſtate mihi im-

perium populi Romani multo maxume miserabile visum est. cui quum ad occasum ab ortu Solis omnia, domita armis, parerent; domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, affluerent: fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. namque duobus Senati decretis, ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat. tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis fuerant; sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. nam semper in civitate, quis opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps erat multis de causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant; item alii, per dedecora patrimoniis amissis; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios Senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. praeterea iu-

ventus, quae in agris, manuum mercede, inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentes, malis moribus, maxuma spe, reipublicae iuxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. ad hoc, quicumque allarum atque Senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio & M. Crasso Consulibus tribunicia potestas restituta est; homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere, Senatum criminando, plebem exagitare; dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, Senati specie, pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi iura defenderent, pars, quo Senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. neque modestia, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bel-

lum maritimum atque Mithridaticum missus est; plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. hi magistratus, provincias, alia omnia, tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceteros iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo proelio Catilina superior, aut aequa manu discessisset: profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis & exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in his A. Fulvius, senatoris filius: quem retractum ex itinere parens necari iussit. Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli: existumans publice privatimque aere alieno oppressos; praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus civitatium notus erat, atque eos noverat. itaque sine

mora, ubi primum legatos in foro conſpexit, percontatus pauca de ſtatu civitatis, & quaſi dolens eius caſum, requirere coepit, quem exitum tantis malis ſperarent? Poſtquam illos videt queri de avaritia magiſtratuum, accuſare Senatum, quod in eo auxilii nihil eſſet; miſeriis ſuis remedium mortem exſpectare: *At ego*, inquit, *vobis, ſi modo viri eſſe voltis, rationem oſtendam, qua tanta iſta mala effugiatis.* Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam ſpem adducti Umbrenum orare, uti ſui miſereretur: nihil tam aſperum, neque tam difficile eſſe, quin cupidiſſume facturi eſſent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit; quod foro propinqua erat, neque aliena conſilii, propter Sempronium: nam tum Brutus ab Roma aberat. praeterea Gabinium arceſſit, quo maior auctoritas ſermoni ineſſet. eo praeſente coniurationem aperit: nominat ſocios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis animus amplior eſſet: dein eos, pollicitos operam ſuam, dimittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam conſilii caperent. In altera parte erat aes alienum, ſtudium belli, magna merces in ſpe victoriae: at in altera maiores opes, tuta conſilia, pro incerta ſpe certa praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam conſilio co-

gnito, legatis praecipit, ſtudium coniurationis vehementer ſimulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxume manifeſtos habeant.

XLII. Iisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. namque illi, quos antea Catilina dimiſerat, inconſulte ac veluti per dementiam cuncta ſimul agere: nocturnis conſiliis, armorum atque telorum portationibus, feſtinando, agitando omnia, plus timoris, quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Praetor ex Senati conſultu, cauſa cognita, in vincula coniecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

XLIII. At Romae Lentulus, cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, conſtituerant, uti, Catilina in agrum Faeſulanum quum veniſſet, L. Beſtia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique graviſſumi invidiam optumo Conſuli imponeret; eo ſigno, proxuma nocte cetera multitudo coniurationis ſuum quisque negotium exſequerentur. Sed ea diviſa hoc modo dicebantur: Statilius & Gabinius uti cum magna manu duodecim ſimul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad Conſulem, ceteros, quibus inſidiae parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis ianuam obſideret, eum vi aggrederetur, alius autem alium; ſed filii familiarum, quorum ex nobi-

litate maxuma pars, parentes interficerent; simul, caede & incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando & dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse: seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promtus, maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt: ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant iusiurandum, quod signatum ad cives perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit; uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data & accepta fide, societatem confirmarent. ipse Volturcio literas ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum:

Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, & memineris te virum: consideres, quid tuae rationes postulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.

Ad hoc mandata verbis dat: *Quum ab Senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit: ne cunctetur ipse propius accedere.*

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco & C. Pomtino Praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera, uti facto opus sit, ita agant. Homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, & simul utrimque clamor exortus est; Galli, cognito consilio, sine mora Praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese Praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuncios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. nam laetabatur, coniuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse: porro autem anxius erat, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipublicae fore. Igitur confirmato animo, vocari ad sese iubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Coeparius paulo

ante domo egreſſus, cognito indicio, ex urbe profugerat. Conſul Lentulum, quod Praetor erat, ipſe manu tenens perducit; reliquos cum cuſtodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo Senatum advocat, magnaque frequentia eius ordinis, Volturcium cum legatis introducit; Flaccum Praetorem ſcrinium cum literis, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet.

XLVII. Volturcius, interrogatus de itinere, de literis, poſtremo quid, aut qua de cauſa, conſilii habuiſſet? primo fingere alia, diſſimulare de coniuratione; poſt ubi fide publica dicere iuſſus eſt, omnia, uti geſta erant, aperit: ſe paucis ante diebus a Gabinio & Coepario ſocium adſcitum, nihil amplius ſcire, quam legatos: tantummodo audire ſolitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione eſſe. Eadem Galli fatentur; ac Lentulum diſſimulantem coarguunt, praeter literas, ſermonibus, quos habere ſolitus: *ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea; ſe tertium, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenſo Capitolio illum eſſe vigeſimum annum, quem ſaepe ex prodigiis haruſpices reſpondiſſent bello civili cruentum fore.* Igitur perlectis literis, quum prius omnes ſigna ſua cognoviſſent, Senatus decernit, uti abdicatus magiſtratu Lentulus, item ceteri in liberis cuſtodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum Aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caeſari, Gabinius M.

Craſſo, Coeparius (nam is paulo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio Senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente, Catilinae conſilia exſecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex ſervitute erepta gaudium atque laetitiam agitabant. namque alia belli facinora praedae magis, quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac ſibi maxume calamitoſum putabat, quippe cui omnes copiae in uſu quotidiano & cultu corporis erant. Poſt eum diem quidam L. Tarquinius ad Senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiſcentem ex itinere retractum aiebant. Is quum ſe diceret indicaturum de coniuratione, ſi fides publica data eſſet; iuſſus a Conſule, quae ſciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hoſtium Senatum edocet: praeterea ſe miſſum a M. Craſſo, qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex coniuratione deprehenſi terrerent; eoque magis properaret ad Urbem accedere, quo & ceterorum animos reficeret, & illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Craſſum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, ſumma potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tametſi verum exiſtumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda magis, quam exagitanda videbatur; plerique Craſſo ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, *indicem falſum*.

deque ea re poſtulant uti referatur. Itaque, conſulente Cicerone, frequens Senatus decernit: *Tarquinii indicium falſum videri, eumque in vinculis retinendum: neque amplius poteſtatem faciundam, niſi de eo indicaret, cuius conſilio tantam rem mentitus eſſet.* Erant eo tempore, qui aeſtumarent, illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, appellato Craſſo, per ſocietatem periculi reliquos illius potentia tegeret. alii Tarquinium a Cicerone immiſſum aiebant, ne Craſſus, more ſuo, ſuscepto malorum patrocinio rempublicam conturbaret. Ipſum Craſſum ego poſtea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam ſibi ab Cicerone impoſitam.

XLIX. Sed iisdem temporibus Q. Catulus & C. Piſo neque gratia, neque precibus, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem C. Caeſar falſo nominaretur. nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant: Piſo oppugnatus in iudicio repetundarum, propter cuiusdam Transpadani ſupplicium iniuſtum; Catulus ex petitione pontificatus odio incenſus, quod extrema aetate, maxumis honoribus uſus, ab adoleſcentulo Caeſare victus diſceſſerat. res autem opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi Conſulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipſi ſingulatim circumeundo, atque ementiundo, quae ſe ex Volturcio, aut Allobrogibus audiſſe dicerent, magnam illi invidiam con-

flaverant; usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidii causa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsi, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex Senatu Caesari gladio minitarentur.

L. Dum haec in Senatu aguntur, & dum legatis Allobrogum & Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur: liberti, & pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, lectos & exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, uti res atque tempus monebat, convocato Senatu refert, *quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant.* Sed *eos* paulo ante frequens Senatus iudicaverat *contra Rempublicam fecisse.* Tum D. Iunius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore Consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat. isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberii Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis, referundum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum, rogatus senten-

tiam a Conſule, huiuscemodi verba locutus eſt.

LI. *Omnes homines. Patres conſcripti. qui de rebus dubiis conſultant. ab odio. amicitia. ira atque miſericordia vacuos eſſe decet. Haud facile animus verum providet. ubi illa officiunt: neque quisquam omnium lubidini ſimul & uſui paruit. Ubi intenderis ingenium. valet: ſi lubido poſſidet. ea dominatur; animus nihil valet. Magna mihi copia eſt memorandi. P. C. qui reges atque populi. ira aut miſericordia impulſi. male conſuluerint; ſed ea malo dicere. quae maiores noſtri. contra lubidinem animi. recte atque ordine fecere. Bello Macedonico. quod cum rege Perſe geſſimus. Rhodiorum civitas. magna atque magnifica. quae populi Romani opibus creverat. infida atque advorſa nobis fuit: ſed poſtquam. bello confecto. de Rhodiis conſultum eſt: maiores noſtri. ne quis divitiarum magis. quam iniuriae cauſa bellum inceptum diceret. impunitos dimiſere. item bellis Punicis omnibus. quum ſaepe Carthaginienſes & in pace. & per inducias. multa nefaria facinora feciſſent: numquam ipſi per occaſionem talia fecere: magis. quid ſe dignum foret. quam quid in illis iure fieri poſſet. quaerebant. Hoc idem vobis providendum eſt. Patres conſcripti. ne plus valeat apud vos P. Lentuli & ceterorum ſcelus. quam veſtra dignitas; neu magis irae. quam famae conſulatis. Nam ſi digna poena pro factis eorum reperitur. novum conſilium approbo: ſin magnitudo ſceleris omnium ingenia exſuperat; iis utendum cenſeo. quae legibus comparata ſunt. Plerique eorum. qui ante me ſententias dixerunt. compoſite atque magnifice*

casum reipublicae miserati sunt: quae belli saevitia, quae victis acciderent, enumeravere: rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentium complexu; matres familiarum pati, quae victoribus collibuissent; fana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per Deos immortales, quo illa oratio pertinuit? an, uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est: neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere. Sed aliis alia licentia. Patres conscripti, qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna, minuma licentia est: neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet. quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Equidem ego sic aestumo, Patres conscripti, omnes cruciatus minores, quam facinora illorum esse. sed plerique mortales postrema meminere; & in hominibus impiis sceleris obliti, de poena dissernunt, si ea paulo severior fuit. D. Silanum virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam, aut inimicitias exercere. eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verum sententia eius non mihi crudelis, (quid enim in tales homines crudele fieri potest?) sed aliena a republica nostra videtur. Nam profecto

aut metus. aut iniuria te subegit. Silane. Consulem designatum. genus poenae novum decernere. De timore supervacaneum est disserere. quum praesenti diligentia clarissumi viri Consulis tanta praesidia sint in armis. de poena possumus equidem dicere id. quod res habet: in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem. non cruciatum esse: eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed per Deos immortales. quamobrem in sententiam non addidisti. uti prius verberibus in eos animadverteretur? an. quia lex Porcia vetat? at aliae leges item condemnatis civibus animam non eripi. sed exsilium permitti iubent. An. quia gravius est verberari. quam necari? quid autem acerbum. aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin. quia levius; qui convenit. in minore negotio legem timere. quum eam in maiore neglexeris? At enim quis reprehendet. quod in parricidas reipublicae decretum erit? tempus. dies. fortuna. cuius lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet. quidquid evenerit: ceterum vos. Patres conscripti. quid in alios statuatis. considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt: sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit; novum illud exemplum ab dignis & idoneis ad indignos & non idoneos transfertur. Lacedaemonii. devictis Atheniensibus. triginta viros imposuere. qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessumum quemque & omnibus invisum indemnatum necare: ea populus laetari & merito dicere fieri. post ubi paulatim licentia crevit. iuxta bonos & malos lubidinose in-

terficere. ceteros metu terrere. Ita civitas servitute oppressa. stultae laetitiae graves poenas dedit. Nostra memoria. victor Sulla quum Damasippum & alios huiusmodi. qui malo reipublicae creverant. iugulari iussit; quis non factum eius laudabat? homines sceleſtos. factioſos. qui ſeditionibus rempublicam exagitaverant. merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit. nam uti quisque domum. aut villam. poſtremo aut vas. aut veſtimentum alicuius concupiverat. dabat operam. uti in proſcriptorum numero eſſet. Ita quibus Damaſippi mors laetitiae fuerat. poſt paulo ipſi trahebantur: neque prius finis iugulandi fuit. quam Sulla omnes ſuos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio. neque his temporibus vereor: ſed in magna civitate multa & varia ingenia ſunt. Poteſt alio tempore. alio Conſule. cui item exercitus in manu ſit. falſum aliquid pro vero credi. ubi hoc exemplo. per Senati decretum. Conſul gladium eduxerit; quis finem ſtatuet. aut quis moderabitur? Maiores noſtri neque conſilii. neque audaciae umquam eguere: neque ſuperbia obſtabat. quo minus aliena inſtituta. ſi modo proba. imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus. inſignia magiſtratuum ab Tuſcis pleraque ſumſerunt: poſtremo quod ubique apud ſocios. aut hoſtes idoneum videbatur. cum ſummo ſtudio domi exſequebantur: imitari. quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore. Graeciae morem imitati. verberibus animadvertebant in cives. de condemnatis ſummum ſupplicium ſumebant. Poſtquam respublica adolevit. & multitudine civium factiones

valuere: circumveniri innocentes, alia huiuscemodi fieri coepere. tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exsilium damnatis permissum. Hanc ego causam, Patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti, & augeri exercitum Catilinae? minume, sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent: neu quis de his postea ad Senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, Senatum existumare, eum contra rempublicam & salutem omnium facturum.

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii, varie assentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiuscemodi orationem habuit:

Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, quum res atque pericula nostra considero, & quum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis magis, quam quid in illos statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris, ne accidat; ubi evenit, frustra iudicia implores, capta urbe, nihil sit reliqui victis. Sed, per Deos immortales, vos ego appello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam, fecistis: si ista, cuiuscum-

que modi ſint, quae amplexamini, retinere, ſi voluptatibus veſtris otium praebere voltis: expergiſcimini aliquando, & capeſſite rempublicam. Non agitur de vectigalibus, non de ſociorum iniuriis: libertas & anima noſtra in dubio eſt. Saepenumero, Patres conſcripti, multa verba in hoc ordine feci: ſaepe de luxuria atque avaritia noſtrorum civium queſtus ſum: multosque mortales ea cauſa advorſos habeo. qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam feciſſem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed, ea tametſi vos parvi pendebatis: tamen respublica firma, opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis, an malis moribus vivamus: neque quantum, aut quam magnificum imperium populi Romani: ſed, cuius haec cumque modi, noſtra, an nobiscum una, hoſtium futura ſint. Hic mihi quisquam manſuetudinem & miſericordiam nominat. iampridem equidem nos vera rerum vocabula amiſimus: quia bona aliena largiri, liberalitas; *malarum rerum audacia* fortitudo *vocatur. eo respublica in extremo ſita. Sint ſane, quoniam ita ſe mores habent, liberales ex ſociorum fortunis, ſint miſericordes in furibus aerarii: ne ſanguinem noſtrum largiantur, &, dum paucis ſceleratis parcunt, bonos omnes perditum eant. Bene & compoſite C. Caeſar paulo ante in hoc ordine de vita & morte diſſeruit: falſa, credo, exiſtumans, quae de inferis memorantur: diverſo itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidoloſa habere. Itaque cenſuit* pecunias eorum publicandas, ipſos per municipia habendos; *videlicet ne, aut a popularibus coniura-*

tionis, aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in Urbe, & non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem hoc consilium, si periculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium metu solus non timet; eo magis refert, mihi atque vobis timere. Quare quum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae & de omnibus coniuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit. si paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces aderunt. Nolite existumare, maiores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus; quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, maior nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere; quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto, neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos & malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae, aut gratiae servitis; eo fit, ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissumi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra

caput est. Vos cunctamini etiam nunc, quid, intra moenia apprehensis hostibus, faciatis? Miserearnini censeo, (deliquere homines adolescentuli per ambitionem,) atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo & misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia & mollitia animi, alius alium exspectantes cunctamini, videlicet Dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis, neque supplicis muliebribus auxilia Deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi secordiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam Deos implores; irati infestique sunt. Apud maiores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit. atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit. Vos de crudelissumis parricidis quid statuatis, cunctamini? videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si Dis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite Gabinio adolescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, Patres conscripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget: alii intra moenia, in sinu urbis, sunt hostes: neque parari, neque consuli

quidquam occulte poteſt. quo magis properandum. Quare ita ego cenſeo: cum nefario conſilio ſceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii & legatorum Allobrogum convicti confeſſique ſint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in cives patriamque paraviſſe; de confeſſis, ſicuti de manifeſtis rerum capitalium, more maiorum, ſupplicium ſumendum.

LIII. Poſtquam Cato aſſedit; Conſulares omnes itemque Senatus magna pars ſententiam eius laudant, virtutem animi ad coelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant: Cato magnus atque clarus habetur: Senati decretum fit, ſicuti ille cenſuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia ſuſtinuiſſet. Sciebam, ſaepenumero parva manu cum magnis legionibus hoſtium contendiſſe: cognoveram, parvis copiis bella geſta cum opulentis regibus; ad hoc ſaepe fortunae violentiam toleraviſſe: facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuiſſe. ac mihi multa agitanti conſtabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patraviſſe; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas ſuperaret. Sed poſtquam luxu atque deſidia civitas corrupta eſt, rurſus respublica magnitudine ſua imperatorum atque magiſtratuum vitia ſuſtentabat; ac, veluti effeta parente, multis tempeſtatibus haud ſane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria

mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato & C. Caesar: quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire, non fuit consilium, quin utriusque naturam & mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere: magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Caesar beneficiis atque munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. ille mansuetudine & misericordia clarus factus: huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. in altero miseris perfugium; in altero malis pernicies. illius facilitas; huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. at Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume severitatis erat: non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat: esse, quam videri, bonus malebat: ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, Senatus in Catonis sententiam discessit, Consul optumum factum ratus, noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, Triumviros, quae supplicium postulabat, parare iubet: ipse, dispositis

praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per Praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta; sed incultu, tenebris, odore foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam & ipse adduxerat, & Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet: dein, ut quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venit, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat; quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad Urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare, sperans, propediem sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. interea servitia repudiabat, cuius

initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus; simul alienum suis rationibus existumans, videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuntius pervenit, Romae coniurationem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum: plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit; eo consilio, uti per tramites occulte profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat. neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui magno exercitu, locis aequioribus, expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in Urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem; optumum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque, concione advocata, huiuscemodi orationem habuit.

LVIII. *Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo audacia natura aut moribus in-*

eſt. tanta in bello patere ſolet. quem neque gloria. neque pericula excitant. nequidquam hortere: timor animi auribus officit. Sed ego vos. quo pauca monerem. advocavi: ſimul uti cauſam conſilii aperirem. Scitis equidem. milites. ſecordia atque ignavia Lentuli quantam ipſi cladem nobisque attulerit; quoque modo. dum ex Urbe praeſidia opperior. in Galliam proficiſci nequiverim. Nunc vero quo in loco res noſtrae ſint. iuxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hoſtium duo. unus ab Urbe. alter a Gallia. obſtant: diutius in his locis eſſe. ſi maxume animus ferat. frumenti atque aliarum rerum egeſtas prohibet. quocumque ire placet. ferro iter aperiundum eſt. Quapropter vos moneo. uti forti atque parato animo ſitis: & quum proelium inibitis. memineritis. vos divitias. decus. gloriam. praeterea libertatem atque patriam in dextris portare. Si vincimus. omnia tuta erunt. commeatus abunde. coloniae atque municipia patebunt. ſin metu ceſſerimus. eadem illa advorſa fiunt: neque locus. neque amicus quisquam teget. quem arma non texerint. Praeterea. milites. non eadem nobis & illis neceſſitudo impendet. nos pro patria. pro libertate. pro vita certamus: illis ſupervacaneum eſt pugnare pro potentia paucorum. quo audacius aggredimini. memores priſtinae virtutis. Licuit nobis cum ſumma turpitudine in exſilio aetatem agere: potuiſtis nonnulli Romae. amiſſis bonis. alienas opes exſpectare. quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur. haec ſequi decreviſtis. Si relinquere voltis. audacia opus eſt. nemo. niſi victor. pace bellum mutavit. Nam in fuga ſalutem ſperare. quum arma. quis cor-

pus tegitur. ab hoſtibus averteris. ea vero dementia eſt. Semper in proelio his maxumum eſt periculum, qui maxume timent: audacia pro muro habetur. Quum vos conſidero, milites, & quum facta veſtra aeſtumo, magna me ſpes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus veſtra hortantur; praeterea neceſſitudo, quae etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hoſtium ne circumvenire queat, prohibent anguſtiae loci. Quod ſi virtuti veſtrae fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis; neu capti potius, ſicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuoſam victoriam hoſtibus relinquatis.

LIX. Haec ubi dixit, paululum commoratus, ſigna canere iubet, atque inſtructos ordines in locum aequum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior eſſet, ipſe pedes exercitum, pro loco atque copiis, inſtruit. Nam, uti planities erat inter ſiniſtros montes, & ab dextera rupis aſpera, octo cohortes in fronte conſtituit: reliqua ſigna in ſubſidio artius collocat. Ab his centuriones omnes, electos, & evocatos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem ſubducit. C. Manlium in dextera, Faeſulanum quemdam in ſiniſtra parte curare iubet: ipſe cum libertis & colonis propter Aquilam adſiſtit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuiſſe dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger, quod proelio adeſſe nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas, quas tumulti cauſa con-

ſcripſerat, in fronte; poſt eas ceterum exercitum in ſubſidiis locat. ipſe equo circumiens, unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, ſe contra latrones inermos, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis ſuis cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria fuerat, plerosque ipſos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba ſignum dat; cohortes paulatim incedere iubet. idem facit hoſtium exercitus. Poſtquam eo ventum, unde a ferentariis proelium committi poſſet, maxumo clamore cum infeſtis ſignis concurrunt: pila omittunt; gladiis res geritur. veterani, priſtinae virtutis memores, cominus acriter inſtare; illi haud timidi reſiſtunt. maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie verſari, laborantibus ſuccurrere, integros pro ſaucis arceſſere; omnia providere: multum ipſe pugnare, ſaepe hoſtem ferire. ſtrenui militis, & boni imperatoris officia ſimul exſequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam contra, ac ratus erat, magna vi tendere; cohortem praetoriam in medios hoſtes inducit, eos perturbatos atque alios alibi reſiſtentes interficit: deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius & Faeſulanus in primis pugnantes cadunt. Poſtquam fuſas copias, ſeque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque priſtinae di-

gnitatis, in confertiſſimos hoſtes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto proelio, tum vero cerneres, quanta audacia quantaque animi vis fuiſſet in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amiſſa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo diverſius, ſed omnes tamen adverſis volneribus conciderant. Catilina vero longe a ſuis inter hoſtium cadavera repertus eſt; paululum etiam ſpirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Poſtremo ex omni copia neque in proelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus. ita cuncti ſuae hoſtiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus. nam ſtrenuiſſimus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter vulneratus diceſſerat. Multi autem, qui de caſtris viſundi, aut ſpoliandi gratia proceſſerant, volventes hoſtilia cadavera, amicum alii, pars hoſpitem aut cognatum reperiebant. fuere item, qui inimicos ſuos cognoſcerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror; luctus atque gaudia agitabantur.

BELLUM
IUGURTHINUM.

SALLUSTII
IUGURTHA.

I. FALSO queritur de natura ſua genus humanum, quod imbecilla atque aevi brevis forte potius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque maius aliud, neque praeſtabilius invenias; magisque naturae induſtriam hominum, quam vim aut tempus deeſſe. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus eſt. qui ubi ad gloriam virtutis via graſſatur, abunde pollens potensque & clarus eſt, neque fortunae eget: quippe probitatem, induſtriam, alias artes bonas, neque dare neque eripere cuiquam poteſt. ſin captus pravis cupidinibus, ad inertiam & voluptates corporis peſſum datus, eſt pernicioſa lubidine paulisper uſus: ubi per ſecordiam vires, tempus, ingenium defluxere; naturae infirmitas accuſatur: ſuam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod ſi hominibus bonarum rerum tanta cura eſſet, quanto ſtudio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculoſa, petunt: neque regerentur magis, quam regerent caſus; & eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

II. Nam uti genus hominum compoſitum ex

anima & corpore: ita res cunctae ſtudiaque omnia noſtra, corporis alia, alia animi naturam ſequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis, alia huiuscemodi omnia brevi dilabuntur: at ingenii egregia facinora, ſicuti anima, immortalia ſunt. Poſtremo corporis & fortunae bonorum, uti initium, finis eſt; omniaque orta occidunt, & aucta ſeneſcunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipſe habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda eſt, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius, neque amplius aliud in natura mortalium eſt, incultu atque ſecordia torpeſcere ſinunt: quum praeſertim tam multae variaeque ſint artes animi, quibus ſumma claritudo paratur.

III. Verum ex his magiſtratus & imperia, poſtremo omnis cura rerum publicarum, minume mihi hac tempeſtate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem ius fuit, tuti, aut eo magis honeſti ſunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentes, quamquam & poſſis, & delicta corrigas, tamen importunum eſt; quum praeſertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hoſtilia portendant: fruſtra autem niti, neque aliud ſe fatigando, niſi odium, quaerere, extremae dementiae eſt: niſi forte quem inhoneſta & perniciosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem ſuam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existumet memet, studium meum laudando, extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxuma industria videtur, salutare plebem, & conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, & quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, & quales viri idem assequi nequiverint, & postea quae genera hominum in Senatum pervenerint; profecto existumabunt, me magis merito, quam ignavia, iudicium animi mutavisse, maiusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. nam saepe audivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros, solitos ita dicere, *cum maiorum imagines intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem accendi.* Scilicet non ceram illam, neque figuram tantam vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra, quis est omnium his moribus, quin divitiis & sumtibus, non probitate, neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim & per latrocinia ad

imperia & honores nituntur: proinde quasi praetura & consulatus, atque alia omnia huiuscemodi per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur, ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

V. BELLUM scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit: primum quia magnum & atrox, variaque victoria fuit; dein quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est. quae contentio divina & humana cuncta permiscuit; eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed priusquam huiuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam; quo ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiae opes maxume attriverat, Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa & praeclara rei militaris facinora fecerat. ob quae, victis Carthaginiensibus & capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbes & agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: imperii vitaeque eius finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale & Gulussa fra-

tribus morbo absumtis, Is Adherbalem & Hiempsalem ex sese genuit; Iugurthamque, Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxui, neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum aequalibus certare: & quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore: tamen, postquam hominem adolescentem, exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat natura mortalium, avida imperii & praeceps ad explendam animi cupidinem: praeterea [illegible] unitas suaeque & liberorum aetatis, quae [illegible]m mediocres viros spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfeciisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus ubi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat

Iugurtha manu promtus & appetens gloriae militaris; ſtatuit eum obiectare periculis, & eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino, Micipſa, quum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, ſperans, vel oſtentando virtutem, vel hoſtium ſaevitia facile occaſurum, praefecit Numidis, quos in Hiſpaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. nam Iugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, & morem hoſtium cognovit; multo labore multaque cura, praeterea modeſtiſſume parendo & ſaepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut noſtris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori eſſet. Ac ſane, quod difficillumum in primis eſt, & proelio ſtrenuus erat, & bonus conſilio: quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque ſolet. Igitur imperator omnes fere res aſperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cuius neque conſilium, neque inceptum clam aut frustra erat. Huc accedebat munificentia animi & ingenii ſollertia, quis rebus ſibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.

VIII. Ea tempeſtate in exercitu noſtro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honeſtoque potiores erant, factioſi, domi potentes, apud ſocios clari magis, quam honeſti: qui Iugurthae non mediocrem animum pollici-

tando accendebant, *si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperii Numidiae potiretur: in ipso maximam virtutem, Romae omnia venalia esse.* Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit; donatum atque laudatum magnifice pro concione Iugurtham in praetorium abduxit: ibique secreto monuit, *uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi R. coleret, nec quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset. si permanere vellet in suis artibus, ultro illi & gloriam & regnum ventura: sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.*

IX. Sic loquutus, cum literis, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia haec erat: *Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit: quam rem tibi certe scio gaudio esse. nobis ob merita carus est: uti idem Senatui sit & populo Romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum te atque avo suo Masinissa.* Igitur rex, ubi, quae fama acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, cum virtute viri, tum gratia permotus, flexit animum suum, & Iugurtham beneficiis vincere aggressus est: statimque adoptavit, & testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, quum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis & cognatis, item Adherbale & Hiempsale filiis, dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse:

X. *Parvum ego, Iugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi; existumans, non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. Nam ut alia magna & egregia tua omittam, novissimè rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amīcis amicissumos fecisti: in Hispania nomen familiae renovatum: postremo, quod difficillumum inter mortales, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc dextram, per règni fidem moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas: neu malis alienos adiungere, quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus, neque thesaùri praesidia regni sunt; verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio & fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate & sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit iniuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal & Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, & enitimini, ne ego meliores liberos sumsisse videar, quam genuisse.*

XI. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta loquu-

tum intellegebat, & ipſe longe aliter animo agitabat; tamen pro tempore benigne reſpondit. Micipſa paucis diebus moritur. Poſtquam illi, more regio, iuſta magnifice fecerant reguli, in unum convenere, uti inter ſe de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempſal, qui minumus ex illis, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat, deſpiciens, dextera Adherbalem adſedit: ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus eſt. Ibi quum multa de adminiſtrando imperio differerent, Iugurtha inter alias res iacit, *oportere quinquennii conſulta omnia & decreta reſcindi: nam per ea tempora confectum annis Micipſam parum animo valuiſſe.* Tum *idem* Hiempſal *placere ſibi*, reſpondit: *nam ipſum illum tribus his proxumis annis adoptatione in regnum perveniſſe.* quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus, deſcendit. Itaque ex eo tempore ira & metu anxius moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempſal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox; ſtatuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum ſupra memoravi, propter diſſenſionem placuerat, dividi theſauros, finesque imperii ſingulis conſtitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, ſed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua theſauris, alius

alio, conceſſere. Sed Hiempſal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae, carus acceptusque ei ſemper fuerat. quem ille caſu miniſtrum oblatum promiſſis onerat impellitque, uti tamquam ſuam viſens domum eat, portarum claves adulterinas paret: nam verae ad Hiempſalem referebantur. ceterum, ubi res poſtularet, ſe ipſum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit: atque, ut doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. Qui poſtquam in aedes irrupere, diverſi regem quaerere; dormientes alios, alios occurſantes interficere; ſcrutari loca abdita, clauſa effringere; ſtrepitu & tumultu omnia miſcere: quum Hiempſal interim reperitur, occultans ſeſe tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus & ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iuſſi erant, ad Iugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem omnesque, qui ſub imperio Micipſae fuerant, metus invadit. in duas partes discedunt: plures Adherbalem ſequuntur, ſed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam maxumas poteſt copias armat: urbes partim vi, alias voluntate imperio ſuo adiungit: omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametſi Romam legatos miſerat, qui Senatum docerent de caede fratris & fortunis ſuis; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex proelio profugit in provinciam, ac dein-

de Romam contendit. Tum Iugurtha, patratis consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque advorsus iram eius usquam, nisi in avaritia nobilitatis & pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro & argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos acquirant; postremo quaecumque possint, largiundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, &c, ex praecepto Regis, hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in Senatu auctoritas pollebat, magna munera misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam & favorem nobilitatis Iugurtha veniret. quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex Senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidunt, die constituto Senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo loquutum accepimus.

XIV. *Patres conscripti. Micipsa pater meus moriens praecepit. uti regnum Numidiae tantummodo procuratione existumarem meum; ceterum ius & imperium penes vos esse: simul eniterer. domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Romano; vos mihi cognatorum. vos in affinium locum ducerem. Si ea feciissem. in vestra amicitia exercitum. divitias. munimenta regni me habere. Quae quum agitarem. Iugurtha. homo omnium. quos terra sustinet. sceleratissumus. contemto imperio vestro. Masinissae me nepotem. & iam ab stirpe socium & amicum populo*

Romano. regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego. Patres conscripti. quoniam eo miseriarum venturus eram. vellem. potius ob mea. quam ob maiorum beneficia posse auxilium petere: ac maxume deberi mihi a populo Romano. quibus non egerem; secundum. ea si desideranda erant. uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas. neque mihi in manu fuit. Iugurtha qualis foret: ad vos confugi. Patres conscripti. quibus. quod miserrumum. cogor prius oneri. quam usui esse. Ceteri reges. aut bello victi in amicitiam a vobis recepti. aut in suis dubiis rebus societatem vestram appetiverunt. familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit: quo tempore magis fides eius. quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos. Patres conscripti. nolite pati frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil causae haberem. praeter miserandam fortunam: quod paulo ante rex. genere. fama atque copiis potens. nunc deformatus aerumnis. inops. alienas opes exspecto: tamen erat maiestatis Romani populi. prohibere iniuriam. neque cuiusquam regnum per scelus crescret. Verum ego his finibus eiectus sum. quos maioribus meis populus Romanus dedit: unde pater & avus una vobiscum expulere Syphacem & Carthaginienses. Vestra beneficia erepta sunt. Patres conscripti: vos in mea iniuria despecti estis. Eheu me miserum! Huccine. Micipsa pater. beneficia evasere. uti quem tu parem cum liberis. regnique participem feciſti. is potissumum stirpis tuae exstinctor fit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine. ferro. fuga versabi-

mur? Dum Carthaginienſes incolumes fuere, iure omnia ſaeva patiebamur. hoſtes ab latere, vos amici procul, ſpes omnis in armis erat. Poſtquam illa peſtis erecta, laeti pacem agitabamus: quippe quis hoſtis nullus, niſi forte quem iuſſiſſetis. Ecce autem ex improviſo Iugurtha, intoleranda audacia, ſcelere atque ſuperbia ſeſe efferens, fratre meo, atque eodem propinquo ſuo interfecto, primum regnum eius ſceleris ſui praedam fecit: poſt, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus, quam vim aut bellum, exſpectantem in imperio veſtro, ſicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem & coopertum miſeriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno eſſem. Ego ſic exiſtumabam. Patres conſcripti, ut praedicantem audiveram patrem meum, qui veſtram amicitiam colerent, eos multum laborem ſuſcipere; ceterum ex omnibus maxume tutos eſſe. Quod in familia noſtra fuit, praeſtitit uti in omnibus bellis vobis adeſſent: nos uti per otium tuti ſimus, in manu veſtra eſt. Patres conſcripti! Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Iugurtham, beneficiis ſuis ratus nobis coniunctum fore. alter eorum necatus, alterius ipſe ego manus impias vix effugi. Quid agam? quo potiſſumum infelix accedam? Generis praeſidia omnia exſtincta ſunt: pater, uti neceſſe erat, naturae conceſſit; fratri, quem minume decuit, propinquus per ſcelus vitam eripuit. affines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppreſſit: capti ab Iugurtha, pars in crucem acti, pars beſtiis obiecti; pauci, quibus relicta anima, clauſi in tenebris, cum moerore & luctu, morte gravierem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amiſi, aut

ex neceſſariis advorſa facta ſunt. incolumia manerent: tamen. ſi quid ex improviſo accidiſſet; vos implorarem. Patres conſcripti. quibus. pro magnitudine imperii. ius & iniurias omnes curae eſſe decet. Nunc vero exſul patria. domo. ſolus & omnium honeſtarum rerum egens. quo accedam. aut quos appellem? nationesne. an reges. qui omnes familiae noſtrae ob veſtram amicitiam infeſti ſunt? an quoquam adire licet. ubi non maiorum meorum hoſtilia monumenta plurima ſint? aut quisquam noſtri miſereri poteſt. qui aliquando vobis hoſtis fuit? Poſtremo Maſiniſſa nos ita inſtituit. Patres conſcripti. ne quem coleremus, niſi populum Romanum; ne ſocietates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praeſidia nobis in veſtra amicitia fore: ſi huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum eſſe. *Virtute ac Dîs volentibus magni eſtis & opulenti: omnia ſecunda & obedientia ſunt: quo facilius ſociorum iniurias curare licet. Tantum illud vereor. ne quos privata amicitia Iugurthae. parum cognita. transvorſos agat: quos ego audio maxuma ope niti. ambire. fatigare vos ſingulos.* ne quid de abſente, incognita cauſa, ſtatuatis: fingere me verba; fugam ſimulare, cui licuerit in regno manere. *Quod utinam illum. cuius impio facinore in has miſerias proiectus ſum. eadem haec ſimulantem videam! & aliquando aut apud vos. aut apud Deos immortales rerum humanarum cura oriatur! ne ille. qui nunc ſceleribus ſuis ferox atque praeclarus eſt. omnibus malis excruciatus. impietatis in parentem noſtrum. fratris mei necis. mearumque miſeriarum*

graves poenas reddet. Iam iam frater, animo meo carissume, quamquam tibi immaturo, & unde minume decuit, vita erepta est: tamen laetandum magis, quam dolandum puto casum tuum. non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem & omnes has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo: incertus quid agam, tuasne iniurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet? Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemtus viderer, si, defessus malis, iniuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentes, per maiestatem populi Romani, subvenite misero mihi: ite obviam iniuriae: nolite pati, regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus & sanguinem familiae nostrae tabescere.

XV. Postquam Rex finem loquendi fecit; legati Iugurthae, largitione magis quam causa freti, paucis respondent: *Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset. Iugurtham ab Senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae cognitus esset: neu verba inimici ante facta sua ponerent.* Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, praeterea magna pars, gratia depravati, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus;

gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere & flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum & aequum divitiis carius, *subveniundum Adherbali*. & *Hiempsalis mortem severe vindicandam*. censebant. sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt Regis largitionem famosam impudentemque; veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

XVI. Vicit tamen in Senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, *uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham & Adherbalem dividerent.* Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, & tum in Senatu potens; quia consul, C. Graccho & M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen accuratissime recepit: dando & pollicitando perfecit, uti famae, fidei, postremo omnibus suis rebus commodum Regis anteferret. reliquos legatos eadem via aggressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur: illam alteram specie, quam usu, potiorem, quae portuosior & aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res poſtulare videtur Africae ſitum paucis exponere, & eas gentes, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca & nationes, ob calorem aut aſperitatem, item ſolitudines, minus frequentata ſunt, de iis haud facile compertum narraverim: cetera quam pauciſſumis abſolvam.

In diviſione orbis terrae plerique in partem tertiam Africam, quere: pauci tantummodo Aſiam & Europam eſſe; ſed Africam in Europa. Ea fines habet ab Occidente fretum noſtri maris & Oceani: ab ortu Solis declivem latitudinem; quem locum *Catabathmon* incolae appellant. Mare ſaevum, importuoſum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: coelo terraque penuria aquarum. Genus hominum ſalubri corpore, velox, patiens laborum. plerosque ſenectus diſſolvit, niſi qui ferro aut beſtiis interiere: nam morbus haud ſaepe quemquam ſuperat. ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique poſtea acceſſerint, aut quomodo inter ſe permixti ſint; quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, diverſum eſt: tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempſalis dicebantur, interpretatum nobis eſt, utique rem ſeſe habere cultores eius terrae putant, quam pauciſſumis dicam. ceterum fides eius rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli & Libyes, aſperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque

moribus, neque lege, neque imperio cuiusquam regebantur: vagi, palantes, qua nox coëgerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit; exercitus eius, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quisque, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae & Armenii, navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere. sed Persae intra Oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat: mare magnum & ignara lingua commercia prohibebant. Hi paulatim per connubia Gaetulos sibi miscuere: & quia saepe tentantes agros, alia, deinde alia, loca petiverant, semet ipsi *Numidas* appellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae *mapalia* illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medis autem & Armeniis accessere Libyes: (nam hi propius mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus:) hique mature oppida habuere; nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant: nomen eorum paulatim Libyes corrupere, barbara lingua *Mauros*, pro Medis, appellantes. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea, nomine *Numidae* propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxume Carthaginem *Numidia* appellatur. dein utrique, alteris freti, finitumos armis aut metu sub

imperium cogere, nomen gloriamque ſibi addidere: magis hi, qui ad noſtrum mare proceſſerant; quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicoſi. denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis poſſeſſa eſt: victi omnes in gentem nomenque imperantium conceſſere.

XIX. Poſtea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, ſollicitata plebe aliisque novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbes in ora maritima condidere: haeque brevi multum auctae, pars originibus praeſidio, aliae decori fuere. nam de Carthagine ſilere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, ſecundo mari, prima Cyrene eſt, colonia Thereon, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis; dein Philenon arae, quem, Aegyptum verſus, finem imperii habuere Carthaginienſes: poſt aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent: proxume Hiſpaniam Mauri ſunt. ſuper Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: poſt eos Aethiopas eſſe: dein loca exuſta ſolis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida & fines Carthaginienſium, quos noviſſume habuerant, populus Romanus per magiſtratus adminiſtrabat: Gaetulorum magna pars, & Numidia usque ad flumen Mulucham ſub Iugurtha erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, prae-

ter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus. De Africa & eius incolis ad neceſſitudinem rei ſatis dictum.

XX. Poſtquam, regno diviſo, legati Africa diceſſere, & Iugurtha contra timorem animi praemia ſceleris adeptum ſeſe videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia eſſe; ſimul & illorum pollicitationibus accenſus, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. ipſe acer, bellicoſus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviſo fines eius cum magna manu invadit: multos mortales cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hoſtiliter cum equitatu accedit: dein cum omni multitudine in regnum ſuum convertit; exiſtumans dolore permotum Adherbalem iniurias ſuas manu vindicaturum, eamque rem belli cauſam fore. At ille, quod neque ſe parem armis exiſtumabat, & amicitia populi Romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis queſtum miſit. qui tametſi contumelioſa dicta retulerant; prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum ſumere, quia tentatum antea ſecus ceſſerat. Neque tamen eo magis cupido Iugurthae minuebatur: quippe qui totum eius regnum animo iam invaſerat. itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, ſed magno exercitu compara-

to bellum gerere coepit, & aperte totius Numidiae imperium petere. ceterum, qua pergebat, urbes, agros vaſtare, praedas agere; ſuis animum, terrorem hoſtibus augere.

XXI. Adherbal ubi intellegit, eo proceſſum, uti regnum aut relinquendum eſſet, aut armis retinendum; neceſſario copias parat, & Iugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum, utriusque conſedit exercitus: & quia diei extremum erat, proelium non inceptum. ubi plerumque noctis proceſſit, obſcuro etiam tum lumine, milites Iugurthini, ſigno dato, caſtra hoſtium invadunt; ſemiſomnos partim, alios arma ſumentes fugant funduntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit: & ni multitudo togatorum fuiſſet, quae Numidas inſequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumſedit, vineis turribusque & machinis omnium generum expugnare aggreditur; maxume feſtinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium factum, Romam ab Adherbale miſſos, audiverat. Sed poſtquam Senatus de bello eorum accepit; tres adoleſcentes in Africam legantur, qui ambo reges adeant, Senatus populique Romani verbis nuntient, *Velle & cenſere, eos ab armis discedere: de controverſiis ſuis iure potius quam bello diſceptare: ita ſeque illisque dignum fore.*

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficiſci parant,

de proelio facto & oppugnatione Cirtae audiebatur. sed is rumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: *Sibi neque maius quidquam, neque carius auctoritate Senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artes ab Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum: ceterum quo plura bene atque strenue feciisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum: quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum Romanum neque recte, neque pro bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum.* Ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa moenia circumdat, turres exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare: defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere: prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnes suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxume impigros delegit: eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus iussa efficiunt, literae Adherbalis in Senatu recitatae, quarum sententia haec fuit:

Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto. Patres conscripti; sed vis Iugurthae subigit. quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos, neque Deos immortales in animo habeat; sanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum iam mensem, socius & amicus populi Romani, armis obsessus teneor: neque mihi Micipsae patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur. ferro, an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Iugurtha scribere, dehortatur fortuna mea: etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse. nisi tamen intellego, illum supra, quam ego sum, petere; neque simul amicitiam vestram, & regnum meum sperare: utrum gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum: dein patrio regno me expulit. quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? nam ego quidem vellem, & haec, quae scribo, & quae antea in Senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem; non iam mortem, neque aerumnas, tantummodo inimici imperium & cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per maiestatem

imperii. per amicitiae fidem; ſi ulla apud vos memoria avi mei Maſiniſſae.

XXV. His literis recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum cenſerent, & quamprimum Adherbali ſubveniundum: de Iugurtha interim uti conſuleretur, quoniam non paruiſſet legatis. Sed ab iisdem Regis fautoribus ſumma ope eniſum, ne decretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis ſolet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, amplis honoribus: in quis M. Scaurus, de quo ſupra memoravimus, conſularis, & tum in Senatu princeps. Hi, quod in invidia res erat, ſimul & ab Numidis obſecrati, triduo navim aſcendere: dein brevi Uticam appulſi literas ad Iugurtham mittunt, *quam ociſſume ad provinciam accedat; ſeque ad eum ab Senatu miſſos.* Ille ubi accepit, homines claros; quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum ſuum veniſſe; primo commotus, metu atque lubidine divorſus agitabatur. timebat iram Senati, ni paruiſſet legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum ſcelus rapiebat. vicit tamen in avido ingenio pravum conſilium. Igitur, exercitu circumdato, ſumma vi Cirtam irrumpere nititur; maxume ſperans, diducta manu hoſtium, aut vi, aut dolis ſeſe caſum victoriae inventurum. Quod ubi ſecus procedit, neque, quod intenderat, efficere poteſt, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem

plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi Senati verbis minae graves nuntiabantur, quod oppugnatione non desisteret; multa tamen oratione consumta, legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt; Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, *uti seque & oppidum Iugurthae tradat. tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris Senatui curae fore.* At ille tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur; quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, uti consuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat: dein omnes puberes Numidas & negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, & res in Senatu agitari coepta; iidem illi ministri Regis, interpellando, ac saepe gratia, interdum iurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer & infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, *id agi, uti per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur*, profecto omnis invidia, prolatandis consultationibus, dilapsa erat. tanta vis gratiae atque pecuniae Regis. Sed ubi Senatus, delicti conscientia, populum timet; lege Sempronia provinciae futuris Consulibus, Numidia atque Italia, decre-

tae: Conſules declarantur. P. Scipio Naſica, L. Beſtia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Africam portaretur, ſcribitur: ſtipendium, alia, quae bello uſui forent, decernuntur.

XXVIII. At Iugurtha, contra ſpem nuntio accepto, quippe cui, Romae omnia venum ire, in animo haeſerat; filium & cum eo duo familiares ad Senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempſale interfecto miſerat, praecipit, omnes mortales pecunia aggrediantur. Qui poſtquam Romam adventabant; Senatus a Beſtia conſultus, *placeretne legatos Iugurthae recipi moenibus.* iique decrevere: *niſi regnum, ipſumque deditum veniſſent, uti in diebus proxumis decem Italia cederent.* Conſul Numidis ex Senati decreto nuntiari iubet. ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat ſibi homines nobiles, factioſos, quorum auctoritate, quae deliquiſſet, munita fore ſperabat: in quis fuit Scaurus, cuius de natura & habitu ſupra memoravimus. nam in Conſule noſtro multae bonaeque artes animi & corporis erant: quas omnes avaritia praepediebat. patiens laborum, acri ingenio, ſatis providens, belli haud ignarus, firmiſſumus contra pericula & inſidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingreſſus eſt, multos mortales, & urbes aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod adminiſtrabat, aſperitatem oſtendere coepit; animus, aeger avaritia, facile converſus eſt. Ceterum ſocius & adminiſter omnium conſiliorum adſumitur Scaurus. qui tametſi a principio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrume Regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniae a bono honeſtoque in pravum abstractus eſt. Sed Iugurtha primum tantummodo belli moram redimebat; exiſtumans, ſeſe aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum. poſtea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maxumam ſpem adductus recuperandae pacis, ſtatuit cum eis de omnibus pactionibus praeſens agere. Ceterum interea, fidei cauſa, mittitur a Conſule Sextius Quaeſtor in oppidum Iugurthae Vagam: cuius rei ſpecies erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat; quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur Rex, uti conſtituerat, in caſtra venit: ac pauca, praeſenti conſilio, locutus de invidia facti ſui, atque in deditionem uti acciperetur; reliqua cum Beſtia & Scauro ſecreta transigit: dein poſtero die, quaſi per ſaturam exquiſitis ſententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro conſilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere Quaeſtori traduntur. Calpurnius Romam ad magiſtratus rogandos proficiſcitur. in Numidia & exercitu noſtro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actae forent, fama divolgavit; Romae per omnes locos & conventus de facto Consulis agitari. Apud plebem gravis invidia: Patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum Consulis subverterent, parum constabat. ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor & socius Bestiae ferebatur, a vero, bono, impediebat. At C. Memmius, cuius de libertate ingenii & odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem & moras Senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam defererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit; decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere, ac potissumum, quae in concione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis disseruit.

XXXI. *Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium reipublicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, ius nullum: ac maxume, quod innocentiae plus periculi, quam honoris, est. Nam illa quidem piget dicere, his annis XX. quam ludibrio fueritis superbiae paucorum: quam foede, quamque inulti perierint vestri defensores: ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit: qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quam-*

quam haec talia sunt; tamen obviam ire factionis potentiae. animus subigit, certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor, quod saepe maiores vestri fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus: necesse est, suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt. Post C. Gracchi & M. Fulvii caedem, item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum libido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio, plebi sua restituere, quidquid sine sanguine civium ulciſci nequitur, iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, aerarium expilari; reges & populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere; penes eosdem & summam gloriam, & maximas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere. itaque postremo leges, maiestas vestra, divina & humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet: sed incedunt per ora vestra magnifici, sacerdotia & consulatus, pars triumphos suos ostentantes; perinde quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere parati imperia iniusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere? homines sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissimi, iidemque superbissimi; quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt.

Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita quam quisque pessume facit, tam maxume tutus est. metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere: quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit. sed haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; profecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur; & beneficia vestra penes optumos, non audacissumos, forent. Maiores vestri, parandi iuris & moiestatis constituendae gratia, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini? atque eo vehementius, quod maius dedecus est, parta amittere, quam omnino non paravisse. Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rempublicam: non manu, neque vi, quod magis vos fecisse, quam illis accidisse indignum; verum quaestionibus & indicio ipsius Iugurthae, qui si dediticius est, profecto iussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet aestumabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos maxumae divitiae, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet: & illa, quam haec tempora, magis placent, cum regna, provinciae, leges, iura, iudicia, bella, paces, postremo divina & humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores om-

nium gentium, satis habebatis animam retinere. nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego tametsi viro flagitiosissimum existimo, impune iniuriam accepisse; tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. nam & illis, quantum importunitatis habent, parum est, impune male feciſſe, nisi deinde faciundi licentia eripitur: & vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intelligatis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes? Dominari illi volunt; vos liberi esse: facere illi iniurias; vos prohibere: postremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae; quae quamquam gravia, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita Senati auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, ni vindicatum in noxios: quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quae libet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor, ut malitis cives vestros perperam, quam recte feciſſe: sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc in republica multo praestat beneficii, quam maleficii immemorem esse. bonus tantummodo segnior fit, ubi neglegas: at malus improbior. Ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxilii egeas.

XXXII. Haec atque alia huiuscemodi saepe dicundo, Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum Praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri & reliquorum, quos pecuniae captae arcessebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti a Bestia exercitui praeerant, sequuti morem imperatoris, plurima & flagitiosissuma facinora fecere. fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae traderent: alii perfugas vendere, & pars ex pacatis praedas agebant. tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, populi Romani perlata rogatione a C. Memmio, ac perculsa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur; eique timido & ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano dedidisset, ne vim, quam misericordiam experiri mallet: privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quam publicam ducebat. talis ea tempestate fama de Cassio erat.

XXXIII. Igitur Iugurtha, contra decus regium, cultu quam maxume miserabili, cum Cassio Romam venit. ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta gesserat, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cuius impudentia contra ius & iniurias omnes munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam Regi infesta plebes erat, & pars *in vincula duci* iube-

bat, pars *ni ſocios ſceleris aperiret. more maiorum, de hoſte ſupplicium ſumi:* dignitati, quam irae, magis conſulens, ſedare motus, & animos mollire; poſtremo confirmare, *fidem publicam per ſeſe inviolatam fore.* poſt, ubi ſilentium coepit, producto Iugurtha, verba facit: *Romae Numidiaeque facinora eius* memorat; *ſcelera in patrem fratresque* oſtendit, *quibus iuvantibus quibusque miniſtris egerit. quamquam intelligat populus Romanus; tamen velle manifeſta magis ex illo habere. ſi vera aperiret, in fide & clementia populi Romani magnam ſpem illi ſitam: ſin reticeat, non ſociis ſaluti fore: ſed ſe ſuasque ſpes corrupturum.*

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicendi finem fecit, & Iugurtha reſpondere iuſſus eſt, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum ſupra diximus, *regem tacere* iubet. ac tametſi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accenſa, terrebat eum clamore, voltu, ſaepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat: vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione diſceſſit; Iugurthae Beſtiaeque & ceteris, quos illa quaeſtio exagitabat, animi augeſcunt.

XXXV. Erat ea tempeſtate Romae Numida quidam, nomine Maſſiva, Guluſſae filius, Maſiniſſae nepos; qui, quia in diſſenſione regum, Iugurthae advorſus fuerat, dedita Cirta, & Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno poſt Beſtiam cum Q. Minucio Rufo conſulatum gerebat,

perſuadet, quoniam ex ſtirpe Maſiniſſae ſit, Iugurthamque ob ſcelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab Senatu petat. Avidus Conſul belli gerundi novari, quam ſeneſcere omnia malebat. ipſi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae poſtquam Maſſiva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis ſatis praeſidii eſt, quod eorum alium conſcientia, alium mala fama & timor impediebat; Bomilcari, proxumo ac maxume fido ſibi, imperat, *pretio*, ſicuti multa confecerat, *inſidiatores Maſſivae paret, ac maxume occulte: ſin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat.* Bomilcar mature regis mandata exſequitur: & per homines, talis negotii artifices, itinera egreſſusque eius, poſtremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res poſtulabat, inſidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconſultius Maſſivam aggreditur, illum obtruncat: ſed ipſe deprehenſus, multis hortantibus & in primis Albino conſule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque, quam ex iure gentium, Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifeſtus tanti ſceleris, non prius omiſit contra verum niti, quam animum advortit, ſupra gratiam atque pecuniam ſuam invidiam facti eſſe. Igitur quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus conſulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos populares me-

tus invaderet parendi ſibi, ſi de illo ſupplicium ſumtum foret. & ipſe paucis diebus profectus eſt, iuſſus ab Senatu Italia decedere. Sed poſtquam Roma egreſſus eſt, fertur ſaepe eo tacitus reſpiciens, poſtremo dixiſſe: *urbem venalem & mature perituram, ſi emtorem invenerit.*

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, ſtipendium, alia, quae militibus uſui forent, maturat in Africam portare: ac ſtatim ipſe profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia, & alias, deinde alias moras cauſas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum ſimulare: inſtanti cedere, & paulo poſt, ne ſui diffiderent, inſtare: ita belli modo, modo pacis mora Conſulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum conſilii regis exiſtumarent; neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum ſecordia magis, quam dolo crederent. Sed poſtquam, dilapſo tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in caſtris pro Praetore relicto, Romam deceſſit.

XXXVII. Ea tempeſtate Romae ſeditionibus tribuniciis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus & L. Annius, tribuni plebis, reſiſtentibus collegis, continuare magiſtratum nitebantur: quae diſſenſio totius anni comitia impediebat. Ea mora in ſpem adductus Aulus, quem pro Praetore in caſtris relictum ſupra diximus, aut

conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites menſe Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat: magnis itineribus, hieme aſpera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis theſauri erant. Quod quamquam & ſaevitia temporis, & opportunitate loci, neque capi, neque obſideri poterat; nam circum murum, ſitum in praerupti montis extremo, planities limoſa hiemalibus aquis paludem fecerat: tamen, aut ſimulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus, vineas agere, aggerem iacere, alia, quae incepto uſui forent, properare.

XXXVIII. At Iugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, ſubdolus augere amentiam: miſſitare ſupplicantes legatos: ipſe, quaſi vitabundus, per ſaltuoſa loca & tramites exercitum ductare. denique Aulum ſpe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones ſeſe, veluti cedentem, inſequeretur. [ita delicta occultiora fuere.] Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat; centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, alii, ſigno dato, locum uti deſererent. Quae poſtquam ex ſententia inſtruxit; intempeſta nocte, de improviſo multitudine Numidarum Auli caſtra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculſi inſolito, arma capere alii, alii ſe abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis: vis magna hoſtium, coelum nocte atque nubibus obſcuratum, periculum anceps: poſtremo fugere,

an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum, & paucis gregariis militibus, transiere ad regem: & centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introëundi dedit: eaque Numidae cuncti irrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proxumum collem occupavere. nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: *tametsi ipsum cum exercitu fame, ferro clausum teneat: tamen se humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumes omnes sub iugum missurum: praeterea, uti diebus decem Numidia decederet.* Quae quamquam gravia & flagitii plena erant: tamen, quia mortis metu nutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt; metus atque moeror civitatem invasere. pars dolere pro gloria imperii: pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea Consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timens, Senatum de foedere consulebat: & tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis & nomine Latino auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, de-

cernit, *ſuo atque populi iniuſſu nullum potuiſſe foedus fieri.* Conſul impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, ſecum portaret, paucis diebus in Africam proficiſcitur. nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Poſtquam eo venit, quamquam perſequi Iugurtham & mederi fraternae invidiae animus ardebat; cognitis militibus, quos praeter fugam, ſoluto imperio, licentia atque laſcivia corruperat, ex copia rerum ſtatuit, nihil ſibi agitandum.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, *uti quaereretur in eos, quorum conſilio Iugurtha Senati decreta neglexiſſet; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepiſſent; qui elephantos, quique perfugas tradidiſſent; item, qui de pace, aut bello cum hoſtibus pactiones feciſſent.* Huic rogationi, partim conſcii ſibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte reſiſtere non poterant, quin illa & alia talia placere ſibi faterentur, occulte per amicos, ac maxume per homines nominis Latini & ſocios Italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu eſt, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem iuſſerit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae. tanta lubido in partibus. Igitur ceteris metu perculſis, M. Scaurus, quem legatum Beſtiae ſupra docuimus, inter laetitiam plebis, & ſuorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Ma-

milia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque, ex rumore & lubidine plebis. ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium, popularium & Senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romae ortus, otio & abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus & Senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant: neque gloriae, neque dominationis certamen inter cives erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit; illico ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia, incessere. Ita, quod in advorsis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes abstracta sunt: respublica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum nobilitas factione magis pollebat: plebis vis, soluta atque dispersa in multitudine, minus poterat. paucorum arbitrio belli domique res publica agitabatur; penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur. praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea paren-

tes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere & vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae anteponerent; moveri civitas, & dissensio civilis, quasi permixtio terrae, oriri coepit.

XLII. Nam postquam Tiberius & C. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem, & paucorum scelera patefacere coepere: nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat: & primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, Tribunum alterum, alterum Triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. & sane Gracchis, cupidine victoriae, haud satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius est, quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa, multos mortales ferro, aut fuga exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. quae res plerumque magnas civitates pessum dedit; dum alteri alteros vincere quovis modo, & victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium & omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro

magnitudine parem differere; tempus, quam res, maturius deferat. quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Poſt Auli foedus exercitusque noſtri foedam fugam, Q. Metellus & M. Silanus Conſules deſignati provincias inter ſe partiverant; Metelloque Numidia evenerat, acri viro, & quamquam advorſo populi partibus, fama tamen aequabili & inviolata. Is ubi primum magiſtratum ingreſſus eſt; alia omnia ſibi cum collega ratus, ad bellum, quod geſturus erat, animum intendit. igitur diffidens veteri exercitui, milites ſcribere, praeſidia undique arceſſere: arma, tela, equos, cetera inſtrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quae bello vario & multarum rerum egenti uſui eſſe ſolent. ceterum ad ea patranda, Senatus auctoritate, ſocii nomenque Latinum & reges ultro auxilia mittendo, poſtremo omnis civitas ſummo ſtudio, adnitebantur. Itaque, ex ſententia omnibus rebus paratis compoſitisque, in Numidiam proficiſcitur, magna ſpe civium, cum propter bonas artes, tum maxume, quod advorſum divitias animum invictum gerebat; & avaritia magiſtratuum ante id tempus in Numidia noſtrae opes contuſae, hoſtiumque auctae erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini Procoſ. iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens, lingua, quam manu, promtior, praedator ex ſociis, & ipſe praeda hoſtium, ſine imperio & modeſtia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus ſollicitu-

dinis, quam ex copia militum auxilii, aut bonae ſpei accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam & aeſtivorum tempus comitiorum mora imminuerat, & exſpectatione eventi civium animos intentos putabat; non prius bellum attingere, quam, maiorum diſciplina, milites laborare coëgiſſet. nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculſus, poſtquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aeſtivorum in imperio fuit, plerumque milites ſtativis caſtris habebat; niſi cum odos, aut pabuli egeſtas locum mutare ſubegerat. ſed neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab ſignis aberat. lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, & palantes agros vaſtare, villas expugnare, pecoris & mancipiorum praedas certantes agere: eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, & aliis talibus: praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: poſtremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, & alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hoſtilibus, magnum & ſapientem virum fuiſſe comperior: tanta temperantia inter ambitionem ſaevitiamque moderatum. namque edicto primum adiumenta ignaviae ſuſtuliſſe, *ne quisquam in caſtris panem. aut quem alium coctum cibum venderet: ne lixae exercitum ſequerentur: nè miles gregarius in caſtris. neve in agmine ſervum aut iumentum haberet:* ceteris arte

modum ſtatuiſſe. praeterea transvorſis itineribus quotidie caſtra movere, iuxta, ac ſi hoſtes adeſſent, vallo atque foſſa munire, vigilias crebras ponere, & ipſe cum legatis circumire: item in agmine in primis modo, modo in poſtremis, ſaepe in medio adeſſe, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum ſignis frequentes incederent, miles cibum & arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Iugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nuntiis accepit, ſimul de innocentia eius certior Romae factus; diffidere ſuis rebus: actum demum veram deditionem facere conatus eſt. Igitur legatos ad Conſulem cum ſuppliciis mittit, qui tantummodo ipſi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. itaque legatos, alium ab alio divorſos, aggreditur; ac paulatim tentando, poſtquam opportunos cognovit, multa pollicendo perſuadet, uti Iugurtham maxume vivum; ſin id parum procedat, necatum ſibi traderent: ceterum palam, quae ex voluntate forent, Regi nuntiare iubet. Deinde ipſe paucis diebus, intento atque infeſto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant; ex oppidis & mapalibus praefecti Regis obvii procedebant, parati frumentum dare, com-

meatum portare, poſtremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, ſed pariter, ac ſi hoſtes adeſſent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis ſigna oſtentui credere, & inſidiis locum tentari. Itaque ipſe cum expeditis cohortibus, item funditorum & ſagittariorum delecta manu apud primos erat: in poſtremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum & praefectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites, quocunque accederent, equitatus hoſtium propulſarent. nam in Iugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum & militiae erat, uti, abſens an praeſens, pacem an bellum gerens perniciosior eſſet, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum; ubi & incolere, & mercari conſueverant Italici generis multi mortales. Huic Conſul, ſimul tentandi gratia & opperiundi, ſi paterentur opportunitates loci, praeſidium impoſuit: praeterea imperavit, frumentum, & alia, quae bello uſui forent, comportari: ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum & commeatuum iuvaturam exercitum, etiam pacatis rebus munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha impenſius modo legatos ſupplices mittere, pacem orare; praeter ſuam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. quos item, uti

priores, Conſul illectos ad proditionem domum dimittebat: regi pacem, quam poſtulabat, neque abnuere, neque polliceri; & inter eas moras promiſſa legatorum exſpectare.

XLVIII. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis compoſuit, ac ſe ſuis artibus tentari animadvortit; (quippe cui verbis pax nuntiabatur; ceterum re bellum aſperrumum erat, urbs maxuma alienata, ager hoſtibus cognitus, animi popularium tentati;) coactus rerum neceſſitudine, ſtatuit armis certare. igitur explorato hoſtium itinere, in ſpem victoriae adductus ex opportunitate loci, quas maxumas copias poteſt omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in diviſione poſſederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia paſſuum XX. tractu pari, vaſtus ab natura & humano cultu: ſed ex eo medio quaſi collis oriebatur, in immenſum pertinens, veſtitus oleaſtro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoſo gignuntur. media autem planicies deſerta, penuria aquae, praeter flumini propinqua loca: ea conſita arbuſtis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transvorſo itinere porrectum docuimus, Iugurtha, extenuata ſuorum acie, conſedit: elephantis & parti copiarum pedeſtrium Bomilcarem praefecit; eumque edocet, quae ageret. ipſe propior montem cum omni equitatu pedites delectos collocat: dein

singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, *uti memores pristinae virtutis & victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant. cum his certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis, non animum mutatum. quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa: locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum conserrent. proinde parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores & victorias confirmaturum, aut maxumarum aerumnarum initium fore.* ad hoc viritim, uti quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, & eum ipsum aliis ostentare; postremo, pro cuiusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicatur. primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet; (nam inter virgulta equi Numidaeque confederant, neque plane occultati humilitate arborum, & tamen incerti, quidnam esset; cum natura loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria obscurati:) dein, brevi cognitis insidiis, paulisper agmen constituit. ibi commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proxumum hostes erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores & sagittarios dispertit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transversis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit; veritus ex anni tempore & inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus & parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostes crebro impetu & transvorsis proeliis iter suum remoraturos, & quoniam armis diffiderent, lassitudinem & sitim militum tentaturos. dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergressum videt, praesidio quasi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat: ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret. dein, repente signo dato, hostes invadit. Numidae, alii postremos caedere; pars a sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare; omnibus locis Romanorum ordines conturbare. quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proelio, ipsi modo eminus sauciabantur; neque contra feriundi, aut manum conserendi copia erat. antea iam docti ab Iugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxume divorsi. Ita numero priores, si a persequendo hostes deterrere nequiverant, disiectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae col-

lis, quam campi fuerant; ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas & insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis, pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio agi; fors omnia regere. itaque multum diei processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore & aestu languidis, Metellus, ubi videt Numidas minus instare; paulatim milites in unum conducit, ordines restituit, & cohortes legionarias IIII. advorsum pedites hostium collocat. eorum magna pars superioribus locis fessa confederat. simul orare, hortari milites, *ne deficerent, neu paterentur hostes fugientes vincere: neque illis castra esse. neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita.* Sed ne Iugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare proelium, & ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello virtus militum erat, locus advorsus: Iugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna. Denique Romani ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste co-

piam pugnandi fieri, (& iam die veſper erat;) advorſo colle, ſicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amiſſo loco, Numidae fuſi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas & regio hoſtibus ignara tutata ſunt. Interea Bomilcar, quem elephantis & parti copiarum pedeſtrium praefectum ab Iugurtha ſupra diximus, ubi eum Rutilius praetergreſſus eſt, paulatim ſuos in aequum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo praemiſſus erat, feſtinans pergit, quietus, uti res poſtulabat, aciem exornat; neque remittit, quid ubique hoſtis ageret, explorare. Poſtquam Rutilium conſediſſe iam, & animo vacuum accepit, ſimulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognitâ re, laborantibus ſuis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arte ſtatuerat, quo hoſtium itineri officeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii caſtra procedit.

LIII. Romani ex improviſo pulveris vim magnam animadvortunt: nam proſpectum ager arbuſtis conſitus prohibebat. & primo rati, humum aridam vento agitari: poſt, ubi aequabilem manere, &, ſicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident; cognita re, properantes arma capiunt, ac pro caſtris, ſicuti imperabatur, conſiſtunt: deinde, ubi propius ventum, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant, poſtquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam fa-

ciunt: ac plerique, abiectis armis, collis, aut noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt. elephanti quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum & proelio fessi lassique erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul & tumultum facere: & paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coelum ferre. quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; advorsae res etiam bonos detrectant.

LIV. Metellus in iisdem castris quatriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias: hortatur, *ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum: reliquos labores pro praeda fore.* Tamen interim transfugas & alios opportunos, Iugurtha ubi gentium, aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa & natura munita receperat: ibique coge-

bat exercitum numero hominum ampliorem, ſed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem ſequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae ducitur; ita ſe mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, niſi ex illius lubidine, geri non poſſet; praeterea iniquum certamen ſibi cum hoſtibus, minore detrimento illos vinci, quam ſuos vincere: ſtatuit non proeliis, neque acie, ſed alio more bellum gerundum. Itaque in Numidiae loca opulentiſſuma pergit, agros vaſtat, multa caſtella & oppida temere munita aut ſine praeſidio capit incenditque; puberes interfici iubet: alia omnia militum praeda eſſe. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obſides; frumentum, & alia, quae uſui forent, affatim praebita: ubicumque res poſtulabat, praeſidium impoſitum. Quae negotia multo magis, quam proelium male pugnatum ab ſuis, regem terrebant. quippe cui ſpes omnis in fuga ſita, ſequi cogebatur; & qui ſua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optumum videbatur, conſilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri iubet: ipſe cum delectis equitibus Metellum ſequitur; nocturnis & aviis itineribus ignoratus Romanos palantes repente aggreditur. eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit: &

Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proxumos colles discedunt.

LV. Interim Romae gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus: ut seque & exercitum more maiorum gereret; in advorso loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Iugurtham, magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine, aut fuga, coëgisset habere. Itaque Senatus *ob ea feliciter acta Dîs immortalibus supplicia* decernere; civitas, trepida antea & sollicita de belli eventu, laeta agere: fama de Metello praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare; cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret; meminisse, post gloriam invidiam sequi. ita quo clarior erat, eo magis anxius. neque, post insidias Iugurthae, effuso exercitu praedari: ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant: exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. sed igni magis, quam praedâ, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant. ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per colles sequi: tempus, aut locum pugnae quaerere: qua venturum hostem audierat, pabulum & aquarum fontes, quorum penuria erat, corrumpere: modo se Metello, interdum Mario ostendere: postremos in agmine tentare, ac statim in colles regredi; rursus aliis, post aliis minitari: neque proelium facere, neque otium

pati; tantummodo hoſtem ab incepto retinere.

LVI. Romanus imperator ubi ſe dolis fatigari videt, neque ab hoſte copiam pugnandi fieri; urbem magnam, & in ea parte, qua ſita erat, arcem regni, nomine Zamam, ſtatuit oppugnare; ratus id, quod negotium poſcebat, Iugurtham laborantibus ſuis auxilio venturum, ibique proelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur, *moenia defendant*, additis auxilio perfugis; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmiſſimum. praeterea pollicetur, *in tempore ſemet cum exercitu adfore.* Ita compoſitis rebus, in loca quam maxume occulta discedit, ac poſt paulo cognoſcit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam miſſum: quod oppidum primum omnium poſt malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit, & iam egredientibus Romanis, in porta pugnam facit: ſimul magna voce Siccenſes hortatur, *uti cohortes ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris caſum dare. ſi id fecerint, poſtea ſeſe in regno, illos in libertate ſine metu aetatem acturos.* Ac ni Marius ſigna inferre atque evadere oppido properaviſſet, profecto cuncti, aut magna pars Siccenſium fidem mutaviſſent. tanta mobilitate ſeſe Numidae agunt. ſed milites Iugurthini pauliſper ab rege ſuſtentati, poſtquam maiore vi hoſtes urgent, paucis amiſſis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. id oppidum

in campo fitum, magis opere, quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret. deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent. Proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo suffodere, modo scalis aggredi; cupere proelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere; sudes, pila, praeterea pice & sulphure taedam mixtam, ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. nam plerosque iacula, tormentis, aut manu emissa, volnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in praesidio erant, & omnia magis quam proelium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati, aut occisi. ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere, paulo, quam alii, editiorem: neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus

fruſtrati: ſin Numidae propius acceſſiſſent, ibi vero virtutem oſtendere, & eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem hoſtilem ab tergo accepit: dein, converſo equo, animadvortit, fugam ad ſe vorſum fieri; quae res indicabat, populares eſſe. igitur equitatum omnem ad caſtra propere mittit, ac ſtatim C. Marium cum cohortibus ſociorum; eumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obſecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hoſtes inultos abire ſinat. ille brevi mandata efficit. At Iugurtha munimento caſtrorum impeditus, cum alii ſuper vallum praecipitarentur, alii in anguſtiis ipſi ſibi properantes officerent, multis amiſſis, in loca munita ſeſe recipit. Metellus, infecto negotio, poſtquam nox aderat, in caſtra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur poſtero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro caſtris agitare iubet: portas & proxuma loca tribunis dispertit: deinde ipſe pergit ad oppidum, atque, ut ſuperiore die, murum aggreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente noſtros invadit. qui in proximo locati fuerant, paulisper territi perturbantur; reliqui cito ſubveniunt. neque diutius Numidae reſiſtere quiviſſent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congreſſu facerent. quibus illi freti, non, ut equeſtri proelio ſolet, ſequi, dein cedere; ſed advorſis equis con-

currere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus ſuis, hoſtes paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrume niti; neque alius in alio magis, quam in ſeſe ſpem habere: pariter oppidani agere, oppugnare, aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros ſauciare, quam ſemet tegere. clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item ſtrepitus armorum, ad coelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defenſabant, ubi hoſtes paululum modo pugnam remiſerant, intenti proelium equeſtre proſpectabant. eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, ſicubi audiri a ſuis aut cerni poſſent, monere alii, alii hortari, aut manu ſignificare, aut niti corporibus, & huc illuc, quaſi vitabundi, aut iacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum eſt, (nam is in ea parte curabat;) conſulto lenius agere, ac diffidentiam rei ſimulare: pati Numidas ſine tumultu regis proelium viſere. ita, illis ſtudio ſuorum adſtrictis, repente magna vi murum aggreditur: & iam ſcalis aggreſſi milites prope ſumma ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. noſtri primo reſiſtere: deinde, ubi unae atque alterae ſcalae comminutae, qui ſuperſteterant, afflicti ſunt; ceteri quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus, abeunt: denique utrimque proelium nox diremit.

LXI. Metellus, poſtquam videt fruſtra inceptum, neque oppidum capi, neque Iugurtham, niſi ex inſidiis, aut ſuo loco pugnam facere, & iam aeſtatem exactam eſſe; ab Zama discedit: & in his urbibus, quae ab rege defecerant, ſatisque munitae loco aut moenibus erant, praeſidia imponit. ceterum exercitum in provinciam, qua proxuma eſt Numidiae, hiemandi gratia collocat. neque id tempus, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; ſed, quoniam armis bellum parum procedebat, inſidias regi per amicos tendere, & eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat, & inde, vadibus datis, clam Maſſivae de nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur. ac primo efficit, uti ad ſe colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, *ſi Iugurtham vivum aut necatum tradidiſſet. fore. ut illi Senatus impunitatem. & ſua omnia concederet.* facile Numidae perſuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, ſi pax cum Romanis fieret, ipſe per conditiones ad ſupplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Iugurtham anxium ac miſerantem fortunas ſuas accedit: monet atque lacrumans obteſtatur, *uti aliquando ſibi liberisque & genti Numidarum. optume merenti. provideat: omnibus proeliis ſeſe victos. agrum vaſtatum. multos mortales captos aut occiſos. regni opes comminutas eſſe: ſatis ſaepe iam & virtu-*

tem militum. & fortunam tentatam: caveret. ne. illo cunctante. Numidae sibi consulant. his atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, *Iugurtham imperata facturum. ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere.* Metellus propere cunctos Senatorii ordinis ex hibernis arcessiri iubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum, ex consilii decreto, per legatos Iugurthae imperat *argenti pondo ducenta millia. elephantos omnes. equorum & armorum aliquantum.* Quae postquam sine mora facta sunt, iubet *omnes perfugas vinctos adduci.* eorum magna pars, ut iussum erat, adducti: pauci, cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis virisque & pecunia spoliatus, cum ipse ad oppidum Tisdrum evocaretur, rursus coepit flectere animum suum, & ex mala conscientia digna timere. denique. multis diebus per dubitationem consumtis, cum modo, taedio rerum advorsarum, omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque praefidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae Senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias Dis supplicante, *magna atque mirabilia portendi.* haruspex dixerat: *proinde. quae animo agitabat. fretus Dis ageret: fortunam quam*

saepissume experiretur: cuncta prospera eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat. ad quem capiundum, praeter vetustatem familiae, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis & divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. sed his natus, & omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus, facile notus per omnes tribus declaratur. deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus est) consulatum appetere non audebat. etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin his indignus illo honore, & quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius harusp icis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab Metello, petundi gratia, missionem rogat. cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant; tamen inerat contemtor animus & superbia, commune nobilitatis malum. itaque primum commotus insolita re, mirari eius

consilium, & quasi per amicitiam monere, *ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi iure negaretur.* Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit, *ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese: quae peteret.* ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, *ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum.* is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter XX. Quae res Marium cum pro honore, quem affectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari: neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminose simul, & magnifice de bello loqui: *dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis, & regiae superbiae, imperio nimis gauderet.* quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiares corruperant, & animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus,

& ob eam cauſam mente paulum imminuta. Cui Metellus petenti, *more regum* uti *ſellam iuxta poneret*, item poſtea, *cuſtodiae cauſa turmam equitum Romanorum*, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus *reges* appellaviſſet; praeſidium, quod contumelioſum foret, ſi equites Romani ſatellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum ſuo auxilio poenas petat. hominem ob morbos animo parum valido ſecunda oratione extollit: *illum regem, ingentem virum. Maſiniſſae nepotem eſſe. ſi Iugurtha captus, aut occiſus, imperium Numidiae ſine mora habiturum: id adeo mature poſſe evenire, ſi ipſe conſul ad id bellum miſſus foret.* Itaque & illum, & equites Romanos, milites & negotiatores, alios ipſe, plerosque ſpes pacis, impellit, uti Romam ad ſuos neceſſarios aſpere in Metellum de bello ſcribant, Marium imperatorem poſcant. Sic illi a multis mortalibus honeſtiſſuma ſuffragatione conſulatus petebatur. ſimul ea tempeſtate plebes, nobilitate fuſa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Iugurtha, poſtquam, omiſſa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, feſtinare, cogere exercitum: civitates, quae ab ſe defecerant, formidine, aut oſtentando praemia, affectare: communire ſuos locos: arma, tela, alia, quae ſpe pacis amiſerat, reficere, aut commercari: ſervitia Romanorum

allicere, & eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant: (nam volgus, uti plerumque solet, & maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti & otio advorsum:) dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt; quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum & lascivíam magis, quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, & ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant: eos omnes, praeter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantes, inermos, quippe in tali die ac fine imperio, aggrediuntur. idem plebes facit, pars edocti abnobilitate; alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse & res novae satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu, incerti ignarique, quid potissumum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa & scuta erant: praesidium hostium, portae ante clausae fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa & alia, quae locus praebebat, certatim mittere. ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi

reſiſti poſſe: iuxta boni malique, ſtrenui & imbelles inulti obtruncati. In ea tanta aſperitate, ſaeviſſumis Numidis & oppido undique clauſo, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id miſericordiane hoſpitis, an pactione, an caſu ita evenerit, parum comperimus; niſi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus inteſtabilisque videtur.

LXVIII. Metellus, poſtquam de rebus Vagae actis comperit, paulisper moeſtus e conſpectu abit: deinde, ubi ira & aegritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire iniurias feſtinat. legionem, cum qua hiemabat, &, quam plurimos poteſt, Numidas equites pariter cum occaſu ſolis expeditos educit: & poſtera die circiter horam tertiam pervenit in quandam planitiem, locis paulo ſuperioribus circumventam. Ibi milites, feſſos itineris magnitudine, & iam abnuentes omnia, docet, *oppidum Vagam non amplius mille paſſuum abeſſe: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus ſuis, viris fortiſſumis atque miſerrumis, poenas caperent.* praeterea praedam benigne oſtentat. Ita animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artiſſume ire, ſigna occultare iubet.

LXIX. Vagenſes ubi animum advortere, ad ſe vorſum exercitum pergere; primo, uti erat res, Metellum rati, portas clauſere: deinde, ubi neque agros vaſtari, & eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rurſum Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equi-

tes peditesque, repente signo dato, alii volgum effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turres capere: ira atque praedae spes amplius, quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati: civitas magna & opulens poenae cuncta, aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque capite poenas solvit. nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, & ipse eum suspiciens, novas res cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, diu noctuque fatigare animum. denique omnia tentando, socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis: qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, & omnes res exsequi solitus erat, quae Iugurthae sesso aut maioribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediebat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, & timore socii anxius, ne, omisso vetere con-

filio, novum quaereret, literas ad eum per homines fideles mittit, *mollitiem fecordiamque viri accusare. testari Deos. per quos iuravisset: praemia Metelli in pestem ne converteret: Iugurthae exitium adesse: ceterum suane. an virtute Metelli periret. id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo. praemia. an cruciatum mallet.*

LXXI. Sed cum hae literae adlatae, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat: ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, & omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. qui postquam adlatas literas audivit; ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit: dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit: dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paulo experrectus, ubi neque epistolam reperit, & rem omnem, uti acta, cognovit; primo indicem persequi conatus: postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit, *quae ipse paravisset facere. perfidia clientis sui praeventa:* lacrumans obtestatur *per amicitiam. perque sua antea fideliter acta. ne super tali scelere suspectum sese haberet.*

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat; ne qua ex eo negotio se-

ditio oriretur. Neque poſt id locorum Iugurthae dies, aut nox ulla quieta fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori fatis credere: cives, hoſtes iuxta metuere: circumſpectare omnia, & omni ſtrepitu paveſcere: alio atque alio loco, ſaepe contrā decus regium, noctu requieſcere: interdum ſomno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quaſi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de caſu Bomilcaris & indicio patefacto ex perfugis cognovit; rurſus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat feſtinatque. Marium, fatigantem de profectione, ſimul & invitum, & offenſum ſibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. & Romae plebes, literis, quae de Metello ac Mario miſſae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori, invidiae eſſe: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. ceterum in utroque magis ſtudia partium, quam bona aut mala ſua moderata. Praeterea ſeditioſi magiſtratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arceſſere, Marii virtutem in maius celebrare. denique plebes ſic accenſa, uti opifices agreſtesque omnes, quorum res fidesque in manibus ſitae erant, relictis operibus frequentarent Marium, & ſua neceſſaria poſt illius honorem ducerent. Ita, perculſa nobilitate, poſt multas tempeſtates novo homini conſulatus mandatur. & poſtea populus a Tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, *quem vellet*

cum Iugurtha bellum gerere? frequens Marium iuſſit. Senatus paulo ante Metello decreverat: ea res fruſtra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Iugurtha, amiſſis amicis, (quorum plerosque ipſe necaverat; ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant;) cum neque bellum geri fine adminiſtris poſſet, & novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculoſum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque conſilium aut quisquam hominum ſatis placebat: itinera praefectosque in dies mutare: modo advorſum hoſtes, interdum in ſolitudines pergere: ſaepe in fuga, ac poſt paulo ſpem in armis habere: dubitare, virtuti popularium, an fidei minus crederet. ita, quocumque intenderat, res advorſae erant. Sed inter eas moras repente ſeſe Metellus cum exercitu oſtendit. Numidae ab Iugurtha pro tempore parati inſtructique: dein proelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes primo concurſu pulſi fugatique: Romani ſignorum & armorum aliquanto numero, hoſtium paucorum potiti. nam ferme Numidas in omnibus proeliis pedes magis, quam arma tuta ſunt.

LXXV. Ea fuga Iugurtha impenſius modo rebus ſuis diffidens, cum perfugis & parte equitatus in ſolitudines, dein Thalam pervenit: id oppidum magnum & opulentum, ubi plerique theſauri, filiorumque eius multus pueritiae cultus erat. Quae poſtquam Metello comperta, quam-

quam inter Thalam flumenque proxumum, ſpatio millium quinquaginta, loca arida atque vaſta eſſe cognoverat; tamen ſpe patrandi belli, ſi eius oppidi potitus foret, omnes aſperitates ſupervadere, ac naturam etiam vincere aggreditur. igitur omnia iumenta ſarcinis levari iubet, niſi frumento dierum decem; ceterum utres modo, & alia aquae idonea portari. praeterea conquirit ex agris, quam plurimum poteſt, domiti pecoris: eo imponit vaſa cuiusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc finitumis imperat, qui ſe poſt regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portarent: diem locumque, ubi praeſto forent, praedicit. ipſe ex flumine, quam proxumam oppido aquam ſupra diximus, iumenta onerat. Eo modo inſtructus ad Thalam proficiſcitur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, & caſtra poſita munitaque ſunt; tanta repente coelo miſſa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui ſatis ſuperque foret: praeterea commeatus ſpe amplior; quia Numidae, ſicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. ceterum milites, religione, pluvia magis uſi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati ſeſe Dis immortalibus curae eſſe. Deinde poſtero die, contra opinionem Iugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui ſe locorum aſperitate munitos crediderant, magna atque inſolita re perculſi, nihilo ſegnius bellum parare: idem noſtri facere.

LXXVI. Sed Rex nihil iam infectum Metello

credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipſam, ceteris imperitantem, induſtria vicerat, cum liberis & magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit. neque poſtea in ullo loco amplius una die aut una nocte moratus, ſimulabat ſeſe negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare poſſe celeritate putabat: nam talia conſilia per otium & ex opportunitate capi. At Metellus ubi oppidanos proelio intentos, ſimul oppidum & operibus & loco munitum videt, vallo foſſaque moenia circumvenit. deinde locis ex copia maxume idoneis vineas agere, inſuper aggere, turribus, opus & adminiſtros tutari. contra haec oppidani feſtinare, parare: prorſus ab utrisque nihil reliquum fieri. denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, poſt dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis a perfugis corrupta. ii poſtquam murum arietibus feriri, resque ſuas afflictas vident, aurum atque argentum, & alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino & epulis onerati, illaque, & domum, & ſemet igni corrumpunt; & quas victi ab hoſtibus poenas metuerant, eas ipſi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, *uti praeſidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factioſum, novis rebus ſtudere, advorſum quem neque imperia magi-*

ſtratuum. neque leges valerent: ni id feſtinaret, in ſummo periculo ſuam ſalutem. illorum ſocios fore. Nam Leptitani iam inde a principio belli Iugurthini ad Beſtiam conſulem, & poſtea Romam miſerant, amicitiam ſocietatemque rogatum. deinde, ea impetrata, ſemper boni fidelesque manſere: & cuncta a Beſtia, Albino, Metelloque imperata navi fecerant. itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti. eo miſſae cohortes Ligurum quatuor, & C. Annius praefectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus profugos ob discordias civiles, navibus in eos locos veniſſe: ceterum ſitum inter duas Syrtes, quibus nomen ex re inditum. nam duo ſunt ſinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae praealta ſunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempeſtate vadoſa. nam ubi mare magnum eſſe, & ſaevire ventis coepit, limum arenamque & ſaxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis ſimul mutatur. Eius civitatis lingua modo converſa connubio Numidarum: leges cultusque pleraque Sidonica. quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos & frequentem Numidiam multi vaſtique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus; non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginienſium memorare. eam rem locus admonuit. Qua tempeſtate Carthaginienſes plerae-

que Africae imperitabant, Cyrenenſes quoque magni atque opulenti fuere. ager in medio arenoſus, una ſpecie: neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum diſcerneret; quae res eos in magno diuturno bello inter ſe habuit. poſtquam utrimque legiones, item claſſes, fuſae fugataeque, & alteri alteros aliquantum attriverant; veriti, ne mox victos victoresque defeſſos alius aggrederetur, per inducias ſponſionem faciunt, *uti certo die legati domo proficiſcerentur: quo in loco inter ſe obvii fuiſſent, is communis utriusque populi finis haberetur.* Igitur Carthagine duo fratres miſſi, quibus nomen *Philaenis* erat, maturavere iter pergere: Cyrenenſes tardius iere. id ſecordiane, an caſu acciderit, parum cognovi: ceterum ſolet in illis locis tempeſtas haud ſecus, atque in mari, retinere. nam ubi per loca aequalia & nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit; ea magna vi agitata, ora oculosque implere ſolet: ita proſpectu impedito, morari iter. Poſtquam Cyrenenſes aliquanto poſteriores ſe vident, & ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari, Carthaginienſes ante tempus domo degreſſos, conturbare rem; denique omnia malle, quam victi abire. ſed cum Poeni aliam conditionem, tantummodo aequam, peterent; Graeci optionem Carthaginienſium faciunt, *vel illi, quos fines populo ſuo peterent, ibi vivi obruerentur: vel eadem conditione ſeſe, quem in locum vellent, proceſſuros.* Philaeni, conditione probata, ſeque vitamque reipublicae condonavere. ita vivi

obruti. Carthaginienſes in eo loco Philaenis fratribus aras conſecravere: aliique illis domi honores inſtituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Iugurtha poſtquam, amiſſa Thala, nihil ſatis firmum contra Metellum putat, per magnas ſolitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, & eo tempore ignarum nominis Romani. eorum multitudinem in unum cogit: ac paulatim conſuefacit ordines habere, ſigna ſequi, imperium obſervare, item alia militaria facere. praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus, & maioribus promiſſis, ad ſtudium ſui perducit. quis adiutoribus regem aggreſſus impellit, uti advorſum Romanos bellum ſuscipiat. id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miſerat, foedus & amicitiam petitum: quam rem, opportuniſſimam incepto bello, pauci impediverant, caeci avaritia, [quis omnia honeſta atque inhoneſta vendere mos erat.] etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupſerat. Verum ea neceſſitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur; quod ſinguli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent, ſed reges eo amplius. ita animus multitudine distrahitur: nulla pro ſocia obtinet: pariter omnes viles ſunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. ibi, fide data & accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: *Romanos iniuſtos. profunda avaritia. communes om-*

nium hoſtes eſſe: eandem illos cauſam belli cum Boccho habere, quam ſecum & cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna advorſa ſint: tum ſeſe, paulo ante Carthaginienſes, item regem Perſen, poſt, uti quisque opulentiſſumus videatur, ita Romanis hoſtem fore. His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter conſtituunt; quod ibi Metellus praedam captivosque & impedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus, aut, capta urbe, operae pretium fore; aut ſi Romanus auxilio ſuis veniſſet, proelio ſeſe certaturos. nam callidus id modo feſtinabat, Bocchi pacem imminuere; ne moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. Imperator poſtquam de regum ſocietate cognovit; non temere, neque, uti ſaepe iam victo Iugurtha conſueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. ceterum haud procul ab Cirta, caſtris munitis, reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hoſtis acceſſerat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per literas certior fit, provinciam Numidiam Mario datam: nam conſulem factum, iam antea acceperat. quis rebus ſupra bonum atque honeſtum perculſus, neque lacrumas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis molliter aegritudinem pati. quam rem alii in ſuperbiam vortebant; alii bonum ingenium contumelia accenſum eſſe; multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis ſatis cognitum, illum magis honore Marii, quam

iniuria ſua excruciatum; neque tam anxie laturum fuiſſe, ſi ademta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, & quia ſtultitiae videbatur, alienam rem periculo ſuo curare, legatos ad Bocchum mittit, poſtulatum, *ne fine cauſa hoſtis populo Romano fieret: habere eum magnam copiam ſocietatis amicitiaeque coniungendae. quae potior bello eſſet: quamquam opibus confideret. non debere incerta pro certis mutare. omne bellum ſumi facile. ceterum aegerrume deſinere: non in eiusdem poteſtate initium eius & finem eſſe: incipere cuivis. etiam ignavo licere: deponi. cum victores velint. proinde ſibi regnoque conſuleret: neu florentes res ſuas cum Iugurthae perditis miſceret.* Ad ea rex ſatis placide verba facit: *ſeſe pacem cupere. ſed Iugurthae fortunarum miſereri: ſi eadem illi copia fieret. omnia conventura.* Rurſus imperator contra poſtulata Bocchi nuntios mittit. ille probare partim, partim abnuere. Eo modo ſaepe ab utroque miſſis remiſſisque nuntiis tempus procedere, &, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut ſupra diximus, cupientiſſuma plebe Conſul factus, poſtquam ei provinciam Numidiam populus iuſſit, antea iam infeſtus nobilitati, tum vero multus atque ferox inſtare: ſingulos modo, modo univerſos laedere: dictitare, *ſeſe conſulatum ex victis illis ſpolia cepiſſe;* alia praeterea magnifica pro ſe, & illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: poſtulare legionibus ſupplementum, au-

xilia a populis & regibus ſociisque arceſſere: praeterea ex Latio fortiſſumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, & ambiendo cogere homines emeritos ſtipendiis. neque illi Senatus, quamquam advorſus erat, de ullo negotio abnuere audebat: ceterum ſupplementum etiam laetus decreverat; quia, neque plebe militiam volente, putabatur Marius aut belli uſum, aut ſtudia volgi amiſſurus. ſed ea res fruſtra ſperata. tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaſerat. Seſe quisque praeda locupletem, victorem domum rediturum, alia huiuscemodi, animis trahebant: & eos non paulum oratione ſua Marius arrexerat. nam poſtquam, omnibus, quae poſtulaverat, decretis, milites ſcribere volt; hortandi cauſa, ſimul & nobilitatem, uti conſueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. deinde hoc modo diſſeruit:

LXXXV. *Scio ego, Quirites, plerosque non iisdem artibus imperium a vobis petere, & postquam adepti ſunt, gerere: primo induſtrios, ſupplices, modicos eſſe; dehinc per ignaviam & ſuperbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur, nam quo univerſa respublica pluris eſt, quam conſulatus aut praetura, eo maiore cura illam adminiſtrari, quam haec peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio veſtro negotii ſuſtineam. Bellum parare ſimul, & aerario parcere: cogere ad militiam, quos nolis offendere: domi foriſque omnia curare: & ea agere inter invidos, occurſantes, factioſos: opinione, Quirites, aſperius eſt. Ad hoc, alii ſi deliquere, vetus*

nobilitas. maiorum facta fortia. cognatorum & affinium opes. multae clientelae. omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae. quas necesse est & virtute. & innocentia tutari. nam alia infirma sunt. Et illud intellego. Quirites. omnium ora in me conversa esse: aequos bonosque favere. (quippe bene facta mea reipublicae procedunt;). nobilitatem locum invadendi quaerere. quo mihi acrius adnitendum est. ut neque vos capiamini. & illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui. ut omnes labores. pericula consueta habeam. quae ante vestra beneficia gratuito faciebam. ea uti. accepta mercede. deseram. non est consilium. Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare. qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi. qui omnem aetatem in optumis artibus egi. bene facere iam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis; quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso. reputate cum animis vestris. num id mutare melius sit. si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc. aut aliud tale negotium mittatis. hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum. & nullius stipendii: scilicet ut in tanta re. ignarus omnium. trepidet. festinet. sumat aliquem ex populo monitorem officii: Ita plerumque evenit. ut quem vos imperare iussistis. is imperatorem alium quaerat. Ac ego scio. Quirites. qui. postquam Consules facti sunt. acta maiorum & Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri. nam gerere. quam fieri. tempore posterius. re atque usu prius est. Comparate nunc. Quirites. cum illorum superbia me hominem

novum. quae illi audire & legere ſolent. eorum partem vidi. alia egomet geſſi: quae illi literis. ego militando didici. nunc vos exiſtumate. facta. an dicta pluris ſint. Contemnunt novitatem meam: ego illorum ignaviam: mihi fortuna. illis probra obiectantur. quamquam ego naturam unam & communem omnium exiſtumo. ſed fortiſſumum quemque generoſiſſumum. ac ſi iam ex patribus Albini aut Beſtiae quaeri poſſet. mene, an illos ex ſe gigni maluerint; *quid reſponſuros creditis. niſi.* ſeſe liberos quam optumos voluiſſe? *Quod ſi iure me deſpiciunt. faciunt idem maioribus ſuis; quibus. uti mihi. ex virtute nobilitas coepit. invident honori meo: ergo invideant & labori. innocentiae. periculis etiam meis; quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti ſuperbia ita aetatem agunt. quaſi veſtros honores contemnant; ita hos petunt. quaſi honeſte vixerint. Ne illi falſi ſunt. qui divorſiſſumas res pariter exſpectant. ignaviae voluptatem & praemia virtutis. Atque etiam cum apud vos aut in Senatu verba faciunt. pleraque oratione maiores ſuos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores ſeſe putant: quod contra eſt. nam quanto vita illorum praeclarior. tanto horum fecordia flagitioſior. & profecto ita ſe res habet: maiorum gloria poſteris lumen eſt. neque bona. neque mala in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior. Quirites; verum id. quod multo praeclarius eſt. meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte. quam iniqui ſint. quod ex aliena virtute ſibi arrogant. id mihi ex mea non concedunt: ſcilicet. quia imagines non habeo. & quia mihi nova nobilitas*

eſt: quam certe peperiſſe melius eſt, quam acceptam corrupiſſe. Equidem ego non ignoro, ſi iam reſpondere velint, abunde illis facundam & compoſitam orationem fore. Sed in maxumo veſtro beneficio, cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere: ne quis modeſtiam in conſcientiam duceret. Nam me quidem, ex animi ſententia, nulla oratio laedere poteſt: quippe vera neceſſe eſt bene praedicet; falſam vita moresque mei ſuperant. Sed quoniam veſtra conſilia accuſantur, qui mihi ſummum honorem, & maxumum negotium impoſuiſtis; etiam atque etiam reputate, num id poenitundum ſit. Non poſſum, fidei cauſa, imagines, neque triumphos, aut conſulatus maiorum meorum, oſtentare; *ut, ſi res poſtulet, haſtas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea cicatrices advorſo corpore. Hae ſunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis; ſed quae ego plurimis laboribus & periculis quaeſivi.* Non ſunt compoſita verba mea; *parum id facio. ipſa ſe virtus ſatis oſtendit: illis artificio opus eſt, uti turpia facta oratione tegant.* Neque literas Graecas didici: *parum placebat, eas diſcere: quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. at illa multo optuma reipublicae doctus ſum: hoſtem ferire, praeſidia agitare, nihil metuere niſi turpem famam; hiemem & aeſtatem iuxta pati; humi requieſcere; eodem tempore inopiam & laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor: neque illos arte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc eſt utile, hoc civile imperium, nunque cum tute per*

mollitiem agas. exercitum supplicio cogere. id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque talia maiores vestri faciundo seque remque publicam celebravere. quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit: & omnes honores, non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissumi procul errant. maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram. virtutem non reliquere: neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me & incultis moribus *aiunt: quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo. quae mihi lubet confiteri. Nam ex parente meo, & ex sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire: omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum: arma, non supellectilem, decori esse. Quin ergo, quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament, potent: ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri & turpissumae parti corporis: sudorem, pulverem, & alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verum non est ita: nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt. ita iniustissume luxuria & ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia, poscebant, respondi: pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote ani-*

mum. Quirites. nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata ſunt, omnia removiſtis, avaritiam, imperitiam, ſuperbiam. Deinde exercitus ibi eſt, locorum ſoiens: ſed mehercule magis ſtrenuus, quam felix. nam magna pars avaritia, aut temeritate ducum attrita eſt. Quamobrem vos, quibus militaris aetas, adnitimini mecum & capeſſite rempublicam: neque quemquam ex calamitate aliorum, aut imperatorum ſuperbia metus ceperit. Egomet in agmine, in proelio conſultor idem & ſocius periculi vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto, Dîs iuvantibus, omnia matura ſunt, victoria, praeda, laus: quae ſi dubia aut procul eſſent, tamen omnes bonos reipublicae ſubvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus: neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis, uti boni honeſtique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, ſi timidis virtutem verba adderent: nam ſtrenuis abunde dictum puto.

LXXXVI. Huiuscemodi oratione habita, Marius poſtquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, ſtipendio, armis, aliis utilibus naves onerat: cum his A. Manlium legatum proficiſci iubet. Ipſe interea milites ſcribere, non more maiorum, neque ex claſſibus, ſed uti cuiusque lubido erat, capite cenſos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem conſulis memorabant; quod ab eo genere celebratus auctusque erat. & homini potentiam quaerenti egentiſſumus quisque opportuniſſumus: cui neque ſua curae, quippe quae nulla ſunt, &

omnia cum pretio honeſta videntur. Igitur Marius cum maiore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. nam Metellus conſpectum Marii fugerat; ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed Conſul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem & praeda onuſtum proficiſcitur: omnia ibi capta militibus donat. dein caſtella & oppida natura & viris parum munita aggreditur: proelia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. interim novi milites ſine metu pugnae adeſſe: videre fugientes capi, occidi: fortiſſumum quemque tutiſſumum: armis libertatem, patriam parentesque & alia omnia tegi; gloriam atque divitias quaeri. ſic brevi ſpatio novi veteresque coaluere, & virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorſi in locos difficiles abeunt. ita Iugurthae placuerat, ſperanti, mox effuſos hoſtes invadi poſſe; Romanos, ſicuti plerosque, remoto metu, laxius licenitusque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra ſpem ſuam, laetiſſumis animis excipitur; plebi patribusque, poſtquam invidia deceſſerat, iuxta carus. Sed Marius impigre prudenterque ſuorum & hoſtium res pariter attendere; cognoſcere quid boni utrisque, aut contra eſſet; explorare itinera regum, conſilia & inſidias an-

tevenire; nihil apud ſe remiſſum, neque apud illos tutum pati. itaque & Gaetulos, & Iugurtham, ex ſociis noſtris praedam agentes, ſaepe aggreſſus in itinere fuderat; ipſumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae poſtquam glorioſa modo, neque belli patrandi cognovit; ſtatuit urbes, quae viris aut loco pro hoſtibus, & advorſum ſe opportuniſſumae erant, ſingulas circumvenire: ita Iugurtham aut praefidiis nudatum, ſi ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum ſaepe miſerat, *velle populi Romani amicitiam; ne quid ab ſe hoſtile timeret.* id ſimulaveritne, quo improviſus gravior accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare ſolitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed Conſul, uti ſtatuerat, oppida caſtellaque munita adire: partim vi, alia metu aut praemia oſtentando, avortere ab hoſtibus. ac primo mediocria gerebat, exiſtumans, Iugurtham ob ſuos tutandos in manus venturum. ſed ubi procul abeſſe, & aliis negotiis intentum accepit; maiora & aſpera aggredi tempus viſum. Erat inter ingentes ſolitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capſa: cuius conditor Hercules Libys memorabatur. eius cives apud Iugurtham immunes, levi imperio, & ob ea fideliſſumi habebantur; muniti advorſum hoſtes non moenibus modo, & armis atque viris, verum etiam multo magis locorum aſperitate. nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vaſta, inculta,

egentia aquae, infesta serpentibus: quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium ipsa pernicioſa, siti magis, quam alia re, accenditur. Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur. & Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud diſſimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur. id ibique, & in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte & ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini, neque luxuriae, erat.

XC. Igitur Consul, omnibus exploratis, credo, Dîs fretus, (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia tentabatur; quod Numidae pabulo pecoris magis quam arvo studeant, & quodcumque natum fuerat, iussu regis in loca munita contulerant; ager autem aridus & frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat) tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium & commeatum locaverat, ire iubet, [dicitque] *se praeda-*

bundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter distribuerat, &c, ex coriis utres uti fierent, curabat: simul & inopiam frumenti lenire; &, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet; omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque & iumenta onerare. dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit. idem proxuma facit. dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibique, quam occultissume potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, & Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, & cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam, & portas obsidere iubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere, uti deditionem facerent. ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. id facinus contra ius belli,

non avaritia, neque ſcelere Conſulis admiſſum: ſed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coërcitum.

XCII. Poſtquam tantam rem Marius, ſine ullo ſuorum incommodo, patravit; magnus & clarus antea, maior & clarior haberi coepit. omnia, non bene conſulta modo, verum etiam caſu data, in virtutem trahebantur: milites, modeſto imperio habiti, ſimul & locupletes, ad coelum ferre; Numidae magis, quam mortalem timere: poſtremo omnes ſocii atque hoſtes credere illi aut mentem divinam, aut Deorum nutu cuncta portendi. Sed Conſul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deſerta propter Capſenſium miſerias, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem aggreditur, non eadem aſperitate, qua Capſenſium, ceterum haud ſecus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique regnum diſiungebat, erat inter ceteram planitiem mons ſaxeus, mediocri caſtello, ſatis patens, in immenſum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque conſulto, praeceps, quem locum Marius, quod ibi regis theſauri erant, ſumma vi capere intendit. Sed ea res forte, quam conſilio, melius geſta. nam caſtello virorum atque armorum ſatis, magna vis frumenti, & fons aquae:

aggeribus turribusque & aliis machinationibus locus importunus: iter caſtellanorum anguſtum admodum, utrimque praeciſum. vineae cum ingenti periculo fruſtra agebantur; nam cum eae paulum proceſſerant, igni aut lapidibus corrumpebantur: milites neque pro opere conſiſtere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas ſine periculo adminiſtrare: optumus quisque cadere, aut ſauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus & laboribus conſumtis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam fruſtra erat; an fortunam opperiretur, qua ſaepe proſpere uſus. quae cum multos dies, noctes aeſtuans agitaret; forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, caſtris aquatum egreſſus, haud procul ab latere caſtelli, quod avorſum proeliantibus erat, animum advortit inter ſaxa repentes cochleas: quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, ſtudio legundi paulatim prope ad ſummum montis egreſſus eſt. ubi poſtquam ſolitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara viſundi invadit. & forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter ſaxa, paululum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cuius ramis modo, modo eminentibus ſaxis niſus Ligus, caſtelli planitiem perſcribit; quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. exploratis omnibus, quae mox uſui fore ducebat, eadem regreditur; non temere, uti eſcenderat, ſed ten-

tans omnia & circumſpiciens. Itaque Marium propere adit, acta edocet: hortatur, ab ea parte, qua ipſe eſcenderat, caſtellum tentet: pollicetur ſeſe itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promiſſa eius cognitum, ex praeſentibus miſit: quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere. Conſulis animus tamen paulum erectus. itaque ex copia tubicinum & cornicinum, numero quinque quam velociſſumos delegit, & cum his, praeſidio qui forent, quatuor centuriones: omnes Liguri parere iubet, & ei negotio proxumum diem conſtituit.

XCIV. Sed ubi ex praecepto tempus viſum; paratis compoſitisque omnibus ad locum pergit. ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti proſpectus niſusque per ſaxa facilius foret: ſuper terga gladii & ſcuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia ſimul, & offenſa quo levius ſtreperent. Igitur praegrediens Ligus ſaxa, & ſi quae vetuſtate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati facilius eſcenderent: interdum timidos inſolentia itineris levare manu: ubi paulo aſperior aſcenſus, ſingulos prae ſe inermos mittere; deinde ipſe cum illorum armis ſequi: quae dubia niſu videbantur, potiſſumus tentare, ac ſaepius eadem aſcendens deſcendensque, dein ſtatim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in caſtellum perveniunt, deſer-

tum ab ea parte; quod omnes, ſicuti aliis diebus, advorſum hoſtes aderant. Marius, ubi ex nuntiis, quae Ligus egerat, cognovit; quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites, & ipſe extra vineas egreſſus, teſtudine acta ſuccedere, & ſimul hoſtem tormentis ſagittariisque & funditoribus eminus terrere. At Numidae ſaepe antea vineis Romanorum ſubvorſis, item incenſis, non caſtelli moenibus ſeſe tutabantur; ſed pro muro dies noctesque agitare, maledicere Romanis, ac Mario vecordiam obiectare, militibus noſtris Iugurthae ſervitium minari, ſecundis rebus feroces eſſe. Interim omnibus Romanis hoſtibusque proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro ſalute certantibus, repente a tergo ſigna canere: ac primo mulieres & pueri, qui viſum proceſſerant, fugere; deinde, uti quisque muro proxumus erat, poſtremo cuncti armati inermesque. quod ubi accidit; eo acrius Romani inſtare, fundere, ac plerosque tantummodo ſauciare; dein ſuper occiſorum corpora vadere; avidi gloriae, certantes murum petere; neque quemquam omnium praeda morari. ſic forte correcta Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla Quaeſtor cum magno equitatu in caſtra venit: quos uti ex Latio & a ſociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit; idoneum viſum eſt, de natura cultuque eius paucis dicere. neque enim alio loco de Sullae re-

bus dicturi sumus: & L. Sisenna optume & diligentissume omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia, prope iam exstincta maiorum ignavia: literis Graecis ac Latinis iuxta, atque doctissume, eruditus: animo ingenti: cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus, callidus, & amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxume pecuniae largitor. atque felicissumo omnium, ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit: multique dubitavere, fortior an felicior esset. nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat differere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit; rudis antea & ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. ad hoc milites benigne appellare: multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere; sed ea properantius, quam aes mutuum, reddere, ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: ioca atque seria cum humillumis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, Consulis aut cuiusquam boni famam laedere: tantummodo

neque consilio, neque manu priorem alium pati; plerosque antevenire. quis rebus brevi Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos & sibi utiles, simul & magnam pecuniam amiserat; ad Bocchum nuntios mittit, *quam primum in Numidiam copias adduceret: proelii faciundi tempus adesse.* quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere; rursus, uti antea, proximos donis corrumpit: ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. ita amborum exercitu coniuncto, Marium iam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quae iam aderat, victis sibi munimento fore, &, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul Consul ex multis de hostium adventu cognovit, & ipsi hostes aderant. & priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit; equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more proelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. qui omnes trepidi, improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant:

pars equos ascendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam proelio similis fieri: sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti caedere alios; alios obtruncare; multos, contra acerrume pugnantes, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quod hostes numero plures & undique circumfusi. denique Romani veteres, novique & ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus coniunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti & instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit: sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis, quam familiarissumis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostes, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non poterat. Iamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, colles duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus, quia magna parte editus & praeceps paucо munimento egebat. ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet: ipse paulatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cum

ctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio deterrentur. neque tamen suos longius abire sinunt; sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis, ex tenebris & editioribus locis facilia visu, magno hortamento erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maxumum silentium haberi iubet; ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere: deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus & paulo ante somno captis, de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli ignoto & horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant. ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. denique omnes fusi fugatique: arma & signa militaria pleraque capta; pluresque eo proelio, quam omnibus superioribus interemti. nam somno & metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna; (quae, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat:) neque tamen secors vi-

ctoria, aut insolens factus, sed, pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos: in sinistra A. Manlius cum funditoribus & sagittariis; praeterea cohortes Ligurum curabat: primos & extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. perfugae, minume cari & regionum scientissumi, hostium iter explorabant. simul Consul, quasi nullo imposito, omnia providere, apud omnes adesse; laudare, increpare merentes: ipse armatus intentusque, item milites cogebat, neque secus, atque ii, iter facere: castra munire, excubitum in portis cohortes ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare: vigilias ipse circumire: non diffidens, ea futura, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. & sane Marius illo & aliis temporibus belli pudore magis, quam malo, exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, & alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset: nisi tamen respublica, pariter ac saevissumo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; Consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem oppe-

ritur. ita Iugurtham ſpes fruſtrata, qui copias in quatuor partes diſtribuerat; ratus, ex omnibus aeque aliquos ab tergo hoſtibus venturos. Interim Sulla, quem primum attigerant, cohortatus ſuos, turmatim & quam maxume confertis equis ipſe aliique Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emiſſis corpora tegere, & ſi qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, (neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant,) poſtremam Romanorum aciem invadunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: *noſtros fruſtra pugnare: paulo ante Marium ſua manu interfectum:* ſimul gladium ſanguine oblitum oſtendere, quem in pugna, ſatis impigre occiſo pedite noſtro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nuntii terrentur: ſimulque barbari animos tollere, & in perculſos acrius incedere. iamque paulum ab fuga aberant, cum Sulla, profligatis, quos advorſum erat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus ſtatim avortitur. at Iugurtha, dum ſuſtentare ſuos & prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, ſiniſtra omnibus occiſis, ſolus inter tela hoſtium vitabundus erumpit. atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio ſuis, quos pelli iam acce-

perat. Denique hostes undique fusi. tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri afflicti: ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; & inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci Consul, haud dubie iam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Bocchо veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, *duo quam fidissumos ad eum mitteret: velle de se, & de populi Romani commodo cum iis differere.* Ille statim L. Sullam & Manlium ire iubet. qui quamquam acciti ibant: tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te talem virum Di monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, malles: neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo commaculares: simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem & illum sceleratissumum persequi. ad hoc populo Romano iam a principio reipubl. visum, amicos, quam servos, quaerere: tutius rati, volentibus, quam coactis imperitare. Tibi vero nulla oppertunior nostra amicitia: primum, quod procul absumus, in quo offensae mi-

nimum. gratia par. ac si prope adessemus: dein. quod parentes abunde habemus; amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium satis. atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ea re ad hoc tempus multo plura bona accepisses. quam mala perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit: cui scilicet placuit. te & vim & gratiam nostram experiri: nunc. quando per illam licet, festina. atque. uti coepisti. perge. multa atque opportuna habes. quo facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus tuum demitte. numquam populum Romanum beneficiis victum: nam. bello quid valeat. tute scis.

Ad ea Bocchus placide & benigne, simul pauca pro delicto suo, verba facit: *se non hostili animo. sed ob regnum tutandum arma cepisse: nam Numidiae partem. unde Iugurtham expulerit. iure belli suam factam. eam vastari ab Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam legatis. repulsum ab amicitia. ceterum vetera omittere. ac tum. si per Marium liceret. legatos ad Senatum missurum.* Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae & Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus & parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnes praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, scilicet seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Iu-

gurtha reliquerat, ex omni copia neceſſariorum quinque delegit, quorum & fides cognita, & ingenia validiſſima erant. eos ad Marium, ac dein, ſi placeat, Romam legatos ire iubet: agendarum rerum, & quocumque modo belli componendi licentiam ipſis permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiſcuntur: deinde itinere a Gaetulis latronibus circumventi ſpoliatique, pavidi, ſine decore ad Sullam perfugiunt; quem Conſul in expeditionem proficiſcens pro Praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hoſtibus, ut meriti erant, ſed accurate ac liberaliter habuit. Qua re barbari & famam Romanorum avaritiae falſam, & Sullam, ob munificentiam in ſeſe, amicum rati. nam etiam tum largitio multis ignorata: munificus nemo putabatur, niſi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur Quaeſtori mandata Bocchi patefaciunt; ſimul ab eo petunt, uti fautor conſultorque ſibi adſit: copias, fidem, magnitudinem regis ſui, & alia, quae aut utilia, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud Senatum verba facerent, circiter dies XXXX. ibidem opperiuntur.

CIV. Marius poſtquam ibi confecto, quo intenderat, negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque & Sullam venire iubet, item L. Bellienum Praetorem Utica, praeterea omnes undique Senatorii ordinis. quibuscum mandata Bocchi cognoſcit, quis legatis po-

teſtas eundi Romam ab Conſule, interea induciae poſtulabantur. Ea Sullae & plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, ſcilicet ignati humanarum rerum, quae fluxae & mobiles ſemper in advorſa mutantur. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui Quaeſtor ſtipendium in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxume benignitatem & ſtudium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, poſtquam *erraſſe regem & Iugurthae ſcelere lapſum*, deprecati ſunt, amicitiam & foedus petentibus hoc modo reſpondetur: *Senatus & populus Romanus beneficii & iniuriae memor eſſe ſolet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit. foedus & amicitia dabuntur, cum meruerit.*

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per literas a Mario petivit, uti Sullam ad ſe mitteret; cuius arbitratu de communibus negotiis conſuleretur. Is miſſus cum praeſidio equitum atque peditum, funditorum Balearium: praeterea ſagittarii & cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi cauſa: neque his ſecus, atque aliis armis, advorſum tela hoſtium, quod ea levia ſunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus ſeſe oſtendit: qui temere & effuſe euntes Sullae aliisque omnibus & numerum ampliorem vero, & hoſtilem metum efficiebant. igitur ſeſe quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus; ſed

ſpes amplior, quippe victoribus, & advorſum eos, quos ſaepe vicerant. Interim equites exploratum praemiſſi, rem, uti erat, quietam nuntiant.

CVI. Volux adveniens Quaeſtorem appellat: *ſe a patre Boccho obviam illis ſimul, & praeſidio miſſum.* deinde eum & proxumum diem ſine metu coniuncti eunt. poſt, ubi caſtra locata, & die veſper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam accurrit: *ſibi ex ſpeculatoribus cognitum, Iugurtham haud procul abeſſe:* ſimul, uti *noctu clam ſecum profugeret.* rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat *ſe toties fuſum Numidam pertimeſcere: virtuti ſuorum ſatis credere: etiam ſi certa peſtis adeſſet, manſurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forſitan poſt paulo morbo interiturae vitae parceret.* ceterum ab eodem monitus, *uti noctu proficiſcerentur.* conſilium approbat: ac ſtatim *milites coenatos eſſe, in caſtris ignes quam creberrimos fieri, dein prima vigilia ſilentio egredi* iubet. Iamque nocturno itinere feſſis omnibus, Sulla pariter cum ortu ſolis caſtra metabatur, cum equites Mauri nuntiant, Iugurtham circiter duum millium intervallo ante conſediſſe. quod poſtquam auditum, tum vero ingens metus noſtros invadit: credere ſe proditos a Voluce & inſidiis circumventos. ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum ſcelus inultum reliquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aeſtumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet: ſuos hortatur, *uti fortem animum gererent: ſaepe antea*

paucis ſtrenuis advorſum multitudinem bene pugnatum: quanto ſibi in proelio minus pepercisſent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum & caecum corpus ad hoſtes vortere. deinde Volucem, quoniam hoſtilia faceret, maxumum Iovem obteſtatus, ut ſceleris atque perfidiae Bocchi teſtis adeſſet, *caſtris abire* iubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: *nihil dolo factum, magis calliditate Iugurthae, cui videlicet ſpeculanti iter ſuum cognitum eſſet. ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, & ſpes opesque eius ex patre ſuo penderent: illum nihil palam auſurum, cum ipſe filius teſtis adeſſet: quare optumum factum videri, per media eius caſtra palam transire: ſeſe, vel praemiſſis, vel ibidem relictis Mauris, ſolum cum Sulla iturum.* ea res, ut in tali negotio, probata: ac ſtatim profecti, quia de improviſo acceſſerant, dubio atque haeſitante Iugurtha, incolumes transeunt. deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aſpar nomine, multum & familiariter agebat; praemiſſus ab Iugurtha, poſtquam Sullam accitum audierat, orator, & ſubdole ſpeculatum Bocchi conſilia: praeterea Dabar, Maſſugradae filius, ex gente Maſiniſſae, ceterum materno genere impar; (nam pater eius ex concubina ortus erat;) Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum multis antea tempeſtatibus expertus, illico ad Sullam nuntiatum

mittit, *paratum ſeſe facere. quae populus Romanus vellet: colloquio diem. locum. tempus ipſe deligeret; conſulta ſeſe omnia cum illo integra habere: neu Iugurthae legatum pertimeſceret: cautum eſſe. quo res communis licentius gereretur; nam ab inſidiis eius aliter caveri nequiviſſe.* Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quae praedicabat, ſimul Romanos & Numidam ſpe pacis attinuiſſe, multumque cum animo ſuo volvere ſolitum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem advorſum nos, metum pro nobis ſuaſiſſe.

CIX. Igitur Sulla reſpondit: *pauca ſe coram Aſpare locuturum; cetera occulte. aut nullo. aut quam pauciſſimis praeſentibus:* ſimul edocet, quae reſponderentur. Poſtquam, ſicuti voluerat, congreſſi; dicit, *ſe miſſum a Conſule veniſſe quaeſitum ab eo. pacem. an bellum agitaturus foret.* tum rex, uti praeceptum, *poſt diem decimum redire* iubet; *ac nihil etiam nunc decreviſſe. ſed illo die reſponſurum.* deinde ambo in ſua caſtra digreſſi. Sed ubi plerumque noctis proceſſit, Sulla a Boccho occulte arceſſitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur; praeterea Dabar internuntius, ſanctus vir & ex ſententia ambobus. ac ſtatim ſic rex incipit:

CX. *Numquam ego ratus ſum fore. uti rex maximus in hac terra. & omnium. quos novi. opulentiſſimus. privato homini gratiam deberem. & hercle. Sulla. ante te cognitum. multis orantibus. aliis ultro egomet opem tuli. nullius indigui. Id*

immutatum. quod ceteri dolere ſolent, ego laetor: fuerit mihi pretium, eguiſſe aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, poſtremo quid quid animo lubet, ſume, utere: & quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris; ſemper apud me integra erit: denique nihil, me ſciente, fruſtra voles. nam, ut ego aeſtumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitioſum. Ceterum de republica veſtra, cuius curator huc miſſus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui: fines meos advorſum armatos armis tutus ſum. id omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me & Micipſam fuit, non egrediar; neque Iugurtham id intrare finam. praeterea ſi quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulſus abibis.

CXI. Ad ea Sulla pro ſe breviter & modice, de pace & de communibus rebus, multis diſſeruit. denique regi patefacit, *quod polliceatur. Senatum & populum Romanum, quoniam amplius armis valuiſſent, non in gratiam habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis, quam ſua, retuliſſe videretur. id adeo in promptu eſſe, quoniam Iugurthae copiam haberet: quem ſi Romanis tradidiſſet, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram.* Rex primo negitare: affinitatem, cognationem, praeterea foedus interveniſſe: ad hoc metuere, ne fluxa fide uſus, popularium ani-

mos avorteret, quis & Iugurtha carus, & Romani invisi erant. denique saepius fatigatus, lenitur, & ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida, defessus bello, avidissumus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, appellat: *sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret.* ille laetus in castra Iugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, & ei nuntiat, *Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere: sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. ceterum Bocchus, si ambobus consultum, & ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet. cum talem virum in potestate haberet, fore, uti iussu Senatus atque populi Romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua captum ignavia, sed ob rempublicam, in hostium potestate relictum iri.*

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit. ceterum dolo, an vere, parum comperimus: sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore & loco constituto, [in colloquium uti de pace veniretur,] Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum appel-

lare, benigne habere, idem ambobus polliceri. illi pariter laeti, ac ſpei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac ſtatim, immutata voluntate, remotis, dicitur ſecum ipſe multa agitaviſſe, voltu corporis pariter, atque animo varius: qua re, ſcilicet tacente ipſo, occulta pectoris patefeciſſe. tamen poſtremo Sullam arceſſiri iubet, & ex eius ſententia Numidae inſidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, & ei nuntiatum eſt, Iugurtham haud procul abeſſe; cum paucis amicis & Quaeſtore noſtro, quaſi obvius honoris cauſa, procedit in tumulum, facillumum viſu inſidiantibus. Eodem Numida cum plerisque neceſſariis ſuis, inermus, ut dictum, accedit; ac ſtatim, ſigno dato, undique ſimul ex inſidiis invaditur. ceteri obtruncati: Iugurtha Sullae vinctus traditur, & ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus advorſum Gallos ab ducibus noſtris, Q. Caepione & M. Manlio male pugnatum: quo metu Italia omnis contremuerat. Illique, & inde usque ad noſtram memoriam, Romani ſic habuere: *alia omnia virtuti ſuae prona eſſe: cum Gallis pro ſalute, non pro gloria certare.* Sed poſtquàm bellum in Numidia confectum, & Iugurtham vinctum adduci Romam nuntiatum eſt; Marius Conſul abſens factus, & ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Ianuariis magna gloria Conſul triumphavit. Ea tempeſtate ſpes atque opes civitatis in illo ſitae.

C. CRISPI SALLUSTII

HISTORIARUM

FRAGMENTA.

EX LIBRO I.
HISTORIARUM.

RES populi R. M. Lepido, Q. Catulo Coss. ac deinde militiae & domi geſtas compoſui. *Donatus & Pomp. Meſſalinus.*

Cato Romani generis diſertiſſumus multa paucis abſolvit. *Servius & Acron.*

Fannius vere. *Victorinus.*

Nos in tanta doctiſſumorum hominum copia. *Servius.*

Neque me diverſa pars in civilibus armis movit a vero. *Aruſian.*

Nobis primae diſſenſiones vitio humani ingenii evenere: quod inquies atque indomitum, ſemper in certamine libertatis, aut gloriae, aut dominationis agit. *Priſcianus.*

Nam a primordio urbis ad bellum Perſi Macedoſicum, *Idem.*

Res Romana plurimum imperio valuit, Ser. Sulpicio & M. Marcello Coss. omni Gallia cis Rhenum, atque inter mare noſtrum, atque Oceanum, niſi quae a paludibus invia fuit, perdomita. Optumis autem moribus & maxuma concordia egit populus Rom. inter ſecundum atque poſtremum bellum Carthaginienſe. *Victorin. & Auguſtin.*

At discordia, & avaritia, atque ambitio, & cetera ſecundis rebus oriri ſuera mala, poſt Carthaginis excidium maxume aucta ſunt. Nam iniuriae validiorum, & ob eas disceſſio plebis a Patribus, aliaeque diſſenſiones domi fuere iam inde a principio: neque amplius, quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio & bellum grave cum Etruria poſitum eſt, aequo & modeſto iure agitatum:

dein ſervili imperio Patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more conſulere: agro pellere, &, ceteris expertibus, ſoli in imperio agere. Quibus ſaevitiis, & maxume foenoris onere oppreſſa plebes, cum aſſiduis bellis tributum ſimul & militiam toleraret, armata montem ſacrum atque Aventinum inſedit. Tumque Tribunos plebis & alia ſibi iura paravit. Discordiarum & certaminis utrimque finis fuit ſecundum bellum Punicum. *Auguſtin.*

Poſtquam, remoto metu Punico, ſimultates exercere vacuum fuit; plurimae turbae, ſeditiones, & ad poſtremum bella civilia orta ſunt: dum pauci potentes, quorum in gratia plerique conceſſerant, ſub honeſto *Patrum* aut *plebis* nomine, dominationes affectabant, *bonique* & *mali* cives appellati: non ob merita in rempubliam, omnibus pariter corruptis; ſed uti quisque locupletiſſumus & iniuria validior, quia praeſentia defendebat, pro bono ducebatur. Ex quo tempore maiorum mores non paulatim, ut antea, ſed torrentis modo praecipitati: adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta eſt, uti merito dicatur, genitos eſſe, qui neque ipſi habere poſſent res familiares, neque alios pati. *Gellius & Auguſtin.*

Igitur venditis proſcriptorum bonis, aut dilargitis. *Gellius.*

Id bellum excitabat metus Pompeii victoris, Hiempſalem in regnum reſtituentis. *Idem.*

Maxumeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus & Aruſianus.*

Quin lenones & vinarii laniique, quorum praeterea vulgus in dies uſum habet, pretio compoſiti. *Chariſius.*

Genus armis ferox, & ſervitii inſolitum. *Aruſian.*

M. AEMILII LEPIDI Cos. AD P. R. Oratio CONTRA SULLAM.

Clementia & probitas veſtra, Quirites, quibus per ceteras gentes maxumi & clari eſtis, plurimum timoris mi-

hi faciunt, advorſus tyrannidem L. Sullae: ne ipſi nefanda quae aeſtumatis, ea parum credendo de aliis, circumveniamini; (praeſertim cum illi ſpes omnis in ſcelere atque perfidia ſit; neque ſe aliter tutum putet, quam ſi peior atque inteſtabilior metu veſtro fuerit, quo captivis libertatis curam miſeria eximat) aut ſi provideritis, in tutandis periculis magis, quam in ulciſcendo teneamini. Satellites quidem eius, homines maxumi nominis, non minus optumis maiorum exemplis, nequeo ſatis mirari. dominationis in vos, ſervitium ſuum mercedem dant: & utrumque per iniuriam malunt, quam optumo iure libere agere. praeclara Brutorum, atque Aemiliorum & Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae maiores virtute peperere, ſubvertunda! nam quid a Pyrrho, Hannibale, Philippoque & Antiocho defenſum eſt aliud, quam libertas, & ſuae cuique ſedes; neu cui, niſi legibus, pareremus? quae cuncta ſaevus iſte Romulus, quaſi ab externis rapta, tenet: non tot exercituum clade, neque conſulis & aliorum principum, quos fortuna belli conſumſerat, ſatiatus; ſed tum crudelior, cum plerosque ſecundae res in miſerationem ex ira vertunt. Quin ſolus omnium, poſt memoriam hominum, ſupplicia in poſt futuros compoſuit: quis prius iniuria, quam vita certa eſſet: praviſſumeque per ſceleris immanitatem adhuc tutus furit; dum vos, metu gravioris ſervitii, a repetunda libertate terremini. Agendum atque obviam eundum eſt, Quirites; ne ſpolia veſtra penes illum ſint: non prolatandum, neque votis paranda auxilia; niſi forte ſperatis, per taedium iam aut pudorem tyrannidis, eſſe eum per ſcelus occupata periculoſius dimiſſurum. At ille eo proceſſit, uti nihil glorioſum, niſi tutum, & omnia retinendae dominationis honeſta exiſtumet. itaque illa quies & otium cum libertate, quae multi probi potius, quam laborem cum honoribus, capeſſebant, nulla ſunt. Hac tempeſtate ſerviundum, aut imperitandum: habendus metus, aut faciundus, Quirites. Nam quid ultra? quaeve

humana ſperant, aut divina impolluta ſunt? populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, iure, agitandi inops, deſpectusque, ne ſervilia quidem alimenta reliqua habet. Sociorum & Latii magna vis, civitate, pro multis & egregiis factis a vobis data, per unum prohibentur: & plebis innoxiae patrias ſedes occupavere pauci ſatellites, mercedem ſcelerum. Leges, iudicia, aerarium, provinciae, reges, penes unum; denique necis civium, & vitae licentia. ſimul humanas hoſtias vidiſtis, & ſepulcra infecta ſanguine civili. Eſtne viris reliqui aliud, quam ſolvere iniuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura, vel ferro ſeptis, ſtatuit: neque quisquam extremam neceſſitatem nihil auſus, niſi muliebri ingenio, exſpectat. Verum *ego ſeditioſus*, uti Sulla ait, qui praemia turbarum queror; & *bellum cupiens*, quia iura pacis repeto. ſcilicet, quia non aliter ſalvi ſatisque tuti in imperio eritis, niſi Vettius Picens, ſcriba Cornelius; aliena bene parata prodegerint: niſi approbaveritis omnes proſcriptiones innoxiorum, ob divitias; cruciatus virorum illuſtrium; vaſtam urbem fuga & caedibus; bona civium miſerorum, quaſi Cimbricam praedam, venum aut dono datam. At obiectat mihi *poſſeſſiones ex bonis proſcriptorum*: quod quidem ſcelerum illius vel maximum eſt, non me, neque quemquam omnium ſatis tutum fuiſſe, ſi recte faceremus. atque illa, quae tum formidine mercatus ſum, pretio ſoluto, iure dominis tamen reſtituo: neque pati conſilium eſt, ullam ex civibus praedam eſſe. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus: manus conſerentes inter ſe Romanos exercitus, & arma ab externis in nosmet verſa. ſcelerum & contumeliarum omnium finis ſit: quorum adeo Sullam non poenitet, ut & facta in gloria numeret, &, ſi liceat, avidius fecerit. Neque iam quid exiſtumetis de illo, ſed quantum vos audeatis, vereor: ne, alius alium principem exſpectantes, ante capiamini, (non opibus eius, quae futiles & corru-

ptae ſunt, ſed veſtra ſecordia,) quam captum ire licet, & quam audeat, tam videri felicem. nam praeter ſatellites commaculatos, quis eadem vult? aut quis non omnia mutata, praeter victoriam? ſcilicet milites: quorum ſanguine, Tarrulae Scyrroque, peſſumis ſervorum, divitiae partae ſunt? an, quibus praelatus in magiſtratibus capiundis Fuſidius, ancilla turpis, honorum omnium dehoneſtamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera & labores, nihil, praeter tyrannum, quaeſitum eſt. niſi forte tribuniciam poteſtatem everſum profecti ſunt per arma, conditam a maioribus ſuis; utique iura & iudicia ſibimet extorquerent: egregia ſcilicet mercede, cum relegati in paludes & ſilvas, contumeliam atque invidiam ſuam, praemia penes paucos intelligerent. Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia ſecundae res mire ſunt vitiis obtentui; quibus labefactatis, quam formidatus antea eſt, tam contemnetur: niſi forte ſpecie concordiae & pacis, quae ſceleri & parricidio ſuo nomina indidit. *neque aliter populo Romano eſſe belli finem*, ait, *niſi maneat expulſa agris plebes*, praeda civilis acerbiſſuma; *ius, iudiciumque omnium rerum penes ſe*, quod populi Romani fuit. Quae, ſi vobis pax & concordia intelliguntur, maxuma turbamenta reipubl. atque exitia probate: annuite legibus impoſitis: accipite otium cum ſervitio: & tradite exemplum poſteris ad populum Romanum ſuimet ſanguinis mercede circumveniundum. Mihi, quamquam per hoc ſummum imperium ſatis quaeſitum erat nomini maiorum, dignitati, atque etiam praeſidio: tamen non fuit conſilium, privatas opes facere; potiorque viſa eſt periculoſa libertas quieto ſervitio. Quae ſi probatis, adeſte Quirites, & bene iuvantibus Diis, M. Aemilium Conſulem, ducem & auctorem ſequimini ad recipiundam libertatem.

Tunc vero & poſci; cum ceteri eiusdem cauſa ducem Senatus rati, maxumo gaudio bellum irritare. *Nonius, irritare, provocare.*

Curionem quaesivit, uti adolescentior, & populi suffragiis integer, aetati concederet Mamerci. *Priscianus* Lib. X.

Philippus, qui aetate & consilio ceteros anteibat. *Servius* Lib. II.

Oratio L. PHILIPPI contra Lepidum.

Maxume vellem, P. C. remp. quietam esse, aut in periculis a promptissumo quoque defendi; denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, & ab iis, quos prohibere magis decebat: postremo, quae pessumi & stultissumi decrevere, ea bonis & sapientibus faciunda sunt. nam bellum, atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt: nisi forte cui pacem praestare, & bellum pati consilium est. Pro, Dii boni, qui hanc urbem omissa cura adhuc regitis! M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior, an ignavior sit, deliberari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet, & se e contemto metuendum effecit: vos mussantes, & retractantes verbis & vatum carminibus, pacem optatis magis, quam defenditis: neque intelligitis, mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. atque id iure; quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. quid ille ob benefacta cepisset, cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet, ii, qui, ad postremum usque, legatos, pacem, concordiam, & alia huiuscemodi decreverunt, gratiam ab eo peperere. immo despecti & indigni rep. habiti, praedae loco aestumantur: quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos arcessiri, largitionibus rempubl. lacerari, videbam; maturandum putabam, & Catuli consilia, cum paucis secutus sum. ceterum illi, qui *gentis Aemiliae benefacta* extollebant, &, *ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum*, aiebant, cum pri-

vata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo, consilium publicum corruperunt. Attamen erat Lepidus latro cum calonibus & paucis ficariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio, non emto, sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus. & ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrantes inopia & cupidinibus, scelerum conscientia exagitati: quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt; Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea Etruria, atque omnes reliquiae belli arrectae: Hispaniae armis sollicitae: Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit. quin, praeter idoneum ducem, nihil abest ad subvertundum imperium. Quod ego vos oro atque obsecro P. C. ut animadvortatis; neu patiamini licentiam scelerum, quasi rabiem, ad integros contactu procedere. nam, ubi malos praemia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An exspectatis, dum, exercitu rursus admoto, ferro atque flamma Urbem invadat? quod multo propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex pace & concordia ad arma civilia: quae ille advorsum divina & humana omnia cepit, non pro sua, aut quorum simulat iniuria, sed legum ac libertatis subvertundae. angitur enim ac laceratur animi cupidine & noxarum metu, expers consilii, inquies; haec atque illa tentans, metuit otium, odit bellum, luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra secordia. Neque mihi satis consilii, metum, an ignaviam, an dementiam eam appellem: qui videmini intenta mala, quasi fulmen, optare, se quisque ne attingat; sed prohibere, ne conari quidem. Et quaeso considerate, quam conversa rerum natura sit. antea malum publicum occulte, auxilia palam, instruebantur; & eo boni malos facile anteibant: nunc pax, concordia disturbantur palam; defenduntur oc-

culte. quibus illa placent, in armis sunt: vos in metu. Quid exspectatis? nisi forte pudet, aut piget recte facere. An Lepidi mandata animos movent? qui placere ait, *sua cuique reddi*; & aliena tenet: *belli iura rescindi*; cum ipse armis cogat: *civitatem confirmari*, quibus ademtam negat: *concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui*; ex qua omnes discordiae accensae. Pessume omnium atque impudentissume, tibine egestas civium, & luctus curae sunt, cui nihil est domi, nisi armis partum, aut per iniuriam? alterum consulatum petis? quasi primum reddideris: bello concordiam quaeris? quo parta disturbatur: nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum, ut te neque hominum, neque Deorum, pudet, quos per fidem, aut periurio violasti! Qui, quando talis es, maneas in sententia, & retineas arma, te hortor: neu prolatandis seditionibus inquies ipse, nos in solicitudine attineas. neque te provinciae, neque leges, neque Dii penates civem patiuntur. perge, qua coepisti, ut quam maturrume merita invenias. Vos autem, P. C. quousque cunctando remp. inultam patiemini, & verbis arma tentabitis? Delectus advorsum vos habiti; pecuniae publice & privatim extortae; praesidia deducta atque imposita; ex lubidine leges imperantur; cum interim vos legatos & decreta paratis. Et quanto, mehercule, avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit; cum intelliget, se metu magis, quam aequo & bono sustentatum. nam qui turbas & caedem civium odisse ait, & ob id, armato Lepido, vos inermes retinet: quae victis toleranda sunt, ea, cum facere possitis, patiamini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet. Haec si placent; si tanta torpedo animos oppressit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilominus vos atque coniuges & liberos Lepido permissuri sitis: quid opus decretis? quid auxilio Catuli? quin is & alii boni rempubl. frustra curant. Agite, uti lubet: parate vobis Cethegi, atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas & incendia

instaurare cupiunt, & rursus advorsum Deos penates manus armare. Sin libertas & vera magis placent; decernite digna nomine, & augete ingenium viris fortibus. Adest novus exercitus, ad hoc, coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequitur: iam illa, quae collecta sunt secordia nostra, dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum privato consilio paratum, cum pessumis, & hostibus rei publ. contra huius ordinis auctoritatem ad Urbem ducit; ut Appius Claudius interrex cum Q. Catulo proconsule, & ceteris, quibus imperium est, Urbi praesidio sint, operamque dent, ne quid resp. detrimenti capiat.

Uti Lepidus, & Catulus, decretis exercitibus maturrume proficiscerentur. *Charisius* L. III.

M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso, segnior neque minus gravis, sed multiplex cura Patres excercebat. *Servius. Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire, & commori hostibus. *Arusian. Messus.*

Lepidus poenitens consilii. *Charis.* L. III.

Sic vero quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus aut lingua competere. *Nonius: Competere, rei cuiusque meminisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium, quae Senatus censuerat. *Arusian.*

Magnis operibus profectus, oppidum cepit, per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit. *Prisc.* L. X. *Arcessivit, inquit, & lacessivit.*

Sanctus aliter, & ingenio validus. *Charis.* L. I. *aliter pro aliis.*

Gens raro egressa fines suos. *Serv. ad* L. XI. *Aeneid. Arusian. Messus.*

Nisi cum ira belli desenuisset. *Prisc.* L. X.

Maturaverunt exercitum Dyrrachium cogere. *Arusian. Messus.*

Illo profectus, vicos castellaque incendere, & fuga cul-

torum deserta igni vastare: neque elato, aut securo esse animo, metu gentis ad furta belli peridoneae. *Non. Serv. ad* L. XI. *Aeneid.*

Liberis eius avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Aruf. Messus.*

Insanum aliter sua sententia, atque aliarum mulierum. *Charis.* L. I. *aliter pro alias.*

Recens scripsi. *Donat. Phorm.* A. v. Sc. VIII. *Charis.* II.

Solis viis. *Donat. Phorm.* A. v. Sc. VIII.

Iussu Metelli cornicines occanuerunt. *Priscianus* L. X. *Servius* II. *Georg. Virg. Diomed.* L. I. c. 4.

Nexuit catenae modo. *Prisc.* L. X.

Doctus militiam. *Aruf. Messus.*

Neque se recipere, aut instruere proelio quivere. *Prisc.* L. X.

Equi sine rectore, exterriti aut saucii consternantur. *Idem* L. IV.

Occupatusque collis editissumus apud Hilerdam & cum multa opera circumdata. *Priscian.* L. V.

At inde nulla munitionis, aut requie mora, processit ad oppidum. *Prisc.* L. XVIII. *requie pro requies.*

Agreste. *Charis.* L. I.

Ardebat omnis Hispania citerior. *M. Fabius Victor. de invent. Cic.* L. I.

* & pondere validam urbem multos dies restantem pugnando vicit. *Nonius.*

Itaque Sertorius, levi praesidio relicto in Mauritania, nactus obscuram noctem, aestu secundo, furtivaque celeritate vitare proelium in transgressu conatus est. *Gellius* L. X. c. 26. *Non. Marcel.*

Transgressos omnes, recepit mons Ballera, praeceptus a Lusitanis. *Idem ibid.*

Earum aliae paululum progressae, nimio simul & incerto onere, cum pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Idem.*

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit. *Serv.* VIII. *Aeneidos, Aruſian. Meſſus.*

Et mox Fufidius adveniens cum legionibus poſtquam tantas aſperitates, haud facilem pugnantibus vadum, cuncta hoſti quam ſuis opportuniora videt. *Nonius.*

Cum Sertorius neque irrumpeſet, tam levi copia, navibus fugam maturabat. *Serv. Fuld. Meſſus.*

Itineris eorum Metellus per literas gnarus. *Aruſian.*

Itaque Servilius aegrotum Tarenti collegam prior transgreſſus, iter vortit ad Corycum urbem inclutam: paſtusque nemore, in quo crocum gignitur. *Priſc. Non.*

Ad Olympum atque Phaſelida. *Priſc.*

Apud Corycum. *Idem.*

Apud Lethe oppidum, cui nomen oblivionis condiderant. *Idem Serv. ad* I. *Aen.*

Repulſus a Lethe oppido. *Idem Priſc.*

Apud Mutinam. *Idem.*

Apud Praeneſte locatus. *Idem.*

Medio diei. *Meſſus.*

Quietam a bellis civitatem. *Idem.*

Militiae peritus. *Idem.*

Sertorius portis turbam morantibus, & nullo, ut in terrore ſolet, generis aut imperii discrimine, per calonum corpora, ad medium quaſi deinſuper adſtantium manibus in murum attollitur. *Non. Sev.*

Neque detruſus aliquotiens terretur. *Priſc.* L. XV.

Dubitavit acie pars. *Idem.*

Quos inter maxume. *Chariſ.*

Rumore primo. *Chariſ.*

Idem fecere Octavius & Q. Caepio ſine gravi cuiusquam exſpectatione, neque ſane ambiti publice. *Serv. ad* IV. *Aeneid. Ambire ſignificat & rogare. Salluſtius in Iugurtha: Quos ego audio ambire, fatigare vos ſingulos. Dicebatur & ambio illum, pro rogo. Salluſt. in* I. Idem fecere &c.

Cum arae & alia Dis ſacrata, ſupplicium ſanguine foedarentur. *Idem.*

Poſtremo ipſos colonos per miſerias & incerta humani generis orare. *Idem ad illud* X. *Aeneid.*

– – per everſae genitor fumantia Troiae
Excidia obteſtor. – –

Ea paucis, quibus peritia & verum ingenium eſt, abnuentibus. *Idem.*

Perpenna tam paucis profectus, vera eſt aeſtimanda. *Idem ad* XII. *Aeneid.* v. 694.

EX LIBRO II.
HISTORIARUM.

SARDINIA in Africo mari facie veſtigii humani, in orientem, quam in occidentem latior prominet. *Gellius* L. XIII. c. 18. *Nonius. Faciem totius corporis formam, πρόσωπον, id eſt, os, poſuit antiquitas prudens; ut ab aſpectu ſpecies, & a fingendo figura, ita a factura corporis facies. Salluſt.* L. II. Sardinia &c. *Iſidorus.*

Inde Ichnuſa appellata. *Solinus.*

Dubium an inſula ſit, quod Euri atque Auſtri ſuperiactis fluctibus circumlavit. *Non. lavit pro lavat.*

Nam Sullam conſulem de reditu eius legem ferentem ex compoſito trib. pl. C. Herennius prohibuerat. *Notat Gellius* L. X. c. 20. *Salluſtium proprietatis in verbis retinentiſſimum conſuetudini conceſſiſſe, & privilegium, quod de Cn. Pompeii Magni patris reditu ferebatur, legem appellaſſe.*

Nam procul, & diverſis ex regionibus. *Chariſius, Aſper,* procul, *inquit, eſt e loco.*

Obviam fuere. *Chariſius ibid. Aſper ait: vetuſte* obviam fuere, *adverbio quam nomine uti maluit.*

Urbe patriaque extorres. *Meſſus.*

Genus militum ſuetum a pueritia latrociniis. *Idem.*

Inter laeva moenium, & dextrum flumen Turiam, quod

Valentiam parvo intervallo praeterfluit. *Priſc.* L. V. & VI. *Turiam dixit, qui accuſativus generis masculini eſt, non neutri.*

In fiducia, quam argumentis, purgatiores dimittuntur. *Donatus Phorm.* Act. I. Sc. III. & *Hecyr.* Act. IV. Sc. IV. *Nonius. Fiducia eſt audacia. Servius.*

Antequam regreſſus Sertorius inſtrueret pugnae ſuos. *Aruſianus.*

Ipſe animi atrox. *Idem.*

Copiis integra. *Idem.*

Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio veris cum exercitu profectus in Dardaniam, quibus potuit modis, dictas pecunias coëgit. *Nonius, dicere, eſt promittere.*

Poſt, ubi in fiducia nimius. *Aruſianus.*

Sed ipſi ferunt taurum ex grege, quem prope litora regebat Corſa nomine Ligus mulier. *Priſc.* L. VI.

Nam quaedam Corſa nomine Ligus mulier, cum taurum ex grege, quem prope litora regebat, transnatare ſolitum, atque per intervalla, corpore aucto, remeare videret, cupiens ſcire incognita ſibi pabula, taurum a ceteris degredientem usque ad inſulam navigio proſecuta eſt. Cuius regreſſu inſulae fertilitatem cognoſcentes Ligures, ratibus eo profecti, eamque nomine mulieris auctoris & ducis appellaverunt. *Iſidor.* L. XIV. c. 6.

Ne illa tauro parata ſint. *Donat.* Act. IV. Sc. II. *Andr.*

Daedalum ex Sicilia profectum, cum Minois fugeret iram, atque opes. *Priſcianus* L. VI. *Servius.*

Quem ex Mauritania rex Leptaſta proditionis inſimulatum cum cuſtodibus miſerat. *Priſcian.* L. I.

Quos advorſum multi ex Bithynia volentes occurrere, falſum filium arguituri. *Priſc.* L. X.

Ut actione deſiſteret. *Meſſus.*

Veſpera. *Chariſius* L. II.

Argentum mutuum arceſſivit. *Priſc.* L. X.

Eam deditionem Senatus, per nuntios Oreſtis cognitam, approbat. *Priſc.* L. VI.

Niſi qua flumen Lurda Tauro monte defluens. *Id. ibid.*

Frugum, pabulique laetus ager. *Aruſianus. Servius* L. I. *Aeneidos.*

Neque virgines nuptum a parentibus mittebantur, ſed ipſae belli promtiſſumos delegebant. *Meſſus.*

Modeſtus ad omnia alia, niſi ad dominationem. *Donat. Phorm.* Act. I. Sc. II.

Noctu diuque ſtationes & vigilias tentare. *Chariſ.* L. II.

At Lucullum regis cura machinata fames brevi fatigabat. Multique commeatus interierant inſidiis latronum. *Priſc.* L. VII. *& Nonius.*

Namque primum Iaſonem novo itinere maris Aeetae hoſpitis domum violaſſe. *Priſc.* L. VIII.

Tarteſſum Hiſpaniae civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine Gadir, habent. *Priſc.* L. V.

Neque ſubſidiis, uti ſoluerat, compoſitis. *Priſc.* L. X. ſoluerat *autem eſt* ſolitus fuerat.

Neque inermes ex proelio viros quemquam agnoturum. *Idem ibidem.*

Ea continentia vir gravis, & nulla arte cuiquam inferior. *Aruſian. Non. in Gravis.*

Omnes qui circum ſunt, praeminent altitudine millium paſſuum duorum. *Aruſianus.*

* & Poeni ferunt adverſus A. N. C. M. *Donatus.*

Quia corpore & lingua percitum, & inquietem, nomine hiſtrionis vix ſani, Barbuleium appellabant. *Priſc.* Lib. VI.

Audaciter. *Idem* XV.

Ibi Fimbriana ſeditione, qui regi per obſequelam orationis, & maxume odium Sullae, graves carique erant. *Nonius: Obſequium neutr. genere, obſequela fem.*

Moenibus deturbat. *Non. Deturbare.*

E muris canes ſportis demittebant. *Idem.*

Ad hoc rumoribus, advorſa in pravitatem; ſecunda in caſum; fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant. *Idem.*

At Metellus in ulteriorem Hiſpaniam poſt annum regreſſus, magna gloria concurrentium undique virile & muliebre ſecus, per vias ac tecta omnium viſebatur. cum Quaeſtor C. Urbinus aliique, cognita voluntate, eum ad coenam invitaverant; ultra Romanorum, & mortalium etiam morem curabant: exornatis aedibus per aulaea & inſignia, ſcenisque ad oſtentationem hiſtrionum fabricatis; ſimul croco ſparſa humus, & alia, in modum templi celeberrimi. Praeterea cum ſedenti tranſenna demiſſum Victoriae ſimulacrum cum machinato ſtrepitu tonitruum coronam capiti imponebat: tum venienti thure, quaſi Deo, ſupplicabatur. Toga picta plerumque amiculo erat ei accumbenti: epulae quaeſitiſſumae: neque per omnem modo provinciam, ſed trans maria, ex Mauritania volucrum & ferarum incognita antea plura genera: quibus rebus aliquantam partem gloriae demſerat, maxume apud veteres, & ſanctos viros, ſuperba illa, gravia, indigna Romano imperio exiſtumantes. *Macrob. Saturnal.* L. II. c. 9. *Nonius. Soſipater* L. I.

Ruuntque pars magna ſuismet, aut proxumorum telis, ceteri vice pecorum obtruncabantur. *Nonius.*

Occurrere duci, & proelium accendere, adeo uti Metello in ſagum, Hirtuleio in brachium tela venirent. *Idem.*

Avidisque ita, promtisque ducibus, uti Metellus ictu tragulae ſauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Donat.* Act. v. Sc. II. *Andr.*

Primo incidit forte per noctem in renunculo piſcantis. *Nonius.*

Ad hoc pauca piraticae adiungit actuaria navigia. *Idem in Piraticae naviculae.*

Omnia ſacrata corpora in ratem impoſuiſſe. *Aruſian.*

Suos equites hortatus vado transmittit. *Idem.*

Ictu eorum, qui in flumine ruebant, necabantur. *Donatus Adelph.* Act. III. Sc. II.

Circumventi dextra, unde ferrum erat, ſaxa, aut quid tale capiti affligebant. *Aruſianus.*

Sed Metellus in ulteriore provincia. *Donat. ad Phorm.* Act. I. Sc. IV.

Immane quantum animi exarsere. *Non. nomen positum pro adverbio.*

At illi quibus res incognita erat, ivere cuncti ad portas incognita tendere. *Serv. F. Urfini.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. *Serv. Fuldanus.*

EX LIBRO III.
HISTORIARUM.

EXAUDIRIQUE sonus Bacchanaliorum. *Macr.* L. I. c. 4. *Saturn. Non.*

Diversa, uti solet rebus perditis, capessunt: namque alii fiducia *gnaritatis* locorum in occultam fugam sparsi; alii globis eruptionem tentavere. *Prisc.* L. X. *Nonius.*

Unus conflitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor. *Idem* L. VI. *Probus Catholicis.*

Male iam assuetum ad omnis vis controversiarum. *Prisc.* L. VI. (Vis est num. plur.)

Coniuratione claudit. *Idem* L. X.

Quasi par in oppido festinatio, & ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur: nam moenia oppidi stagnabant, redundantibus cloacis advorso aestu maris. *Nonius in Mador.*

Equis & armis decoribus cultus. *Prisc.* L. VI.

Dedecores, inultique terga ab hostibus caedebantur. *Idem.*

Contra ille calvi ratus quaerebat, num somnio thesaurus portenderetur. *Idem* Lib. VIII. *Non. in Calvitur.*

Parte consumta, reliqua cadaverum ad diuturnitatem usus fallerent. *Prisc.* Lib. X.

EPISTOLA CN. POMPEII AD SENATUM.

Si advorſus vos patriamque & Deos penates tot labores & pericula ſuscepiſſem, quotiens a prima adoleſcentia ductu meo ſceleſtiſſumi hoſtes fuſi, & vobis ſalus quaeſita eſt: nihil amplius in abſentem me ſtatuiſſetis, quam adhuc agitis, P. C. quem contra aetatem proiectum ad bellum ſaeviſſumum, cum exercitu optume merito, quantum eſt in vobis, fame, miſerruma omnium morte, confeciſtis. Hac in ſpe populus R. liberos ſuos ad bellum miſit? haec ſunt praemia pro volneribus, & totiens ob remp. fuſo ſanguine? feſſus ſcribundo, mittundoque legatos, omnes opes & ſpes privatas meas conſumſi; cum interim a vobis per triennium vix annuus ſumtus datus eſt. Per Deos immortales, utrum cenſetis, me vicem aerarii praeſtare, an exercitum ſine frumento & ſtipendio habere poſſe? Equidem fateor, me ad hoc bellum maiore ſtudio, quam conſilio, profectum: quippe qui nomine modo imperii a vobis accepto, diebus quadraginta exercitum paravi; hoſtesque in cervicibus iam Italiae agentes ab Alpibus in Hiſpaniam ſummovi. per eas iter aliud, atque Hannibal, nobis opportunius patefeci. recepi Galliam, Pyrenaeum, Laletaniam, indigeres. & primum impetum Sertorii victoris, novis militibus & multo paucioribus ſuſtinui: hiememque in caſtris inter ſaeviſſumos hoſtes, non per oppida, neque ex ambitione mea, egi. Quid dein proelia, aut expeditiones hibernas, oppida exciſa, aut recepta enumerem? quando res plus valent, quam verba. Caſtra hoſtium apud Sucronem capta, & proelium apud flumen Durium, & dux hoſtium C. Herennius cum urbe Valentia & exercitu deleti, ſatis clara vobis ſunt: pro quis, o grati Patres, egeſtatem & famem redditis. Itaque meo & hoſtium exercitui par conditio eſt. namque ſtipendium neutri datur: victor uterque in Italiam venire poteſt. Quod ego vos moneo,

quaesoque ut animadvortatis; neu cogatis, necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus; praeter maritumas civitates, quae ultro nobis sumtui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit: & nunc malis fructibus ipsa vix agitat. ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumsi. Reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito & praedicente me, exercitus hinc, & & cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.

Namque his praeter solita vitiosis magistratibus, cum per omnem provinciam infecunditate biennii proxumi *grave* pretium fructibus esset. *Non. Grave, multum.*

Hi saltibus occupatis, tum externorum agros invasere: frumentique ex inopia gravi *satias* facta. *Idem, Satias pro satietas.*

Neque iam sustineri poterat immensum aucto mari, & vento gliscenti. *Idem, Gliscit est congelascit, colligitur, ignescit, crescit.*

Ac tum maxume, uti solet extremis in rebus, sibi quisque carissumum domi recordari, cunctique omnium ordinum extrema munia sequi. *Idem, Munia, officia.*

Et forte in navigando cohors una, grandi *faselo* vecta a ceteris deerravit, marique placido a duobus praedonum *myoparonibus* circumventa. *Idem in voce Faselus, & Myoparo.*

Eum, atque Metrophanem Senatus magna industria perquirebat, cum per tot scaphas, quas ad ostia cum paucis fidis percunctatum miserant. *Idem & Charisius* Lib. I.

Duos quam maxumos utres levi tabulae subiecit: qua super omni corpore quietus invicem tractu pedis quasi gubernator exsisteret: ea inter molem atque insulam, mari vitabundus classem hostium, ad oppidum pervenit. *Idem.*

Nam qui enare conati fuerant, icti saepe ferramentis navium, aut vulnerati a suis, aut afflicti alveos, unda-

rum vi, mulcato foede corpore, poſtremo tamen periere. *Idem, & Aruſian. Meſſus.*

Nam tertia tunc erat, & *ſublima* nebula coelum obſcurabat. *Non.*

Illum nautis forum. *Idem.*

ORATIO MACRI LICINII TRIBUNI PLEBIS AD PLEBEM.

Si, Quirites, parum exiſtumaretis, quod inter ius a maioribus relictum vobis, & hoc a Sulla paratum ſervitium intereſſet: multis mihi differendum fuiſſet, docendumque, quas ob iniurias, & quotiens a Patribus armata plebes feceſſiſſet; utique vindices paraviſſet omnis iuris ſui, tribunos plebis. Nunc hortari modo reliquum eſt, & ire primum via, qua capeſſundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quantas opes nobilitatis ſolus, impotens, inani ſpecie magiſtratus, pellere dominatione incipiam; quantoque tutius factio noxiorum agat, quam ſoli innocentes. ſed praeter ſpem bonam ex vobis, quae metum vicit, ſtatui, certaminis advorſa pro libertate potiora eſſe forti viro, quam omnino non certaviſſe. Quamquam omnes alii creati pro iure veſtro vim cunctam & imperia ſua gratia, aut ſpe, aut praemiis in vos convertere; meliusque habent, mercede delinquere, quam gratis recte facere. Itaque omnes conceſſere iam in paucorum dominationem, qui per militare nomen, aerarium, exercitus, regna, provincias occupavere, & arcem habent ex ſpoliis veſtris: cum interim, more pecorum, vos, multitudo, ſingulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere: niſi quia vobismet ipſi per ſuffragia, uti praeſides olim, nunc dominos deſtinatis. Itaque conceſſere illic omnes: & mox, ſi veſtra receperitis, ad vos plerique; (raris enim animus ad ea, quae placent, defendenda) cetera validiorum ſunt. An dubium habetis, ne officere quid vobis uno animo pergentibus poſſit, quos languidos ſocordesque pertimuere? niſi

forte C. Cotta ex factione media Conſul, aliter quam metu, iura quaedam tribunis pl. reſtituit. & quamquam L. Sicinius primus de poteſtate trib. loqui auſus, muſſantibus vobis, circumventus erat: tamen prius illi invidiam metuere, quam vos iniuriae pertaeſum eſt. Quod ego nequeo ſatis mirari, Quirites. nam ſpem fruſtra fuiſſe intellexiſtis. Sulla mortuo, qui ſceleſtum impoſuerat ſervitium, finem mali credebatis. ortus eſt longe ſaevior Catulus. tumultus interceſſit Bruto & Aemilio Mamerco Coss. dein C. Curio ad exitium usque inſontis tribuni dominatus eſt. Lucullus ſuperiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium, vidiſtis. quantae denique nunc mihi turbae concitantur! quae profecto incaſſum agerentur, ſi, prius quam vos ſerviundi finem, illi dominationis facturi erant: praeſertim cum his civilibus armis dicta alia, ſed certatum utrimque de dominatione in vobis ſit. Itaque cetera ex licentia, aut odio, aut avaritia in tempus arſere: permanſit una res modo, quae utrimque quaeſita eſt, & erepta in poſterum, vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo, quaeſoque, ut animadvertatis: neu nomina rerum ad ignaviam mutantes, otium pro ſervitio appelletis. Quo iam ipſo frui, ſi vera & honeſta flagitium ſuperaverit, non eſt conditio; fuiſſet, ſi omnino quieſſetis. Nunc animum advortite: & niſi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior eſt, artius habebunt. Quid cenſes igitur? aliquis veſtrum ſubiecerit. Primum omnium omittendum morem hunc quem agitis, impigrae linguae, animi ignavi, non ultra concionis locum memores libertatis: dein (ne vos ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei modo, modo patricium magiſtratum, libera ab auctoribus patriciis ſuffragia maiores veſtri paravere) cum vis omnis, Quirites, in vobis ſit, uti, quae iuſſa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere, aut non agere certe poſſitis. Iovem aut alium quem Deum conſultorem exſpectatis: magna illa Conſulum imperia & Patrum decreta, vos ex-

ſequendo rata efficitis, Quirites: ultroque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor; magis uti requiem cupiatis: neque discordias, ut illi criminantur, ſed earum finem volens, iure gentium, res repeto: &, ſi pertinaciter retinebunt; non arma, neque ſeceſſionem, tantummodo ne amplius ſanguinem veſtrum praebeatis, cenſeo. Gerant, habeantque ſuo modo imperia; quaerant triumphos: Mithridatem, Sertorium & reliquias exſulum perſequantur cum imaginibus ſuis: abſit periculum & labos, quibus nulla pars fructus eſt. niſi forte repentina iſta frumentaria lege munia veſtra penſantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium aeſtumavere, qui profecto non amplius poſſunt alimentis carceris. namque ut illis exiguitate mors prohibetur, ſeneſcunt vires: ſic neque abſolvit cura familiari tam parva res: & ignaviſſumi quique tenuiſſuma ſpe fruſtrantur. quae tamen quamvis ampla, quoniam ſervitii pretium oſtentaretur, cuius torpedinis erat, decipi, & veſtrarum rerum ultro iniuria gratiam debere? namque alio modo, neque valent in univerſos, neque conabuntur. cavendus dolus eſt. Itaque ſimul comparant delenimenta, & differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipſum, ubi pertimuere ſublatum in cervices ſuas, mox demto metu lacerant. neque eos pudet vindices, uti ſe ferunt, libertatis, tot viros ſine uno, aut remittere iniuriam non audere, aut ius non poſſe defendere. Mihi quidem ſatis ſpectatum eſt, Pompeium, tantae gloriae adoleſcentem, malle principem volentibus vobis eſſe, quam illis dominationis ſocium; auctoremque in primis fore tribuniciae poteſtatis. Verum, Quirites, antea ſinguli cives in pluribus, non in uno cuncti praeſidia habebatis: neque mortalium quisquam dare, aut eripere, talia unus poterat. itaque verborum ſatis dictum eſt: neque enim ignorantia res claudit. Verum occupavit vos neſcio quae torpedo, qua non gloria movemini, neque flagitio: cunctaque praeſenti ignavia mutaſtis: abun-

de libertatem rati, quia tergis abstinetur, & huc ire licet & illuc, munera ditium dominorum. atque haec eadem non sunt agrestibus; sed caeduntur inter potentium inimicitias, donoque dantur in provincias magistratibus. Ita pugnatur, & vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est, & in dies magis erit; si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repetiveritis libertatem.

Postquam egressus angustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit firmatus animi. *Idem.*

Ut sustinere corpora plerique nequeuntes, fessi, arma sua quisque stantes incumberent. *Idem & Servius.*

Ac statim fugitivi, contra praeceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Quibus a Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant: prima, quae fonte venientes exciperet. *Serv.*

Ingens ipse virium, atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum, nisi in quo armati insistissent. *Idem.*

At Oppius, postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem expedire conatus, a Cotta Vulcioque impeditur. *Nonius. Pugio est brevis gladius.*

Castris collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque eius quidem aemulus erat. *Non.*

Dubius consilii. *Arusianus.*

Post reditum eorum, quibus Senatus belli Lepidani gratiam fecerat. *Idem.*

Quod ubi frustra tentatum est, socordius ire milites occoepere, non aptis armis, ut in principio, & laxiore agmine. *Nonius.*

Atque eum Curio laudatum, accensumque praemiorum spe, quibuscum optavisset, ire iubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus duplici acie locum editum

multo ſanguine ſuorum defendens, poſtquam ex ſarcinis paludamenta adſtare, & delectae cohortes intelligi coepere. *Idem.*

Si nihil ante adventum ſuum inter plebem & Patres conveniſſet, coram ſe daturum operam. *Priſcianus* Lib. XIV.

Fine inguinum ingrediuntur mare. *Aruſianus.*

M. Antonius perdundae pecuniae genitus, vacuusque curis, niſi inſtantibus. *Idem.*

Muros ſucceſſerant. *Idem.*

Saxaque ingentia, & axe vinctae trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant in modum *ericii* militaris *veruta* binum pedum. *Non. Serv.*

Octavium mitem, & captum pedibus. *Aruſian.*

Igitur discubuere Sertorius inferior in medio, ſuper eum L. Fabius Hiſpanienſis ſenator ex proſcriptis: in ſummo Antonius, & infra, ſcriba Sertorii Verſius: alter ſcriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium, & dominum Perpennam. *Non. Servius.*

Quarum unam epiſtolam forte cum ſervo nacti praedatores Valeriani ſcorpione in caſtra miſere. *Nonius.*

EX LIBRO IV.
HISTORIARUM.

At Cn. Lentulus patriciae gentis, collega eius, cui cognomentum Clodiano fuit, perincertum, ſtolidior, an vanior, legem de pecunia, quam Sulla emtoribus bonorum remiſerat, exigenda promulgavit. *Gellius* L. XVIII. c. 4.

Omnes, quibus aetas ſenecto corpore, animus militaris erat. *Priſcianus* Lib. IX. & X.

Dein lenita iam ira, poſtero die liberalibus verbis permulcti ſunt. *Idem* Lib. IX.

Implicitae rates ministeria prohibebant. *Idem ibidem.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem* Lib. X.

Anxius animi, atque incertus. *Arusianus.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens, & nimius animi est. *Idem.*

Amisumque assideri sine proeliis audiebat. *Priscianus* L. VIII. *Obsideo & assideo activa sunt; faciunt enim assideor & obsideor.*

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem coniectus. *Festus.*

Castella, custodias thesaurorum in deditionem acciperentur. *Serv. Charis.* Lib. I.

Reliqua cadavera salita. *Diomedes* L. I. cap. 4.

EPISTOLA Regis Mithridatis scripta ad Regem Arsacen.

REX MITHRIDATES REGI ARSACI S.

Omnes, qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere: dein quod quaeritur, satisne pium, tutum, glorioſum, an indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet; nisi hostes opportuni & sceleratissumi, egregia fama, si Romanos oppresseris, futura est: neque petere audeam societatem, & frustra mala mea cum tuis bonis miscerí sperem. Atqui ea, quae te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli, & meae res parum prosperae, si vera existumare voles, maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius, qualem tu voles societatem, accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi: &, quod florentibus optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum, quo rectius tua componas. namque Romanis cum nationibus, populis, regibus cunctis, una & ea vetus causa bellandi est, cupido profunda imperii & divitiarum. qua primum cum rege Macedonum Philippo bellum sumsere: dum a Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes ei subvenientem Antiochum

conceſſione Aſiae per dolum avertere: ac mox, tracto Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro & decem millibus talentorum ſpoliatus eſt. Perſen deinde, Philippi filium, poſt multa & varia certamina, apud Samothracas Deos acceptum in fidem, callidi, & repertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, inſomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam glorioſe oſtentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem. poſt Attalum, cuſtodem agri captivi, ſumtibus & contumeliis ex rege miſerrumum ſervorum effecere: ſimulatoque impio teſtamento, filium eius Ariſtonicum, quia patrium regnum petiverat, hoſtium more, per triumphum duxere. Aſia ab ipſis obſeſſa eſt: poſtremo totam Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuere; cum filius Nuſa, quam reginam appellaverant, genitus haud dubie eſſet. Nam quid ego me appellem? quem disiunctum undique regnis & tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat, divitem, neque ſerviturum eſſe, per Nicomedem bello laceſſiverunt; ſceleris eorum haud ignarum, & ea, quae accidere, teſtatum antea, Cretenſes ſolos omnium liberos ea tempeſtate, & regem Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias, Nicomedem Bithynia expuli; Aſiamque ſpolium regis Antiochi recepi, & Graeciae demſi grave ſervitium. incepta mea poſtremus ſervorum Archelaus, exercitu prodito, impedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, uti meis laboribus tuti eſſent, armis abſtinuit, acerbiſſumas poenas ſolvunt: Ptolemaeus pretio in dies bellum prolatans; Cretenſes impugnati ſemel iam, neque finem, niſi excidio, habituri. Equidem cum mihi ob ipſorum interna mala, dilata proelia magis, quam pacem datam intelligerem; abnuente Tigrane, qui mea dicta ſero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis, rurſus tamen bellum cepi: Marcumque Cottam Romanum ducem apud Chalcedona terra fudi: mari exui claſſe pulcherruma. Apud Cyzicum magno cum exercitu in obſidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente: ſimul hiems ma-

ri prohibebat. ita, ſine vi hoſtium regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Parium, & Heracleam, militum optumos cum claſſibus amiſi. Reſtituto deinde apud Cabira exercitu, & variis inter me atque Lucullum proeliis, inopia rurſus ambos inceſſit. illi ſuberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vaſtis circum omnibus locis, in Armeniam conceſſi: ſecutique Romani non me, ſed morem ſuum omnia regna ſubvertundi, quia multitudinem, artis locis, pugna prohibuere; imprudentiam Tigranis pro victoria oſtentant. Nunc quaeſo conſidera, nobis oppreſſis, utrum firmiorem te ad reſiſtendum, an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum, & auri eſſe: & ea re a nobis ad ſocietatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum conſilium eſt Tigranis, regno integro, meis militibus, belli prudentibus, procul ab domo, parvo labore, per noſtra corpora bellum conficere: quando neque vincere, neque vinci ſine tuo periculo poſſumus. An ignoras, Romanos, poſtquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertiſſe? neque quidquam a principio niſi raptum habere, domum, coniuges, agros, imperium? convenas olim, ſine patria, ſine parentibus, peſti conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla, neque divina obſtant, quin ſocios, amicos, procul, iuxta ſitos, inopes potentesque trahant, excidant; omniaque non ſerva & maxume regna hoſtilia ducant. namque pauci libertatem; pars magna iuſtos dominos volunt: nos ſuſpecti ſumus aemuli, & in tempore vindices adfuturi. Tu vero, cui Seleucia maxuma urbium, regnumque Perſidis inclutis divitiis eſt, quid ab illis, niſi dolum in praeſens, & poſtea bellum exſpectas? Romani arma in omnes habent, acerruma in eos, quibus victis ſpolia maxuma ſunt; audendo & fallendo, & bella ex bellis ſerendo, magni facti. per hunc morem exſtinguent omnia, aut occident: quod haud difficile eſt, ſi tu Meſopotamia, nos Armenia, circumgredimur exercitum ſine frumento, ſine auxiliis;

fortuna, aut noſtris vitiis, adhuc incolumem. teque illa fama ſequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppreſſiſſe. Quod uti facias moneo, hortorque; neu malis, pernicie noſtra tuam prolatare, quam ſocietate victor fieri.

Curio Vulcanaliorum die ibidem moratus. *Nonius de mutata declinatione. Chariſ.* Lib. I.

Scalas pares moenium altitudine. *Aruſianus.*

Diffidere inter ſe coepere, neque in medium conſultare. *Idem.*

Multisque ſuſpicionibus volentia plebi facturus videbatur. *Nonius, Volentia, quae plebs vellet.*

Suſpectusque fuit, incertum vero, an per negligentiam, ſocietatem praedarum cum latronibus compoſuiſſe. *Idem, Componere, coniungere.*

Collegam minorem, & ſui cultorem exſpectans. *Aruſ.*

Quam maxumis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit ad flumen Euphratem; qua in parte Cappadocia ab Armenia diſiungitur. Et quamquam ad id naves codicariae occulto per hiemem fabricatae aderant. *Non. Codicariae naves, quae in flumine uſui eſſe poſſunt.*

Qui praetergrediebantur equites cataphracti, ferrea omni ſpecie. *Idem.*

Cum interim, lumine etiam tum incerto, duae Galliae mulieres conventum vitantes ad menſtrua ſolvenda montem aſcendunt. *Idem.*

Pluteosque reſcindit ac munitiones demolitur, locoque ſummo potitur. *Idem, Demoliri eſt diruere.*

Exercitum dimiſit, ut primum Alpes degreſſus eſt. *Aruſianus.*

Tetrarchas, regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos, & cunctos iam inclinatos laxitate loci, plures cohortes, atque omnes, ut in ſecunda re, pariter acre invadunt. *Nonius.*

Hi locorum perignari, & ſoliti nectere ex viminibus vaſa agreſtia, ibi tum, quod inopia ſcutorum fuerat, ad

eam artem ſe quisque in formam parmae equeſtris armabat. *Nonius, Parma eſt ſcutum breve.*

De pecore coria recens detracta, quaſi glutino adoleſcebant. *Chariſius* Lib. I. *Servius.*

Avidior modo properandi factus. *Aruſian.*

Conſilii aeger. *Idem.*

Reverſi poſtero die, multa, quae properantes deſeruerant in caſtris, nacti, cum ſe ibi cibo vinoque laeti invitarent. *Nonius, invitare eſt repleri.*

Atque hiavit humus multa, vaſta & profunda. *Idem, Hiare, aperire.*

Rurſus iumenta nacti ad oppidum ire contendunt. *Non.*

Ubi ſe laniata navigia fundo emergunt. *Aruſian.*

Tum vero Bithyni propinquantes iam amnem Tartanium. *Idem.*

Eos qui hoc malum publicum clandeſtinis conſiliis comparaverunt. *Nonius.*

In quis notiſſimus quisque, aut malo dependens verberabatur, aut immutilato corpore, improbo patibulo eminens affigebatur. *Idem, patibulum eſt crux.*

Ad Siciliam vergens faucibus non amplius patet millibus v. & xxx. *Meſſus.*

Clauſi lateribus pedem. *Idem.*

Naphthas. *Probus Catholicis.*

EX LIBRO V. HISTORIARUM.

At Lucullus, audito Q. Marcium Regem pro conſule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. *Priſcianus* Lib. XVIII.

Legiones Valerianae comperto, lege Gabinia Bithyniam & Pontum Conſuli datam: miſſos eſſe. *Idem ibidem.*

Regem averſabatur. *Aruſianus.*

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; & pars sua commeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori eius frater erat. *Arusianus.*

Saepe celebritatem nominis intelligo timentem. *Priscianus* Lib. XVIII.

Video ingentia dona quaesitum ire properantem. *Idem ibid.*

Nam si Pompeio quid humani evenisset. *Arusianus.*

Quibus de causis Sullam in victoria dictatorem, equo descendere, sibi uni assurgere de sella, caput aperire solitum. *Nonius. Arusianus. Servius.*

FRAGMENTA INCERTORUM LIBRORUM.

NE inrumiendi po------ sublicibus cavata---- sent. *Festus.*

Cuius duas insulas propinquas inter se, & decem stadium procul a Gadibus sitas, constabat suopte ingenio alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

Serum bellum in angustiis futurum. *Iunius Philarg. ad Georg. Virg.*

Illi tertio mense pervenere in Pontum multo celerius spe Mithridatis. *Arusianus.*

Ergo Senati decreto serviundumne sit. *Donatus* Act. II. Sc. II. *Andr.*

Pompeius oris improbi, animoque inverecundo. *Suet. de claris Gramm.* cap. 14.

Simulans sibi alvum purgari. *Isidor.* L. XI. *in voce alvus. Serv. ad* Lib. III. *Aeneidos.*

Fecit ut nuntiis confestim lugubribus. *Charis.* L. II.

Communem habitum transgressus. *Prisc.* L. XIV.

Inter arma civilia aequi boni famas petit. *Seneca Epist.* CXIV.

Haud impigre, neque inultus occiditur. *Donat. ad Andr. Terentii* Act. I. Sc. II.

Festinantibus in summa inopia patribus. *Idem ad Eunuch.* Act. IV. Sc. III.

Hostes oppressi, aut delapsi forent. *Isidor.* L. XVIII.

Exercitum argento fecit. *Seneca Epist.* CXIV.

Togam paludamento mutavit. *Isidor.* L. XIX. *Serv.*

Hiero rex Syracusanorum bellum fecit. *Seneca.*

Ibi triennio frustra trito. *Servius ad* IV. *Aeneidos.*

ORATIO C. COTTAE CONSULIS AD POPULUM.

Quirites, multa mihi pericula domi, [illegible]ae multa adversa fuere; quorum alia toleravi, par[illegible] Deorum auxiliis, & virtute mea: in [illegible]quis om[illegible]nimus negotio defuit, neque decretis labos[illegible]aeque res, opes, non ingenium, mihi mu[illegible] his miseriis cuncta me cum Fortun[illegible] senectus, per se gravis, curam du[illegible]ero iam aetate, ne mortem quidem [illegible]rar nam, si parricida vestri sum, & [illegible]hic Penates meos, patriamque, & [illegible]periun habeo; quis mihi vivo cruciat[illegible]t quae mortuo? cum omnia memorat[illegible], suppli lere meo vici. A prima ado[illegible] vestro tus, & in magistratibus egi[illegible]i consili qui pecunia voluere, usi s[illegible] callidam diam, neque ingenium ad [illegible]m exercui dissumus privatae gratiae [illegible]nicitias prc blica suscepi: qui victus [illegible] cum, egens opis, plura mala exspectarem; vos, Quirites, rursus patriam, Deos Penates, cum ingenti dignitate c[illegible] Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si animam, quam nequeo, concesserim. nam vita & iura naturae sunt: uti sine dedecore cum civibus,

& fortunis integer, agas, id dono datur atque accipitur. Conſules nos feciſtis, Quirites, domi bellique impeditiſſuma Republica. namque Imperatores Hiſpaniae ſtipendium, milites, arma, frumentum poſcunt: & id res cogit; quoniam, defectione ſociorum, & Sertorii per montes fuga, neque manu certare poſſunt, neque utilia parare. exercitus in Aſia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur; Macedonia plena hoſtium eſt: nec minus Italiae marituma, & provinciarum: cum interim vectigalia parva, & bellis incerta, vix partem ſumtuum ſuſtinent: ita claſſe, quae commeatus tuebatur, minore quam ante navigamus. Haec ſi dolo aut ſocordia noſtra contracta ſunt; agite, uti monet ira, ſupplicium ſumite: ſin communis fortuna aſperior eſt; quare indigna vobis nobisque & republ. incipitis? Atque ego, cuius aetati mors propior eſt, non deprecor, ſi quid ea vobis incommodi demitur; neque mox, ingenio corporis honeſtius, quam pro veſtra ſalute, finem vitae fecerim. Adſum en C. Cotta conſul: facio, quod ſaepe maiores aſperis bellis fecere: voveo, dedoque me pro republ. quam deinde, cui mandetis, circumſpicite. nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae, & maris, & belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriendum ſit. Tantummodo in animis habetote, non me ob ſcelus, aut avaritiam caeſum; ſed volentem pro maximis beneficiis animam dono dediſſe. Per vos, Quirites, & gloriam maiorum, tolerate advorſa, & conſulite reipubl. Multa cura ſummo imperio ineſt, multi ingentes labores: quos nequidquam abnuitis, & pacis opulentiam quaeritis; cum omnes provinciae, regna, maria, terraeque aſpera, aut feſſa bellis ſint.

Germani intectum renonibus corpus tegunt. *Iſidorus* L. XIX. 23.

Unde pons in oppidum pertinens explicatur. *Aruſian.*

Et ei voce magna vehementer gratulabantur. *Donat.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. *Servius.*

Atque eos a tergo incurrerunt. *Ruſinianus.*

In hunc modum differuit. *Priſcianus.*

Inde ortus ſermo percunctantibus utrimque, *Satin ſalve, quam grati ducibus ſuis, quantis familiaribus copiis, agerent? Donatus Ter. Eun.* V. 6, 8.

[Fugam noſtris fecere. *Seneca.*]

[Quae audita Panormitanos dedere Romanis fecere. *Id.*]

Quo cupidius in ore ducis ſeſe quisque bonum & ſtrenuum oſtentantes. *Iſidorus. Servius* X.

Ventis per cava terrae citatis, rupti aliquot montes, tumulique ſedere. *Iſidorus. Servius.*

Ubi multi nefande caſu ſuper auſi, atque paſſi. *Priſc.*

Saguntium. *Chariſius.*

Tota autem inſula modica, & cultoribus inanis eſt. *Martianus.*

Immodicus animi. *Aruſianus.*

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Servius.*

Tantum antiquitatis, curaeque maioribus pro Italica gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratia. *Agroetius.*

Maxumis ducibus, fortibus ſtrenuisque miniſtris. *Diomedes* Lib. II.

Non repugnantibus modo, ſed ne deditis quidem. A. B. C. M. *Donatus.*

In ſilva Sila fuerunt. *Servius.*

In nuda iniecta corpora. *Diomedes.*

Apollinis filia & Cyrenes. *Probus.*

Ne ſimplici quidem morte moriebantur. *Servius.*

Cum praedixero poſitum inſulae. *Donatus.*

Cuius adverſa voluntate, colloquio militibus permiſſo, corruptio facta paucorum, & exercitus Sullae datus eſt. *Idem.*

A Graccho ſeditiones graves ortae. *Auguſtinus.*

M. Atilius Palicanus humili loco, Picens, loquax magis, quam facundus. *Quintilian.* Lib. IV. cap. 11. *Hieron. adv. Helvid.* & *Gell.* Lib. IV. c. 15.

Inſolens vera accipiundi. *Donatus.*

Quae pecunia ad Hiſpanienſe bellum Metello facta erat. *Idem.* (*Refer ad* L. II. hiſt.)

Corubis. *Probus.*

Tharros. *Idem.*

Camiſos. *Idem.*

Luces. *Sergius.*

Primum modo lapidiam ingreſſus. *Servius.*

Carbo turpi formidine Italiam, atque exercitum deſeruit. *Idem.* (*Refer ad* Lib. II. hiſt.)

Quae pacta in conventione non praeſtitiſſent. *Donat.*

Crebritate fluctuum ut Aquilo ſolet. *Servius.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus. *Quintil.* L. VIII. c. 3.

Tyrannumque, & Cinnam appellantes. *Victorinus. Serv.*

Nomenque Danubium habet. *Acron.*

Cui niſi pariter obviam iretur. *Donatus.*

Septimum, neque animo, neque lingua ſatis compotem. *Idem.*

Vulgus amat fieri. *Quintilian.* L. IX. c. 3.

Non poenituram. *Quintilian.* loc. cit. *pro* non acturum poenitentiam.

Pompeius cum alacribus ſaltu, cum velocibus curſu, cum validis vecte certabat. Neque enim ille aliter potuiſſet par eſſe Sertorio, niſi ſe & milites frequentibus exercitiis praeparaviſſet ad proelia. *Vegetius* Lib. I. c. 9. *Ioh. Saresb.* (*Refer. ad* L. II. hiſtor.)

Cicero caninam facundiam, ut Appius inquit, exercuit. *Lactantius* L. VI. c. 18.

Primus Graecorum Achilles. *Servius.*

Cupientiſſimus legis. *Diomedes.*

Magna gloria tribunus militum in Hiſpania T. Didio imperante, magno uſu bello Marſico, paratu militum, & armorum fuit. Multaque tum ductu eius curata, primo per ignobilitatem, deinde per invidiam ſcriptorum celata ſunt. Cominus faciem ſuam oſtentabat, aliquot advorſis cicatricibus, & effoſſo oculo. Quo ille dehoneſtamento

corporis maxume laetabatur: neque illis anxius, quia reliqua glorioſus retinebat. *Gellius* II. c. 27.

Curetes, quia principes intelligendi divina fuerunt, vetuſtatem uti cetera in maius componentem altores Iovis celebraviſſe. *Lactantius* L. I. c. 21.

Italiam coniunctam Siciliae conſtat fuiſſe: ſed medium ſpatium aut per humilitatem obrutum eſt aquis, aut propter anguſtiam ſciſſum. Inde Rhegium nominatum. *Iſidor.*

Pompeius devictis Hiſpanis tropaea in Pyrenaeis iugis conſtituit. *Servius.*

Atque edita undique tribus tamen cum muris, & magnis turribus. *Donatus.*

Et in proeliis actu promtus. *Idem.*

Pactione amiſſo Publico legato. *Idem.*

Ipſum mare Ponticum dulcius quam cetera. *Servius. Macrobius. Priſcianus.*

Equis paria operimenta erant: quae linea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. *Servius.*

Rebus ſupra votum fluentibus. *Idem.*

Aenum, & Maroneam, & viam militarem. *Idem.*

Impediebant iuſſa nautarum. *Idem.*

Nihil ſocordia claudebat. *Donatus.*

Ut tanta repente mutatio non ſine Deo videretur. *Idem.*

In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Preſſi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquinius. *Idem.*

Dein campi Themyſciii: quos habuere Amazones, a Tanai flumine incertum quamobrem digreſſae. *Servius.*

Ubi eum tota concione ab exercitu cogit discedere, dicit ſe eius opera non uſurum; eumque ab armis dimittit. *Id.*

Et Metello procul agente longa ſpes auxiliorum. *Idem.*

More equeſtris proelii ſumtis tergis atque redditis, & egreſſi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Caſtra ſine vulnere introitum. *Idem.*

Multos tamen ab adoleſcentia bonos inſultavit. *Idem* & *Donatus.*

Cosa. *Servius.*

Equis atque armis insignibus. *Idem.*

Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*

Profectus quidam Ligus ad requisita naturae. *Quintil.*

Apud latera certos collocaverat. *Servius.*

Apertae portae, repleta arva cultoribus. *Idem.*

Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*

Lyciae, Pisidiaeque agros despectantem. *Idem.*

Sorte ductos fusti necat. *Idem.*

Omnis Italia coacta in angustias scinditur in duo promontoria, Bruttium, & Salentinum. *Idem.*

Italia plana ac mollis. *Idem.*

Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem* & *Scholiastes Iuvenalis.*

Introrsus prima Asiae Bithynia est, multis antea nominibus appellata. ipsa enim est & maior Phrygia. *Servius.*

Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus, matre veneno interfecta. *Idem.*

Exercitum vertere. *Idem.*

Creta altior est, qua parte spectat Orientem. *Idem.*

Se regibus devovent, & post eos vitam refutant: adeo illis ingenita est sanctitas regii nominis. *Idem* & *Philargyrius.*

Dum inferior omni via grassaretur. *Iohannes Grammat.*

Narbone consilia Gallorum. *Pompeius in artem Donati.*

Post defectionem sociorum & Latii. *Donatus*, *Adelph.* III. 4.

Ad Iovis (int. *templum*) mandem nostra. *Idem* IV. 2.

Morbi graves ob inediam insolita vescentibus. *Idem ad Hecyr.* III. 2. v. 2.

Atque ea cogentes non coactos, scelestos magis quam miseros distringi. *Idem ibid.* IV. 1.

Graviori bello, quo prohibituri venerant socii, frigere. *Idem* V. 1.

Nam quidem Pyrrho, Hannibali, aequor & terra. *Idem Phorm.* I. 1.

Nam Sullae dominationem audebat. *Idem* II. 3. v. 25.

Neque eſt offenſus dominationem Sullae. *Idem ibid.*

Neu quis miles, neve pro milite. *Servius.*

Ex inſolentia avidus maleficiundi. *Idem.*

Tergis vinciebant. *Idem.*

Charybdis quae forte illata naufragia ſorbens gurgitibus occultis millia LX. Tauromenitana ad litora trahit. *Idem.*

Saguntini, fide atque aerumnis incluti, per mortalium ſtudium maiores quam opibus; quippe quis etiam tum ſemiruta moenia, domus intectae, parietesque templorum ambuſti manus Punicas oſtentabant. *Hieron. in Habacuc.* cap. II.

Apud Corduennos amomum & alli leves odores gignuntur. *Philarg. in* IV. *Georg. Virgil.*

Quem trans ſtagnum omnis usque ad flumen. *Idem.*

Repente incautos agros invaſit. *Idem.*

Belli ſane ſciens. *Acron.*

Namque omnium ferociſſimi ad hoc tempus Achaei atque Tauri ſunt, quod, quantum coniicio, locorum egeſtate rapto vivere coacti. *Gloſſae Iuvenalis.*

Atque ipſe cultus rei. *Acron.*

Triplici fluctu. *Servius Fuldanus.*

Charybdi mare vorticoſum. *Idem.*

Sed ubi tempore anni mare claſſibus patefactum eſt. *Id.*

Sane bonus ea tempeſtate contra pericula & ambitionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invaſere patentes, cum & pacis modo effuſas. *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexere in Hiſpaniam & Sardiniam. *Idem.*

Quae mapalia ſunt circumjecta civitati, ſuburbana aedificia. *Idem.* (*ad* Lib. VI. hiſtor.)

Et onere turrium incertis navibus. *Idem.*

Traditur fugam in longinqua Oceani agitaviſſe. *Idem.* (*ad* Lib. VI. hiſtor.)

Ad mutandum modo in melius ſervitium. *Servius ad* I. *Aeneidos.*

Magna vis hominum convenerat agris pulsa aut civitate ejecta. *Idem ibidem.*

Cum murum hostium successisset, poenas dederat. *Idem ad Eclogam quintam.*

Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula & alias res aureas Diis sacrata instrumenta convivio mereantur. * *Idem ad* VIII. *Aeneidos.*

In secunda festinas cohortes composuerat. *Idem ad* IX.

Iam repente visus saevire Taguns. *Idem ad* X.

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniae gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium praecipere instructa, & stationes locatae pro castris. *Idem.*

Bellum, quibus posset conditionibus, desineret. *Idem.*

In quis longissimo aevo plura de bonis falsa in deterius composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Acro in Horat.*

Sin vis obsistat, ferro quam fame aequius perituros. *Servius.*

Consedit in valle virgulta memorosaque. *Idem.*

Paululum requietis militibus. *Idem.*

Qui nullo certo exsilio vagabantur. *Idem.*

Nubes foedavere lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quae causa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Ut res magis quam verba gererentur, liberos parentesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo dum pendet. *Idem.*

In quibus plaustra sedes sunt. *Acro ad Horat.*

Luxo pede. *Probus.*

Maurique vanum genus, ut alia Africae, contendebant Antipodas ultra Aethiopiam cultu Perſarum iuſtos & egregios agere. *Priſcianus.*

Et Perpennam forte cognoſcit mulio redemtoris. *Acro in Horat.*

Omnium fluminum, quae in maria, qua imperium Romanum eſt, fluunt, quam Graeci τὴν ἔξω θάλασσαν appellant, maxumum eſſe Nilum conſentitur; proxuma magnitudine eſſe Hiſtrum ſcripſit Salluſtius. *Gell.* L. X. c. 7.

Ex omnibus quae tractavimus, Aebuti Liberalis, poteſt videri nihil tam neceſſarium, aut magis, ut ait Salluſtius, cum cura dicendum, quam quod in manibus eſt. *Seneca Benef.* IV. 1.

Turbinum motus vagus eſt, & diſiectus, & uti Salluſtii verbis utar, vorticoſus; cometarum autem compoſitus, & certum iter carpens. *Idem Natural. Quaeſt.* VII. 8.

Salluſtius, auctor certiſſumus, aſſerit, Tigrim & Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diverſa euntes longius dividantur, ſpatio medio relicto multorum millium; quae tamen terra, quae ab ipſis ambitur, Meſopotamia dicitur. *Idem* & *Iſidorus* XIII. *Vib. Sequeſt.* & *Hieron. de loc. Heb.*

Pelorum promontorium Siciliae reſpiciens aquilonem, iuxta Salluſtium dictum a gubernatore Hannibalis illic ſepulto, qui fuerat occiſus per ignorantiam regis, cum ſe eius dolo crederet eſſe deceptum. *Servius* & *Iſidorus.*

Ariſtaeus, uti Salluſtius docet, poſt laniatum a canibus Actaeonem filium matris inſtinctu Thebas reliquit, & Ceam inſulam tenuit, primo adhuc hominibus vacuam: poſtea, ea relicta, cum Daedalo in Sardiniam transivit, poſt delatus eſt Cumas. *Servius.*

Salluſtius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Idem.* (*conf. Iug.* cap. 92.)

Cares inſulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famoſi, victi a Minoë, uti Salluſtius & Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troia Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, ſecundum Salluſtium tenuerunt. *Idem.*

Dardania a Dardano Iovis & Electrae filio, aut ſecundum Salluſtium, a Mida Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit. *Idem.*

Salluſtius Scyllam ſaxum eſſe dicit, ſimile formae celebratae procul viſentibus. *Idem.*

In Sicilia eſt Enceladus, Othus in Creta, ſecundum Salluſtium. *Idem.*

Salluſtius ait, Hiſpanorum morem fuiſſe, ut in bella euntibus iuvenibus parentum facta memorentur a matribus. *Idem.*

Orion, iuxta Salluſtium, oritur iuxta ſolis aeſtivi pulſum. *Idem.*

In Flaminia eſt civitas, quae Cale dicitur, & in Gallia hoc nomine, quam Salluſtius a Perpenna captam commemorat. *Idem.*

Getae ſunt Myſii, quos Salluſtius a Lucullo dicit eſſe ſuperatos. *Idem.*

Troianorum tempore invadendarum terrarum cauſa fuerat navigatio, uti Salluſtius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis uſos eſſe antiquos, Livius & Salluſtius docent. *Idem.*

Vices ſignificant pugnam, quia per viciſſitudinem pugnabatur, ut inquit Salluſtius. *Idem.*

Creta medio iacet inſula ponto, id eſt, ſecundum Salluſtium, procul a continenti. *Idem.*

Primo menſe veris dicitur novum ver, ſecundo ver adultum, tertio praeceps: ſicut etiam Salluſtius dicit ubique, nova aeſtas, adulta, praeceps. *Idem.*

Salluſtius in Hiſtoriis tradit, Sertorium victum voluiſſe fugere ad inſulas Fortunatas. *Acron.*

Inſulas Fortunatas Salluſtius inclutas eſſe ait Homeri Carminibus. *Servius.*

Proxumum dicebant veteres, non ſolum adhaerens, & adiunctum, verum etiam longe remotum, ſi tamen inter

duo discreta nihil medium exstitisset. *Virgil. Aeneid.* L. V.

Proxumus huic, longo sed proximus intervallo,
Insequitur Salius.

Ita & Sallustius in situ Ponti, de promontoriis Paphlagonum, & quod Κριοῦ μέτωπον, appellavit, posuit. *Nonius.*

Interrogasti, si tenes, Maeotici
Situs quis esset aequoris, Sallustium
Noram id dedisse, dicta & eius omnibus
Praeiudicatae auctoritatis ducier,
Non abnuebam. Festus Avienus.

Portus ab Eoo fluctu curvatus in arcum. in arcus similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem. Nam speciem efficit Scythici arcus. *Servius ad* III. *Aeneid.*

— — *Freta lata relucent.*

Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Servius.*

Teia autem dicta est a Teio Anacreontis Poëtae Lyrici oppido, quod in Paphlagonia esse Sallustius indicat, cum de situ Pontico loquitur. *Comment. in Horat.*

Porro Sallustius auctor certissimus asserit, tam Tygris, quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari. *Hieron. de locis Heb.*

Cum multi evaserint Troianum periculum, uti Capys, qui Campaniam tenuit; ut Helenus, qui ut alii, Sardiniam, secundum Sallustium. *Servius.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieron. ad Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem ibid.*

Tamen vulgata iam res est gentilium proprietatum. Comici Phrygas timidos illudunt. Sallustius vanos Mauros, & feroces Dalmatas pulsat. *Tertull. de anima.*

Sarcasmus Chleuasmo proxima est, & similis figura, qua adversariorum facta, cum exacerbatione admissi, laceſſimus. ut apud Sallustium de Sullae crudelitate. Ut in M. Mario cum fracta prius crura per artus expiraret. *Iul. Rufinianus de schematis lexeos.*

Mesopotameni homines effrenatae lubidinis sunt, ut Sallustius meminit in utroque sexu. *Glossae in Iuvenalem.*

Antonius ille trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui orae maritimae qua Romanum esset imperium contrarius piratis. Si omnes socios & maxume Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eaedem Glossae.*

Σαλλουστίου δὲ θαυμάζω, τότε πρῶτον ὄφθαι Ῥωμαίοις καμήλους, λέγοντος, εἴ μήτε πρότερον τοὺς μετὰ Σκιπίωνος νικήσαντας Ἀντίοχον ᾤετο, μήτε τοὺς ἀναγχοε πρὸς Ὀρχομενῷ, καὶ περὶ Χαιρώνειαν Ἀρχελάῳ μεμαχημένους, ἐγνωκέναι κάμηλον. *Id est:* Sallustium demiror, qui autumat, tum primum visos Romanis Camelos, quod neque olim illos qui duce Scipione Antiochum devicerunt, neque hos qui ad Orchomenum & Chaeroneiam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit Camelum. *Plutarchus.*

Σαλλούστιος μὲν οὖν φησι, χαλεπῶς διατεθῆναι τοὺς στρατιώτας πρὸς αὐτὸν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ πολέμου πρὸς Κυζίκῳ, καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισῷ δύο χειμῶνας ἐξῆς ἐν χάραξι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας. *Id est:* At Sallustius quidem fuisse milites iam inde a principio male ait in eum (Lucullum) animatos, quod ad Cyzicum, & iterum ad Amisum duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

LECTORI.

Hactenus Fragmenta florentissimi Rerum Romanarum scriptoris, quae exstare putamus. Cetera, quae sequuntur, in Ms. Servio legi auctor est V. Cl. Andreas Schottus: in optima tamen illa Honorati editione a Petro Daniele IC. procurata non comparent.

* m or Trequii praeter s r ciem necessariam haud multo secus quam ferro noceri poterat. At Varinius, dum haec aguntur a fugitivis, aegra parte militum autumni gravitate, neque ex postrema fuga, cum severo edicto iuberentur, ullis ad signa redeuntibus, & qui reliqui erant per summa flagitia detrectantibus militiam, Quaestorem

ſuum C. Thoranium, ex quo praeſente vera facillime noſcerent. *** commiſerant, & tamen interim quum volentibus numero quatuor.

* ingre, tante ſetui debacrittur, nefandum in modum perverſo vulnere & interdum lacerum corpus ſemianimum omittentes, alii in tecta iaciebant ignes, multique ex loco ſervi, quos ingenium ſocios dabat, abdita a dominis, aut ipſos trahebant ex occulto, neque ſanctum aut nefandum quicquam fuit irae barbarorum, & ſervili ingenio: quae Spartacus nequiens prohibere, multis precibus cum oraret, celeritate **** nuntios.

Aliquot dies contra morem fiducia augeri noſtris coepit, & promi lingua. Qua Varinius contra ſpectatam rem incaute motus novos incognitosque & aliorum caſibus perculſos milites, ducit tamen ad caſtra fugitivorum. Preſſo gradu ſilentes iam, neque tam magnifice ſumentes proelium, quam poſtulaverant. Atque illi certamini conſcii inter ſe iuxta ſeditionem erant. Crixo & gentis eiusdem Gallis atque Germanis obviam ire & ultro offerre pugnam cupientibus contra Spartacum.

INCERTI AUCTORIS EPISTOLAE DUAE AD C. CAESAREM DE REPUBLICA ORDINANDA.

EPISTOLA I.

I. Pro vero antea obtinebat, regna atque imperia Fortunam dono dare, item alia, quae per mortales avide cupiuntur: quia & apud indignos saepe erant, quasi per lubidinem data; neque cuiquam incorrupta permanserant. sed res docuit, id verum esse, quod in carminibus Appius ait, fabrum esse quemque fortunae: atque in te maxume, qui tantum alios praegressus es, uti prius defessi sint homines laudando facta tua, quam tu laude digna faciundo. Ceterum uti fabricata, sic virtute parta, quam magna industria haberi decet; ne incuria deformentur, aut corruant infirmata. nemo enim alteri imperium volens concedit: & quamvis bonus atque clemens sit, qui plus potest; tamen, quia malo esse licet, formidatur. id evenit, quia plerique rerum potentes perverse consulunt, & eo se munitiores putant, quo illi, quibus imperitant, nequiores fuere. At contra id eniti decet, cum ipse bonus atque strenuus sis, uti quam optumis imperites. nam pessumus quisque asperrume rectorem patitur. Sed tibi hoc gravius est, quam ante te omnibus, armis parta componere. bellum aliorum pace mollius gessisti; ad hoc victores praedam petunt, victi cives sunt. Inter has difficultates evadendum est tibi; atque in posterum firmanda respublica, non armis modo, neque adversum hostes, sed, quod multo maius multoque asperius est, bonis pacis ar-

tibus. Ergo omnes magna mediocrique ſapientia res huc vocat, quae quisque optuma poteſt, uti dicant. Ac mihi ſic videtur: qualicumque modo tu victoriam compoſueris, ita alia omnia futura.

II. Sed iam, quo melius faciliusque conſtituas, paucis, quae me animus monet, accipe. Bellum tibi fuit, Imperator, cum homine claro, magnis opibus, avido potentiae, maiore fortuna, quam ſapientia: quem ſecuti ſunt pauci, per ſuam iniuriam tibi inimici: item quos affinitas, aut alia neceſſitudo, traxit. nam particeps dominationis neque fuit quisquam; neque, ſi pati potuiſſet, orbis terrarum bello concuſſus foret: cetera multitudo, vulgi more magis, quam iudicio; poſt alius alium, quaſi prudentiorem, ſecuti. Per idem tempus maledictis iniquorum occupandae reip. in ſpem adducti homines, quibus omnia probro ac luxuria polluta erant, concurrere in caſtra tua; & aperte quietis mortem, rapinas, poſtremo omnia, quae corrupto animo lubebat, minitari. ex quis magna pars, ubi neque creditum condonare, neque te civibus, ſicuti hoſtibus, uti vident, defluxere: pauci reſtitere; quibus maius otium in caſtris, quam Romae, futurum erat: tanta vis creditorum impendebat. ſed ob easdem cauſas immane dictu eſt, quanti & quam multi mortales poſtea ad Pompeium diſceſſerint: eoque per omne tempus belli, quaſi ſacro atque inſpoliato fano debitores uſi.

III. Igitur, quoniam tibi victori de bello atque pace agitandum eſt, hoc uti civiliter deponas, illa ut quam iuſtiſſuma, & diuturna ſit: de te ipſo primum, qui ea compoſiturus es, quod optumum factu eſt, exiſtuma. Equidem ego cuncta imperia crudelia, magis acerba, quam diuturna, arbitror; neque quemquam multis metuendum eſſe, quin ad eum ex multis formido recidat: eam vitam bellum aeternum atque anceps gerere; quoniam neque adverſus, neque ab tergo, aut lateribus tutus ſis, ſemper in periculo, aut metu agites. Contra qui benignitate

& clementia imperium temperavere, his laeta & candida omnia visa; etiam hostes aequiores, quam aliis cives. An qui me his dictis corruptorem victoriae tuae, nimisque in victos bona voluntate, praedicent? Scilicet quod ea, quae externis nationibus, natura nobis hostibus, nosque maioresque nostri saepe tribuere, ea civibus danda arbitror; neque barbarico ritu caede caedem, & sanguine sanguinem expianda.

IV. An illa, quae paulo ante hoc bellum in Cn. Pompeium victoriamque Sullanam increpabantur, oblivio intercepit? Domitium, Carbonem, Brutum, alios item non armatos, neque in proelio belli iure, sed postea supplices per summum scelus interfectos: plebem Romanam in villa publica, pecoris modo, conscissam. Heu quam illa occulta civium funera & repentinae caedes, in parentum aut liberorum sinum fuga mulierum & puerorum, vastatio domuum, ante partam a te victoriam omnia, saeva atque crudelia erant! Ad quae te illi iidem hortantur: scilicet id certatum esse, utrius vestrum arbitrio iniuriae fierent: neque receptam, sed captam a te rempublicam, & ea causa exercitus, stipendiis confectis, optumos & veterrimos omnium advorsum fratres parentesque, alii liberos armis contendere; ut ex alienis malis deterrumi mortales ventri atque profundae lubidini sumtus quaererent, atque essent opprobria victoriae; quorum flagitiis commacularetur bonorum laus. neque enim te praeterire puto, quali quisque eorum more aut modestia, etiam tum dubia victoria, sese gesserit; quoque modo in belli administratione scorta aut convivia exercuerint nonnulli; quorum aetas ne per otium quidem tales voluptates sine dedecore attigerit. de bello satis dictum.

V. De pace firmanda quoniam tuque & omnes tui agitatis: primum id, quaeso, considera, quale id sit, de quo consultas: ita, bonis malisque dimotis, patenti via ad verum perges. Ego sic existumo: quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi Romanae fatum excidii ad-

ventarit, cives cum civibus manus conſerturos; ita defeſſos & exſangues regi aut nationi praedae futuros. aliter non orbis terrarum, neque cunctae gentes conglobatae, movere aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur ſunt & concordiae bona, & diſcordiae mala expellenda. id ita eveniet, ſi ſumtuum & rapinarum licentiam demſeris: non ad vetera inſtituta revocans, quae iam pridem, corruptis moribus, ludibrio ſunt; ſed ſi ſuam cuique rem familiarem finem ſumtuum ſtatueris: quoniam is inceſſit mos, ut homines adoleſcuntuli, ſua atque aliena conſumere, nihil lubidini, atque aliis rogantibus denegare, pulcherrumum putent; eam virtutem & magnitudinem animi, pudorem atque modeſtiam pro ſocordia aeſtument. Ergo animus ferox, prava via ingreſſus, ubi conſueta non ſuppetunt, fertur accenſus in ſocios modo, modo in cives: movet compoſita, & res novas veteribus acquirit. Quare tollendus foenerator in poſterum, uti ſuas quisque res curemus. ea vera atque ſimplex via eſt, magiſtratum populo, non creditori, gerere; & magnitudinem animi in addendo, non demendo reip. oſtendere.

VI. Atque ego ſcio, quam aſpera haec res in principio futura ſit, praeſertim iis, qui ſe in victoria licentius liberiusque, quam artius, futuros credebant. quorum ſi ſaluti potius, quam lubidini conſules; illosque nosque & ſocios in pace firma conſtitues. ſin eadem ſtudia artesque iuventuti erunt; nae iſta egregia tua fama ſimul cum urbe Roma brevi concidet. Poſtremo ſapientes pacis cauſa bellum gerunt, laborem ſpe otii ſuſtentant. niſi illam firmam efficis; vinci, an viciſſe, quid retulit? Quare capeſſe, per Deos, rempublicam, & omnia aſpera, uti ſoles, pervade. namque aut tu mederi potes, aut omittenda eſt cura omnibus. Neque quisquam te ad crudeles poenas aut acerba iudicia invocat, quibus civitas vaſtatur magis quam corrigitur; ſed uti pravas artes malasque lubidines ab iuventute prohibeas. Ea vera clementia erit,

conſuluiſſe, ne immerito cives patria expellerentur; retinuiſſe ab ſtultitia & falſis voluptatibus; pacem, concordiam ſtabiliviſſe: non, ſi, flagitiis obſecutus, delicta perpeſſus, praeſens gaudium cum mox futuro malo conceſſeris.

VII. Ac mihi animus, quibus rebus alii timent, maxume fretus eſt, negotii magnitudine, & quia tibi terrae & maria ſimul omnia componenda ſunt. quippe res parvas tantum ingenium attingere nequit: magnae curae magna merces eſt. Igitur provideas oportet, uti plebes, largitionibus & publico frumento corrupta, habeat negotia ſua, quibus ab malo publico detineatur: iuventus probitati & induſtriae, non ſumtibus, neque divitiis, ſtudeat. id ita eveniet, ſi pecuniae, quae maxuma omnium pernicies eſt, uſum atque decus demſeris. Nam ſaepe ego cum animo meo reputans, quibus quisque rebus clari viri magnitudinem inveniſſent; quae res populos nationesve magnis auctoribus auxiſſent; ac deinde quibus cauſis ampliſſima regna & imperia corruiſſent: eadem ſemper bona atque mala reperiebam; omnesque victores divitias contemſiſſe, & victos cupiviſſe. neque aliter quisquam extollere ſeſe, & divina mortalis attingere poteſt, niſi, omiſſis pecuniae & corporis gaudiis, animo indulgens; non aſſentando, neque concupita praebendo, perverſam gratiam gratificans; ſed in labore, patientia, bonisque praeceptis, & factis fortibus exercitando.

VIII. Nam domum aut villam exſtruere, eamque ſignis, aulaeis, aliisque operibus exornare, & omnia potius, quam ſemet, viſendum efficere; id eſt non divitias decori habere, ſed ipſum illis flagitio eſſe. porro ii, quibus bis die ventrem onerare, nullam noctem ſine ſcorto quieſcere, mos eſt, ubi animum, quem dominari decebat, ſervitio oppreſſere; nequaquam eo poſtea hebeti atque claudo, pro exercito uti volunt. nam imprudentia pleraque & ſe praecipitant. verum haec & omnia mala pariter cum honore pecuniae deſinent, ſi neque magiſtra-

tus, neque alia vulgo cupienda venalia erunt. Ad hoc providendum eſt, quonam modo Italia, atque provinciae tutiores ſint: id quod factu haud obſcurum eſt. Nam iidem omnia vaſtant, ſuas deſerendo domos, & per iniuriam alienas occupando. Item ne, ut adhuc; militia iniuſta, aut inaequalis ſit; cum alii triginta, pars nullum ſtipendium faciet. & frumentum id, quod antea praemium ignaviae fuit, per municipia & colonias illis dare conveniet, cum ſtipendiis emeritis domos reverterint. Quae reipublicae neceſſaria, tibique glorioſa ratus ſum, quam pauciſſumis abſolvi. Non peius videtur, pauca nunc de facto meo differere. Plerique mortales ad iudicandum ſatis ingenii habent, aut ſimulant: verum enim ad reprehendenda aliena facta, aut dicta, ardet omnibus animus; vix ſatis apertum os, aut lingua promta videtur, quae meditata pectore evolvat. quibus me ſubiectum haud poenitet, magis reticuiſſe pigeret. nam ſive hac, ſeu meliore alia via perges; a me quidem pro virili parte dictum & adiutum fuerit. reliquum eſt optare, uti, quae tibi placuerint, ea Dii immortales approbent, beneque evenire ſinant.

EPISTOLA II.

I. Scio ego, quam difficile atque aſperum factu ſit, conſilium dare regi aut imperatori, poſtremo cuiquam mortali, cuius opes in excelſo ſunt: quippe cum & illis conſultorum copiae adſint; neque de futuro quisquam ſatis callidus, ſatisque prudens ſit. quin etiam ſaepe prava magis, quam bona conſilia proſpere eveniunt: quia plerasque res fortuna ex lubidine ſua agitat. Sed mihi ſtudium fuit adoleſcentulo rempublicam capeſſere: atque in ea cognoſcenda multam magnamque curam habui: non ita, uti magiſtratum modo caperem, quem multi malis artibus adepti erant: ſed etiam, uti rempublicam domi militiaeque, quantumque armis, viris, opulentia poſſet, cognitam haberem. Itaque mihi multa cum animo agi-

tanti consilium fuit, famam modestiamque meam post tuam dignitatem habere, & cuius rei lubet periculum facere, dum quid tibi ex eo gloriae acciderit. idque non temere, aut ex fortuna tua decrevi; sed quia in te, praeter ceteras, artem unam egregie mirabilem comperi, semper tibi maiorem in adversis, quam in secundis, rebus animum esse. Sed per ceteros mortales illa res clarior est, quod & prius defessi sint homines laudando atque admirando munificentiam tuam, quam tu faciendo, quae gloria digna essent.

II. Equidem mihi decretum est, nihil tam ex alto reperiri posse, quod non cogitanti tibi in promtu sit. neque ego, quae visa sunt, de rep. tibi scripsi, quia mihi consilium atque ingenium meum amplius aequo probaretur; sed inter labores militiae, interque proelia, victorias, imperium, statui admonendum te de negotiis urbanis. namque tibi si id modo in pectore consilii est, uti te ab inimicorum impetu vindices, quoque modo contra adversum consulem beneficia populi retineas: indigna virtute tua cogites. sin in te ille animus est, qui iam a principio nobilitatis factionem disturbavit, plebem Rom. ex gravi servitute in libertatem restituit, in praetura inimicorum arma inermis disiecit, domi militiaeque tanta & tam praelara facinora fecit, uti ne inimici quidem fari quidquam audeant, nisi de magnitudine tua: quin accipe tu ea, quae dicam de summa republica. quae profecto aut tu vera invenies, aut certe haud procul a vero.

III. Sed quoniam Cn. Pompeius aut animi pravitate, aut quia nihil maluit, quam quod sibi obesset, ita lapsus est, ut hostibus tela in manus iaceret: quibus ille rebus remp. conturbavit, eisdem tibi restituendum est. Primum omnium summam potestatem moderandi de vectigalibus, sumtibus, iudiciis, senatoribus paucis tradidit; plebem Romanam, cuius antea summa potestas erat, nosque his quidem legibus in servitute reliquit. iudicia tametsi, sicut antea, tribus ordinibus tradita sunt: tamen iidem illi fa-

ctioſi regunt, dant, adimunt, quae lubet; innocentes circumveniunt, ſuos ad honorem extollunt. non facinus, non probrum, non flagitium obſtat, quo minus magiſtratus capiant: quod commodum eſt, trahunt, rapiunt: poſtremo tanquam urbe capta, lubidine ac licentia ſua pro legibus utuntur. Ac me quidem mediocris dolor angeret, ſi virtute partam victoriam, more ſuo, per ſervitium exercerent. ſed homines inertiſſumi, quorum omnis vis virtusque in lingua ſita eſt, forte atque alterius ſocordia dominationem oblatam inſolentes agitant. Nam, quae ſeditio ac diſſenſio civilis tot umquam illuſtres familias ab ſtirpe evertit? aut quorum umquam victoria animus tam praeceps tamque immoderatus fuit?

IV. L. Sulla, cui omnia in victoria lege belli licuerunt, tametſi ſupplicio hoſtium partes ſuas muniri intelligebat: tamen, paucis interfectis, ceteros beneficio, quam metu, retinere maluit. At hercule nunc cum Catone, L. Domitio, ceterisque eiusdem factionis, quadraginta ſenatores, multi praeterea cum ſpe bona adoleſcentes, ſicuti hoſtiae, mactati ſunt: cum interea importuniſſuma genera hominum, tot miſerorum civium ſanguine ſatiari nequivere: non orbi liberi, non parentes exacta aetate, non gemitus virorum, luctus mulierum, immanem eorum animum inflexit, quin, acerbius in dies malefaciendo, ac dicundo, dignitate alios, alios civitate everſum irent. Nam, quid ego de te dicam, cuius contumeliam homines ignaviſſumi vita ſua commutare volunt? ſcilicet neque illis tantae voluptati eſt (tametſi inſperantibus accidit) dominatio, quanto moerori tua dignitas: qui optatius habent, ex tua calamitate periculum libertatis facere, quam per te populi R. imperium maxumum ex magno fieri. quo magis tibi etiam atque etiam animo proſpiciendum eſt, quonam modo rem ſtabilias communiasque. Mihi quidem quae mens ſuppetit, eloqui non dubitabo. ceterum tui erit ingenii probare, quae vera atque utilia factu putes.

V. In duas partes ego civitatem diviſam arbitror, ſicut a maioribus accepi, in patres, & plebem. Antea in patribus ſumma auctoritas erat, vis multo maxuma in plebe. itaque ſaepius in civitate ſeceſſio fuit: ſemperque nobilitatis opes deminutae ſunt, & ius populi amplificatum. Sed plebes eo libere agitabat, quia nullius potentia ſuper leges erat; neque divitiis, aut ſuperbia, ſed bona fama factisque fortibus nobilis ignobilem anteibat: humillimus quisque in armis, aut militia, nullius honeſtae rei egens, ſatis ſibi, ſatisque patriae erat. Sed ubi eos paulatim expulſos agris, inertia atque inopia incertas domos habere ſubegit: coepere alienas opes petere, libertatem ſuam cum republica venalem habere. ita paulatim populus, qui dominus erat, & cunctis gentibus imperitabat, dilapſus eſt: & pro communi imperio, privatim ſibi quisque ſervitutem peperit. Haec igitur multitudo primum malis moribus imbuta, deinde in artes vitasque varias dispalata, nullo modo inter ſe congruens, parum mihi quidem idonea videtur ad capeſſendam rempubl. Ceterum, additis novis civibus, magna me ſpes tenet, fore, ut omnes expergiſcantur ad libertatem: quippe cum illis libertatis retinendae, tum his ſervitutis amittendae cura orietur. Hos, ego conſeo, permixtos cum veteribus novos, in coloniis conſtituas: ita & res militaris opulentior erit, & plebes bonis negotiis impedita malum publicum facere deſinet.

VI. Sed non inſcius, neque imprudens ſum, cum ea res agetur, quae ſaevitia, quaeque tempeſtates hominum nobilium futurae ſint, cum indignabuntur, omnia funditus miſceri, antiquis civibus hanc ſervitutem imponi, regnum denique ex libera civitate futurum, ubi unius munere multitudo ingens in civitatem pervenerit. Equidem ego ſic apud animum meum ſtatuo: malum facinus in ſe committere, qui incommodo reip. gratiam ſibi conciliet. ubi bonum publicum etiam privatim uſui eſt; id vero dubitare aggredi, ſocordiae, atque ignaviae duco: M. Livio

Druſo ſemper conſilium fuit, in tribunatu ſumma ope niti pro nobilitate: neque ullam rem in principio agere intendit, niſi illi auctores fierent. Sed homines factioſi, quibus dolus atque malitia fide cariora erant, ubi intellexerunt, per unum hominem maxumum beneficium multis mortalibus dari; videlicet & ſibi quisque conſcius, malo atque infido animo eſſe, de M. Livio Druſo iuxta, ac de ſe, exiſtumaverunt. itaque metu, ne per tantam gratiam ſolus rerum potiretur, contra eum niſi, ſua & ipſius conſilia disturbaverunt. Quo tibi, Imperator, maiore cura fideque amici, & multa praeſidia paranda ſunt.

VII. Hoſtem adverſum opprimere, ſtremuo homini haud difficile eſt: occulta pericula neque facere, neque vitare bonis in promtu eſt. Igitur, ubi eos in civitatem adduxeris; quoniam quidem revocata plebes erit, in ea re maxume animum exercitato, uti colantur boni mores, concordia inter veteres & novos coaleſcat, ſed multo maxumum bonum patriae, civibus, tibi, liberis, poſtremo humanae genti pepereris, ſi ſtudium pecuniae aut ſuſtuleris, aut, quod res feret, minueris. aliter, neque privata res, neque publica, neque domi, neque militiae, regi poteſt. nam ubi cupido divitiarum invaſit; neque diſciplina, neque artes bonae, neque ingenium ullum ſatis pollet: quin animus magis, aut minus mature, poſtremo tamen ſuccumbit. Saepe iam audivi, qui reges, quae civitates & nationes, per opulentiam magna imperia amiſerint, quae per virtutem inopes ceperant: id adeo haud mirandum eſt. nam ubi bonus deteriorem divitiis magis clarum, magisque acceptum videt; primo aeſtuat, multaque in pectore volvit: ſed ubi gloria honorem magis in dies, virtutem opulentia vincit; animus ad voluptatem a vero deficit, quippe gloria induſtria alitur; ubi eam demſeris, ipſa per ſe virtus amara atque aſpera eſt. poſtremo ubi divitiae clarae habentur; ibi omnia bona vilia ſunt, fides, probitas, pudor, pudicitia. nam ad virtutem una & ardua via eſt: ad pecuniam, qua cuique lubet, ni-

titur; & malis & bonis rebus ea creatur. Ergo in primis auctoritatem pecuniae demito: neque de capite, neque de honore ex copiis quisquam magis aut minus iudicaverit; ſi neque Praetor, neque Conſul ex opulentia, verum ex dignitate creetur. Sed de magiſtratu facile populi iudicium fit. iudices a paucis probari, regnum eſt; ex pecunia legi, inhoneſtum. Quare omnes primae claſſis iudicare placet, ſed numero plures, quam iudicant. (neque Rhodios, neque alias civitates umquam ſuorum iudiciorum poenituit, ubi promiſcue dives & pauper, ut cuique ſors tulit, de maxumis rebus iuxta, ac de minumis disceptat. Sed de magiſtratibus creandis haud mihi quidem abſurde placet lex, quam C. Gracchus in tribunatu promulgaverat; ut ex confuſis quinque claſſibus ſorte centuriae vocarentur.) Ita coaequari dignitate, pecunia, virtute, ameire alius alium properabit.

VIII. Nec ego magna remedia contra divitias ſtatuo. nam perinde omnes res laudantur, atque appetuntur, ut earum rerum uſus eſt: malitia praemiis exercetur. ubi ea demſeris, nemo omnium gratuito malus eſt. Ceterum avaritia, bellua fera, immanis, intoleranda eſt: quo intendit, oppida, agros, fana atque domos, vaſtat: divina cum humanis permiſcet: neque exercitus, neque moenia obſtant, quo minus vi ſua penetret: fama, pudicitia, liberis, patria, atque parentibus cunctos mortales ſpoliat. Verum, ſi pecuniae decus ademeris, magna illa vis avaritiae facile bonis moribus vincetur. Atque haec ita ſeſe habere, tametſi omnes aequi atque iniqui memorent: tamen tibi cum factione nobilitatis haud mediocriter certandum eſt; cuius ſi dolum caveris, alia omnia in proclivi erunt. nam hi, ſi virtute ſatis valerent, magis aemuli bonorum, quam invidi, eſſent. quia deſidia, & inertia, & ſtupor eos, atque torpedo, invaſit; ſtrepunt, obtrectant, alienam famam bonam ſuum dedecus aeſtumant.

IX. Sed, quid ego plura, quaſi de ignotis memorem?

M. Bibuli fortitudo, atque animi vis, in conſulatum erupit: hebes lingua, magis malus, quam callidus ingenio. quid ille audeat, cui conſulatus, maxumum imperium, maxumo dedecori fuit? An L. Domitii magna vis eſt? cuius nullum membrum a flagitio aut facinore vacat: lingua vana, manus cruentae, pedes fugaces; quae honeſte nominari nequeant, inhoneſtiſſuma. Unius tamen M. Catonis ingenium verſutum, loquax, callidum haud contemno. parantur haec diſciplina Graecorum: ſed virtus, vigilantia, labos, apud Graecos nulla ſunt. quippe, cum domi libertatem ſuam per inertiam amiſerint; cenſesne eorum praeceptis imperium haberi poſſe? Reliqui de factione ſunt inertiſſumi nobiles: in quibus, ſicut in ſtatua, praeter nomen, nihil eſt additamenti. L. Poſtumius, & M. Favonius, mihi videntur quaſi magnae navis ſupervacua onera eſſe. ubi ſalvi pervenere, uſui ſunt: ſi quid adverſi coortum eſt, de illis potiſſumum iactura fit, quia pretii minumi ſunt.

X. Quoniam nunc, uti mihi videor, de plebe renovanda corrigendaque diſſerui: de Senatu, quae tibi agenda videntur, dicam. Poſtquam mihi aetas ingeniumque adolevit; haud ferme armis atque equis corpus exercui, ſed animum in literis agitavi: quod natura firmius erat, id in laboribus habui. atque ego in ea vita, multa legendo atque audiendo, ita comperi, omnia regna, item civitates, nationes, usque eo proſperum imperium habuiſſe, dum apud eos vera conſilia valuerunt: ubicumque gratia, timor, voluptas ea corrupere; poſt paulo imminutae opes, deinde ademtum imperium, poſtremo ſervitus impoſita eſt. Equidem ego ſic apud animum meum ſtatuo: cuicumque in ſua civitate amplior illuſtriorque locus, quam aliis eſt, ei magnam curam eſſe reip. nam ceteris, ſalva urbe, tantummodo libertas tuta eſt; qui per virtutem ſibi divitias, decus, honorem, pepererunt. ubi paulum inclinata resp. agitari coepit; multipliciter animus curis atque laboribus fatigatur, aut gloriam, aut liber-

tatem, aut rem familiarem, defenſat: omnibus locis adeſt, feſtinat: quanto in ſecundis rebus florentior fuit, tanto in adverſis aſperius magisque anxie agitat. Igitur ubi plebes ſenatui, ſicuti corpus animo, obedit, eiusque conſulta exſequitur; Patres conſilio valere decet, populo ſupervacanea eſt calliditas. Itaque maiores noſtri, cum bellis aſperrumis premerentur, equis, viris, pecunia amiſſa, nunquam defeſſi ſunt armati de imperio certare. non inopia aerarii, non vis hoſtium, non adverſa res, ingentem eorum animum ſubegit, quin, quae virtute ceperant, ſimul cum anima retinerent. Atque ea magis fortibus conſiliis, quam bonis proeliis, patrata ſunt. quippe apud illos una resp. erat, ei conſulebant; factio contra hoſtes parabatur: corpus atque ingenium, patriae, non ſuae quisque potentiae, exercitabat. At hoc tempore contra ea homines nobiles, quorum animos ſocordia atque ignavia invaſit, ignari laboris, hoſtium, militiae, domi factione inſtructi, per ſuperbiam cunctis gentibus moderantur.

XI. Itaque Patres, quorum conſilio antea dubia resp. ſtabiliebatur, oppreſſi, ex aliena libidine huc atque illuc fluctuantes agitantur: interdum alia, deinde alia, decernunt. ut eorum, qui dominantur, ſimultas ac arrogantia fert: ita bonum malumque publicum exiſtumant. Quod ſi aut libertas aequa omnium, aut ſententia obſcurior eſſet; maioribus opibus resp. & minus potens nobilitas eſſet. Sed quoniam coaequari gratiam omnium difficile eſt; quippe cum illis maiorum virtus partam reliquerit gloriam, dignitatem, clientelas; cetera multitudo, pleraque inſititia ſit: ſententias eorum a metu libera. ita occulte ſibi quisque alterius potentia carior erit. Libertas iuxta bonis, & malis, ſtrenuis, & ignavis, optabilis eſt. verum eam plerique metu deſerunt: ſtultiſſumi mortales, quod in certamine dubium eſt, quorſum accidat, id per inertiam in ſe, quaſi victi, recipiunt. Igitur duabus rebus confirmari poſſe Senatum puto; ſi numero auctus per

tabellam ſententiam feret. tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat: in multitudine, & praeſidii plus, & uſus amplior eſt. nam fere, his tempeſtatibus, alii iudiciis publicis, alii privatis ſuis atque amicorum negotiis implicati, haud ſane reip. conſiliis adfuerunt: neque eos magis occupatio, quam ſuperba imperia diſtinuere. homines nobiles cum paucis ſenatoriis, quos additamenta factionis habent, quaecumque libuit, probare, reprehendere, decernere; ea, uti libido tulit, facere. verum ubi, numero ſenatorum auctо, per tabellam ſententiae dicentur; nae illi ſuperbiam ſuam dimittent, ubi iis obediendum erit, quibus antea crudeliſſume imperitabant.

XII. Forſitan, Imperator, perlectis literis, deſideres, quem numerum ſenatorum fieri placeat; quoque modo in multa & varia officia diſtribuatur; iudicia quoniam primae claſſis mittenda putem, quae deſcriptio, qui numerus in quoque genere futurus ſit. Ea mihi omnia generatim deſcribere, haud difficile factu fuit; ſed prius laborandum viſum eſt de ſumma conſilii, idque tibi probandum verum eſſe. ſi hoc itinere uti decreveris, cetera in promtu erunt. Volo ego conſilium meum prudens, maxumeque uſui eſſe. nam ubicumque tibi res proſpere cedet, ibi mihi bona fama eveniet. Sed me illa magis cupido exercet, uti quocumque modo, & quamprimum resp. adiuvetur. Libertatem gloria cariorem habeo, atque ego te oro hortorque, ne clariſſumus imperator, Gallica gente ſubacta, populi R. ſummum atque invictum imperium tabeſcere vetuſtate, ac per ſummam diſcordiam dilabi, patiaris. profecto, ſi id accidat, neque tibi nox, neque dies curam animi ſedaverit; quin inſomniis exercitus, furibundus atque amens alienata mente feraris. namque mihi pro vero conſtat, omnium mortalium vitam divino numine inviſi: neque bonum neque malum facinus cuiusquam pro nihilo haberi: ſed, ex natura, diverſa praemia bonos malosque ſequi. Interea forte ea tardius proce-

dunt: ſuus cuique animus ex conſcientia ſpem praebet.

XIII. Quod ſi tecum patria atque parentes poſſent loqui, ſcilicet haec tibi dicerent: *O Caeſar, nos te genuimus fortiſſumi viri, in optuma urbe, decus praeſidiumque nobis, hoſtibus terrorem! quae multis laboribus & periculis ceperamus, ea tibi naſcenti cum anima ſimul tradidimus: patriam maxumam in terris; domum familiamque in patria clariſſumam; praeterea bonas artes, honeſtas divitias; poſtremo omnia honeſtamenta pacis, & praemia belli. Pro his ampliſſumis beneficiis non flagitium a te, neque malum facinus, petimus; ſed uti libertatem everſam reſtituas. qua re patrata, profecto per gentes omnes fama virtutis tuae volitabit. namque hac tempeſtate, tametſi domi militiaeque praeclara facinora egiſti, tamen gloria tua cum multis viris fortibus aequalis eſt: ſi vero urbem ampliſſumo nomine, & maxumo imperio, prope iam ab occaſu reſtitueris; quis te clarior, quis maior, in terris fuerit? Quippe ſi morbo iam, aut fato huic imperio ſecus accidat; cui dubium eſt, quin per orbem terrarum vaſtitas, bella, caedes oriantur? Quod ſi tibi bona lubido fuerit, patriae, parentibus gratificandi; poſtero tempore, rep. reſtituta, ſuper omnes mortales gloria agnita, tuaque unius mors vita clarior erit. nam vivos interdum fortuna, ſaepe invidia, fatigat: ubi anima naturae ceſſit, demtis obtrectationibus, ipſa ſe virtus magis magisque extollit.*

Quae mihi utilia factu viſa ſunt, quaeque tibi uſui fore credidi, quam pauciſſumis potui, perſcripſi. Ceterum Deos immortales obteſtor, uti, quocumque modo ages, ea res tibi reique publicae proſpere eveniat.

IN M. TULL. CICERONEM DECLAMATIO

FALSO SALLUSTIO ADSCRIPTA.

I. Graviter & iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis, quam morbo animi, petulantia ista uti. Sed cum in te neque modum, neque modestiam ullam animadverto, respondebo tibi: uti, si quam maledicendo poluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Ubi querar? quos implorem? P. C. diripi rempubl. atque audacissumo cuique esse perfidiae? apud populum Romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese, ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, Patres conscripti, quorum auctoritas turpissumo cuique & sceleratissumo ludibrio est? ubi M. Tullius leges, iudicia populi R. defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissumi, Scipionis Africani, ac non reptitius, accitus, ac paulo ante insitus huic urbi civis. An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alteri collibuisset? scilicet, istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? itaque minume mirandum est, quod eam flagitiose venditas, quam turpissume parasti.

II. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos attollit; uxor sacrilega, ac periuriis delibuta; filia matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior, quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi, & rapinis, funestam tibi

ac tuis, comparasti: videlicet uti nos commonefacias, quam conversa sit resp. cum in ea domo habitares, homo flagitiosissume, quae P. Crassi, viri consularis, fuit. Atque haec cum ita sint; tamen Cicero se dicit in concilio Deorum immortalium fuisse; inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit: quasi vero non illius coniurationis causa fuerit consulatus tuus; & idcirco resp. disiecta eo tempore, quo te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de republ. consuluisti, cum legis Plautiae iudicia domi faciebatis; ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas; cum tibi alius Tusculanam, alius Pompeianam villam aedificabat, alius domum emebat; qui vero nihil poterat, is erat calumniae proxumus, is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat, denique de eo tibi comperrum erat. Quae si tibi falsa obiicio; redde rationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum & Pompeianum infinito sumtu aedificaveris? aut, si retices; cui dubium potest esse, quin opulentiam istam ex sanguine & miseriis civium paraveris?

III. Verum; ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit simulatem hominum nobilium, rempubl. caram habet, neque terrore, neque gratia commovetur: illud vero amicitiae tantum, ac virtutis est animi. Immo vero homo levissumus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissumus senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat: lingua vana, manus rapacissumae, gula immensa, pedes fugaces; quae honeste nominari non possunt, inhonestissuma. Atque is, cum eiusmodi sit, tamen audet dicere: *O fortunatam natam me consule Romam!* Te consule fortunatam, Cicero? immo vero infelicem, & miseram, quae crudelissumam proscriptionem civium per-

pessa est; cum tu, perturbata republ. metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas; cum omnia iudicia, omnes leges, in tua lubidine erant, cum tu, sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. Atque parum est, quod impune fecisti: verum etiam commemorando exprobras; neque licet obliviſci servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris, quod libet: satis est, perpessos esse: etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissumis verbis infectabere? *Cedant arma togae, concedat laurea linguae.* quasi vero togatus, & non armatus, ea, quae gloriaris, confeceris, atque inter te, Sullamque dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iupiter optumus maxumus in concilio Deorum admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Fabios, Scipiones, superasti; quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes reipubl. placent? quem amicum, quem inimicum habes? qui in civitate fecisti insidias, ancillaris: [quo iure, cum de exsilio tuo Dyrrachio redisti, eum sequebaris?] quos tyrannos appellabas, eorum potentiae faves: qui tibi ante optimates videbantur, eosdem dementes ac furiosos vocas. Vatinii causam agis, de Sextio male existumas: Bibulum petulantissumis verbis laedis, laudas Caesarem: quem maxume odisti, ei maxume obsequeris: aliud stans, aliud sedens, de republ. sentis: his maledicis, illos odisti: levissume transfuga! neque in hac, neque in illa parte fidem habes.

IN SALLUSTIUM DECLAMATIO

QUAE

CICERONI FALSO TRIBUITUR.

I. Ea demum magna voluptas est, Crispe Sallusti, aequalem ac parem verbis vitam agere, neque quidquam tam obscoenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat, ut omnis oratio moribus consonet. neque enim, qui ita vivit, uti tu, aliter, ac tu, loqui potest: neque, qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. Quo me vertam, P. C.? unde initium sumam? maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrûm. Quod si aut de mea vita, atque actibus, huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. id vos, si forte offendimini, iustius huic, quam mihi, succensere debetis, qui initium introduxit. Ego dabo operam, ut & pro me minimo cum fastidio respondeam, & in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, P. C. in respondendo non habere magnam exspectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Sallustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis & meae, & vestrae iam, & ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum; sed ita ingressus est, uti neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. Itaque nihil aliud studet,

nisi, uti lutulentus fus, cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione. non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur: sed est quaedam calumnia, quam unusquisque nostrûm testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit? illam P. C. non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam, quam maxume potero, brevi ut faciam. neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, P. C. Plerumque enim resp. privatis crescit inimicitiis; ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere.

II. Primum igitur, quoniam omnium maiores Crispus Sallustiûs ad unum exemplum & regulam quaerit; velim mihi respondeat, numquid, quos protulit Scipiones & Metellos, vel Fabios, ante fuerint aut opinionis, aut gloriae, quam eos res gestae suae, & vita innocentissume acta commendavit? quod si hoc fuit illis initium nominis & dignitatis, cur non aeque de nobis existumetur? cuius & res gestae illustres sunt, & vita integerrume acta. Quasi vero tu sis ab illis viris, Sallusti, ortus. quod si esses; nonnullos iam tuae turpitudinis pigeret. Ego meis maioribus virtute mea praeluxi; uti, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae: tu tuis vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras; ut etiam, si fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. Quare noli mihi antiquos viros obiectare. satius est enim, me meis rebus gestis florere, quam malorum opinione niti; & ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium & virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, P. C. qui iam decesserunt, omnique odio carent & invidia; sed cum iis, qui mecum una in republica versati sunt. Sed si fuerim aut in honoribus petendis *nimis* ambitiosus; (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam pernicioſam contra leges, cuius primos ordines Sallustius duxit) aut in gerendis magistratibus, aut in vindicandis maleficiis tam severus; aut in tuenda republica tam vigilans; quam tu proscri-

ptionem voeas: credo, quod non omnes tui ſimiles incolumes in hac urbe vixiſſent: at quanto meliore loco respublica ſtaret, ſi tu par ac ſimilis ſceleſtorum civium, una cum illis adnumeratus eſſes! An ego tunc falſo ſcripſi, *Cedant arma togae*, qui togatus armatos, & pace bellum oppreſſi? an illud mentitus ſum, *Fortunatam natam me Conſule Romam*; qui tantum inteſtinum bellum, & domeſticum urbis incendium exſtinxi?

III. Neque te tui piget, homo leviſſume, cum ea culpas, quae in hiſtoriis mihi gloriae ducis? An turpius eſt, P. C. ſcribentem mentiri, quam illum palam hoc ordine dicentem? nam, quod in aetatem increpuiſti, tantum me abeſſe puto ab impudicitia, quantum te a pudicitia. Sed quid ego de te plura querar? quid enim mentiri turpe duces, qui mihi auſus ſis eloquentiam, uti vitium, obiicere, cuius ſemper nocens eguiſti patrocinio? An ullum exiſtumas poſſe fieri civem egregium, qui non his artibus & diſciplinis ſit eruditus? an ulla alia putas eſſe rudimenta & incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum eſt, P. C. ſi homo, qui deſidiae ac luxuriae plenus ſit, haec, ut nova atque inuſitata, miratur. Nam quod iſta inuſitata rabie petulanter in uxorem & in filiam meam invaſiſti, quae facilius ſe mulieres a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris; ſatis docte ac perite feciſti. non enim me ſperaſti mutuam tibi gratiam relaturum, ut viciſſim tuas compellarem. unus enim ſatis es materiae habens: neque quidquam turpius eſt domi tuae, quam tu. Multum te vero opinio fallit, qui mihi putaſti parare invidiam ex mea re familiari: quae multo mihi minor eſt, quam habere dignus ſum. Atque utinam ne tanta quidem eſſet, quanta eſt; uti potius amici mei viverent, quam ego teſtamentis eorum locupletior eſſem! Ego fugax, Criſpe Salluſti? Furori tribuni pl. ceſſi: utilius duxi, quamvis fortunam unus experiri, quam univerſo populo Rom. civilis eſſem diſſenſionis cauſa: qui, poſteaquam ille ſuum annum in republ. perbacchatus eſt, omniaque, quae commoverat,

pace & otio reſederunt; hoc ordine revocante, atque ipſa Rep. manu retrahente me, reverti. qui mihi dies, ſi cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo ſuperet, cum univerſi vos, populusque Rom. frequens adventu meo gratulatus eſt.

IV. Tanti me fugacem, mercenarium patronum hi aeſtimaverunt. Neque hercule mirum eſt, ſi ego ſemper iuſtas omnium amicitias exiſtimavi. non enim uni privatim ancillatus ſum, neque me addixi: ſed quantum quisque reipubl. ſtuduit, tantum mihi fuit aut amicus aut inimicus. Ego nihil plus volui valere, quam pacem: multi privatorum audacias nutriverunt. Ego nihil timui, niſi leges: multi arma ſua timeri voluerunt. Ego nunquam volui quidquam poſſe, niſi pro vobis: multi ex vobis potentia freti, in vos ſuis viribus abuſi ſunt. Itaque non eſt mirum, ſi nullius amicitia uſus ſum, qui non perpetuo reipubl. amicus fuit: neque me poenitet, ſi aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus ſum, aut Sexti inſolentiam repreſſi, aut Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus Caeſaris favi. hae enim laudes egregii civis, & unicae ſunt. Quae ſi tu mihi, uti vitia, obiicis, temeritas tua reprehenditur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, ſi apud alios mihi eſſet differendum, P. C. non apud vos, quos habui omnium actionum mearum monitores. Sed, ubi rerum teſtimonia adſunt, quid opus eſt verbis?

V. Nunc ad te uti revertar, Salluſti, patremque tuum praeteream: qui ſi nunquam in vita ſua peccavit, tamen maiorem iniuriam reipubl. facere non potuit, quam quod te talem filium genuit. Neque, tu ſi qua in pueritia peccaſti, exſequar, ne parentem tuum videar accuſare, qui eo tempore ſummam tui poteſtatem habuit; ſed qualem adoleſcentiam egeris. hac enim demonſtrata, facile intelligetur, quam petulanti pueritia, quam impudicus & procax, adoleveris. Poſteaquam immenſae gulae impudiciſſimi corporis quaeſtus ſufficere non potuit, & aetas tua

iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset, exoleverat; cupiditatibus infinitis efferebaris, ut, quae ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experireris. Ita non est facile exputare, P. C. utrum inhonestioribus corporis partibus rem quaesierit, an amiserit. domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit, vendidit. & cui dubium potest esse, quin mori coëgerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? Neque pudet a me eum quaerere, quis in P. Crassi domo habitet; cum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paterna domo. At hercule! lapsus aetatis tirocinio, postea sese correxit. Non ita est: sed abiit in sodalitium sacrilegi Nigidiani: his iudicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit: & ita discessit, uti non hic innocens esse, sed iudices peiasse, existimarentur. Primum honorem in quaestura adeptus, hunc locum & hunc ordinem despexit: cuius aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. itaque timens, ne facinora eius clam vos essent, cum omnibus matrum familiarum viris opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, adulterium; neque erubuit ora vestra.

VI. Vixeris, uti libet, Sallusti; egeris, quae volueris; satis sit, unum te tuorum scelerum conscium esse! noli nobis languorem, & soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum: sed ita experrecti non sumus, ut a te cavere possimus. audacia tua vincit studia nostra. Ecquod hunc movere possit, P. C. factum ac dictum turpe, quem non puduit palam, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quod si nihil pro me tibi respondere voluissem; sed illud censorium elogium Ap. Claudii & L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem: nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum delectum Senatus te umquam vidimus. nisi forte in ea te castra conjeciisti, quo omnis sentina reipubl. confluxerat. At idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem man-

ferat, postea quam resp. armis oppressa est, & idem victor, qui exsules reduxit, in Senatum post quaesturam reductus est. quem honorem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emtor fuerit. Ita igitur egit, ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisset: neque aliter vexavit, ac debuit, si quis praedae loco accepisset magistratum. Peracta quaestura, postea quam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. eius enim partis exemplar erat Sallustius, quo tanquam in imam voraginem coetus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cillonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis, subsederant, nominis perditi, ac notissimi, nulla in parte castris apti, nisi licentia vitiorum, & cupiditate rerum novarum.

VII. At postea quam praetor factus est, modeste se gessit & abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint, neque exspectarint gravius socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum transiici, aut in naves contrudi. tantum, inquam, P. C. exhausit, quantum voluit: ne causam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. Quod si quidpiam eorum falsum est; hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus, hortos pretiosissimos, villam Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris? Neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem: cum tu veteris villae dominus sis, cuius paulo ante fuerat Caesar? modo, inquam, patrimonio non comesо, sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens, & tam beatus? nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis, ac par tui?

VIII. At hercule egregia facta maiorum tuorum te extollunt: quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Sallusti, tantidem putas esse bis senatorem, & bis quaestorem fieri, quanti bis consularem, & bis triumphalem? Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere. is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in aetate pellex, & idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es, & civilis belli memoria. Quid enim hoc gravius pati potuimus, quam quod te incolumem in hoc ordine videamus? Define bonos petulantissima consectari lingua: define morbo procacitatis isto uti: define unumquemque moribus tuis aestimare: his moribus amicum tibi facere non potes, videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam P. C. Saepe enim vidi gravius offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. mihi quidem ratio habenda est, non quid Sallustius merito debeat audire, sed ut ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

ANNOTATIONES.

IN CATILINAM.

Pag. 3. *l.* 1. *animalibus*) Alii Codd. & edd. *animantibus*, quomodo citat Charisius; & Cic. *homines* passim diversos facit a *ceteris animantibus*.

ead. l. 5. *sita est*) *Est* delet Cortius invitis Codicibus. Sed id saepius ab eo iniuste refectum est.

ead. l. 8. *Quo mihi rectius esse videtur*) Alii omittunt *esse*.

ead. l. 16 *sq. Consulto — mature facto*) *Consultum* s. consilium est *animi*, sed *celeritas* magis *corporis*.

ead. l. 18. *veget*) s. *viget*; al. *eget*; al. *augetur*.

ead. l. 21. *etiam tum*) h. e. usque tunc, i. tunc adhuc. Similiter Cic. de Orat. II. c. 22. s. 193. in Verrem IV. c. 30. s. 97. Inverse Tac. Ann. III. 61. *quae tum etiam maneat*. Sic & sollenne est *etiam nunc*. Non igitur opus cum Cortio dividere *& iam tum*; aut cum aliis tentare *etiam dum* s. *cum*.

ead. l. ult. fine cupiditate) Int. habendi s. alieni; quam mox *lubidinem dominandi* dicit.

Pag. 4. *l.* 15. *fortuna*) Scil. principum.

ead. l. 16. *imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur*) Sic ab Assyriis ad Persas, a Persis ad Graecos, a Graecis ad Romanos. *Boni* autem maxime sunt *fortes*.

ead. l. ult. qui fecere) Int. *bene reipubl.*

Pag. 5. *l.* 7. *dicta putant*) Cort. expunxit *dicta*; male.

ead. l. 18. *reliquis*) Alii *reliquorum*.

ead. l. 19. *qua ceteros*) Ita I. F. Gron. & Iselin. apud Cortium. Alii *quae*. Alii omittunt *quae ceteros*.

ead. l. 27. *incepto studio*) Ita Cortius restituit. Maxima Codd. pars & vulg. *incepto studioque*. Intelligit vero studium scribendi historiam.

Pag. 6. *l.* 7. *nobili genere natus*) Gentis *Sergiae* ultimus fuit.

ead. l. 12 *sq. supra quam cuiquam*) Grut. frustra praefert *cuique*; eumque Cortius sequitur.

ead. l. 16. *loquentiae*) Sic Gellius I. 15. Mss. plerique *eloquentiae.*

ead. l. 26 *ſq. quos peſſuma ac diverſa inter ſe mala, luxuria atque avaritia, vexabant.*) *Quos*, ſcil. mores. *Vexantur, huc illuc trahuntur*, non homines ſolum, ſed & res, divina humanaque, vita, fortunae, pudor. Sic Noſter infra c. 20. *pecuniam omnibus modis trahunt, vexant.* Luxuria vero *profundit*, avaritia *rapit:* hinc *diverſa* dixit.

Pag. 7. *l.* 1. *utque paulatim*) Cortius *ut paulatim.*

ead. l. 16. *percuſſi*) Alii *perculſi.*

ead. l. 18. *parare*) Int. ea quae defenſioni aut bello uſui eſſent.

ead. l. 23. *Imperium legitimum*) legibus circumſcriptum, quod opponitur imperio abſoluto, dominationi.

ead. l. 27. *Patres appellabantur*) Centum primo *delecti;* quorum progenies *Patricia* dicta: deinde alii *adlecti.*

ead. l. 29. *augendae reipublicae*) Int. *cauſa ſ. ergo.*

ead. l. 30. *convertit*) Eleganter pro *convertitur.* Factum id ſub Tarquinio ſuperbo.

ead. l. ult. binosque imperatores) i. e. *Conſules.*

Pag. 8. *l.* 3. *quisque extollere*) Alii inſerunt *magis;* cui alii & ſuperaddunt *magisque.*

ead. l. 4. *ingenium in promtu habere*) Virtutes animi proferre.

ead. l. 9. *Iam primum iuventus*) Ab anno XVII. ad XLVI. Ante illum *pueri;* poſt hunc *ſeniores* dicebantur; cf. Gellium X. 28.

ead. l. 10. *uſu militiam*) Vulg. *per laborem uſu mil.* redundat gloſſemate. Hinc Cort. dedit *per uſum mil. d.* Sed ſequimur Rupertum Mss. uſum, cui & accedit Hotting.

ead. l. 17. *ſic*) Plerique Codd. *ſic ſe.* Sed Cort. praefert *ſe ſe.* Alii neutrum habent, & Ciaccon. delet.

ead. l. 21 *ſq. divitias honeſtas*) h. e. ex virtute, quae & finem habet cupiendi, & modum ſtatuit utendi.

ead. l. 26. *nos ab incepto*) Cortius omittit *nos.*

Pag. 9. *l.* 4. *ſq. quantum verbis ea*) *Ea*, int. facta. Cortius mavult *eam*, ſcil. virtutem. Sed facta in maius laudata augent virtutis gloriam.

ead. l. 14. *ius bonumque*) ſ. iuſtum & honeſtum. Iuſtus civem non laedit. Honeſtus cuique & reip. benefacit.

ead. l. 17. *ſupplicüs Deorum*) Tam victimis & ſacrificiis, quam precibus & ſupplicationibus.

ead. l. 18. *in amicis*) Sic Cortius ex 2. Codd. dedit pro vulg. *in amicos*; & infra cap. 52. Nofter *miſericordes in ſuribus.*

ead. l. 22. *quod in bello*) Cortius delet *in bello*; male.

ead. l. 24. *proelio*) Cort. *bello*, contra Codd.

ead. l. 26. *quod beneficiis*) *Quod* deeſt in Cod. Erlang. & mox alii Codd. omittunt *magis.*

ead. l. ult. reges magni) Perſes Macedoniae, Iugurtha Numidiae, Mithridates Ponti.

ibid. nationes ferae & populi) *Natio* latior eſt, quam *populus* unius civitatis.

Pag. 10. *l.* 17 *ſq. interdum vindicari*) Lege de ambitu, de pecuniis repetundis.

ead. l. 18. *contagio*) Int. vitiorum.

ead. l. 24. *propius virtutem*) Sic Cortius ex Codicibus & Priſciano. Vulg. *virtuti.*

Pag. 11. *l.* 2. *ex bonis initiis*) Sic Gruterus dedit, & multi Codd. habent *ex bonis initiis*: quod fere magis placet, quam cum Cortio *bonis initiis* dandi caſu dictum credere. An malis *boni initii?* Initia quidem bona erant, oppreſſio Marianae factionis ac vindicata respubl. Sed his non conſentiebat exitus. Lenius autem in Sullam dicit, *qui eventus malos* (non effecta) habuerit. Eventus ſunt fortunae.

ead. l. 3. *trahere*) h. e. violentius (non dolo) rapere, diripere. Sic Tacitus: *pagos trahere.*

ead. l. 5. *in civibus*) Sic Waſſius invenit & Cortius dedit pro vulg. *in cives.* Conf. ſupra c. 9.

ead. l. 7. *Aſia*) Sic Codd. optimi. Sed Cortius praetulit *Aſiam.*

ead. l. 10. *feroces*) h. e. duros, ſtrenuos.

ead. l. 18. *fatigant*) h. e. corrumpunt. Galba ap. Tac. H. I. 15. *miſeriae tolerantur, felicitate corrumpimur.*

ibid. nedum) Alii pro *nedum* affectant *ne* eodem ſenſu, quod quidam Codd. habent.

Pag. 12. *l.* 1. *ſuas*) Cortius praefert *ſua.*

ead. l. 6. *hoſtibus reliquerant*) Contra fidem optimorum Codd. alii praeeunte Ciacc. omittunt *hoſtibus.*

ead. l. 10. *conſtructa*) Alii male *conſtrata.*

ead. l. 15. *viri pati muliebria*) Cortius defendens quod eſt in aliis Codd. *viros*, ſumit ζεῦγμα a priore verbo *inceſſerat.*

Pag. 13. *l.* 16. *obnoxios fidosque*) Vulg. addit *ſibi*, quod

Waſſius omiſit, Cortius expungit auctoribus quibusdam Codd. & Livio XLII. 46.

ead. l. 19. *ſed ex aliis rebus*) Vide, quae ſigna impudicitiae affert cap. ſq. extr.

Pag. 14. *l.* 3. *vaſtabat*) Alii *vexabat*. Grut. praefert *verſabat*. Sed Cortius defendit *vaſtabat*; tanquam ſit gemma latinitatis; & exponit: ſed excutiebat plane & vecordem reddebat.

ead. l. 5. *in facie vultuque*) Facies eſt corporis, maxime oris ſpecies h. l. inceſta. In facie vultus oſtendit affectum animi.

ead. l. 22 *ſeq. Pompeius in extremis terris bellum gerebat*) Contra Tigranem & Mithridatem.

ead. l. 24. *petundi*) Grut. *potiundi*. Cod. Guelf. 2. *petentis*. Urſinus expungit *petundi*.

ibid. nihil ſane intentus) Scil. nil tale metuens.

ead. l. 26. *Catilinae erant*) Cortius omiſit *erant*.

Pag. 15. *l.* 2. *inerat*) Grut. & Cort. invitis Codd. delent *inerat*.

ead. l. 4. *P. Autronius*) Cogn. *Paetus*.

ead. l. 9 *ſq. multi ex coloniis & municipiis, domi nobiles*) Cives Rom. coloni ſ. in aliam civitatem traducti iura inſtitutaque P. R. non ſui arbitrii habebant. Cives ex municipiis ſuo iure & ſuis legibus utebantur, civitatis Rom. honorem quidem capiebant, (inde *municipes* dicti) ſed negotiis atque oneribus immunes erant. Colonorum conditio quo magis adſtricta erat & obnoxia; hoc potior & praeſtantior habebatur ob maieſtatem P. R. Conf. Gellium XVI. 13. *Domi nobiles* non item Romae erant.

ead. l. 12. *nobiles*) Alii omittunt *nobiles*, forſan bene. Caeſar etiam in ſuſpicionem venerat, teſte Sueton.

ead. l. 23. *facile apud illos principem ſe fore*) Scil. Romanorum erat ditiſſimus.

ead. l. 25. *de quo*) Cort. praefert *de qua*, int. coniuratione. Quaeſitum id eſt.

ead. l. 28. *legibus ambitus*) LL. de ambitu erant, ut qui largitionibus aut captioſe conſecutus magiſtratu abiret, poenas daret. Notamus adhuc, in Cortiana ed. per mendum omiſſa h. l. verba *deſignati conſules*.

ibid. interrogati) h. e. poſtulati; conf. infra c. 31. Liv. XXXVIII. 50. Vellei. II. 13.

ead. l. 29 *ſq. pecuniarum repetundarum*) Quarum accuſare

licebat provincialibus & ſociis eos, qui dum praeſides fuiſſent, alienas pecunias aut vi aut dolo ſuas fecerant. Sic Catilina Africam diripuerat.

ead. l. ult. legitimos dies) XXX. illos dies, qui ante comitia centuriata eſſent proximi. *trinundinum* vocant.

ibid. profiteri) Int. ſe candidatum.

Pag. 16. *l.* 5. *circiter Nonas Decembres*) Cortius & aſſeclae omittunt tria haec verba.

ead. l. 14. *pro curia*) *Pro* h. l. *ante.*

ead. l. 15. *Romam*) Cort. male *Romanam.*

ead. l. 20. *infeſtum Cn. Pompeio*) Al. inſerunt *inimicum*; quod Manutius recte ut glofſema averſatus eſt.

ead. l. 27 *ſq. Sunt, qui ita dicant*) Sic & Grut. Par. & Waſſius. Sed Cort. praetulit *dicunt*, quod non permittit mos Salluſt. & latinitas; neque nos movent exempla contraria poëtae Venuſ. & auctoritates Apul. & Melae.

Pag. 17. *l.* 11. *ſatis ſpectata*) Cortius ex ſuis Codd. omittit *ſatis.* Sed vulg. praeſtat. Mox alii *foret.*

ead. l. 13 *ſq. per ignaviam, aut vana ingenia*) Cortius mavult *per ignava aut v. ing.* Ignavia *virtuti*, vanitas *fidei* contraria.

ead. l. 18. *quae mihi*) Cort. temere delet *quae*, ad aucupandum graeciſmum.

ead. l. 24. *in paucorum*) Al. addunt *potentium.*

ead. l. 25. *tetrarchae*) In gente, in quatuor partes diſtributa, ſingulari parti praeerant. Poſtea id nomen iis impoſitum, qui parti terrae praeeſſent, etiamſi non tres alii aliis partibus praepoſiti erant. Dignitate fere erant regia, quibuscum ſaepiſſime coniunguntur. *Cort.*

ead. l. 28. *ſine gratia*) Qua quis gratus eſt hominibus, & ſic quaelibet facile efficere poteſt.

Pag. 18. *l.* 1. *repulſas nobis reliquere*) Ita Cort. praeeuntibus Codd. Vulg. *nobis reliquerunt repulſas, per.* &c.

ead. l. 7. *in manu nobis eſt*) Cort. ſuo more dedit *nobis in manu.*

ead. l. 24. *omnia victoribus*) Vulgo *ea omnia vict.*

ead. l. 26. *oratio mea, vos*) Cortius contra omnes fere Codd. omittit *mea vos.*

ead. l. 29. *niſi forte me*) Cortius temere expungit *me*, cui τὸ *vos* reſpondere cenſemus.

ead. l. 30. *ſervire magis*) Cortius gratiam quaerit, delendo *magis.*

Pag. 19. *l.* 7. *tabulas novas*) Leges de aere alieno debitoribus remittendo.

ead. l. 16. *cum eo se consulem initium agendi facturum*) Cort: illudit auctori, faciens ex suo ingenio *eo* (propter id) *consulem* (scil. Ant.) *in. ag. f.* Alii *cum eo se consule* (l. *consule se*) &c.

ibid. sq. Ad hoc) Al. *ad haec.*

ead. l. 22 *sq. ut petitionem — curae haberent*) Petitionem consulatus suis suorumque adiuvarent suffragiis.

ead. l. 26. *populares*) Socios s. conscios.

ead. l. ult. dictitare) Ita Cort. ex Codd. pluribus dedit pro vulg. *dictitant*; fere eodem sensu (l. potius, pro *dictitabant*) idque pluribus contra Wassium defendit, qui male *dictitare* ad Catilinam refert. Sed dictitabant iidem illi, qui priora dixere, fecisse haec Catil. ob id, quo, cet.

Pag. 20. *l.* 1 *sq. & haec, & multa*) Cortius delet utrumque &. Mox damus *his*, pro *iis.* illud melius.

ead. l. 7. *conventione*) Al. *coniuratione.*

ead. l. 10. *moverant*) Sic Riv. maluit, habentque quidam Codd. & ed. Bas. 1563. &c. Vulg. *amoverant.*

ead. l. 11. *audacia inerat*) Corte invitis Codd. delet *inerat.*

ead. l. 22. *sublato auctore*) Sublato scil. de narratione, h. e. haud nominato auctore; uti Cic. ad Att. II. 24. *Cepionem de oratione sua sustulit, quem in Senatu acerrime nominarat.*

ead. l. 28. *homo novus*) Cuius parentes atque maiores non fuere honoribus in rep. cogniti; ex se natus.

Pag. 21. *l.* 9. *adsciviisse dicitur*) Al. inferunt *sibi.*

ead. l. 21. *psallere, saltare*) Et hi infinitivi, & mox accus. *multa alia* pendent a *docta.*

ead. l. 25. *decerneres*) Quod Corte rationibus Gronovii motus praefert vulg. *discerneres* & Codd. *cerneres.*

ibid. lubidine) Cortius praefert *lubido.* sed ea non petit viros, nec petitur.

Pag. 22. *l.* 12 *sq. Antonium pactione provinciae perpulerat*) Macedoniam, commercio Orientis divitem, illi sine sorte concessit Cicero; sibique accepit Galliam, quam tamen provinciam mox in concione deposuit, Metello cessuram; conf. Cic. ad div. V, 2. & in Pis. c. 2.

ead. l. 17. *Consuli*) Cort. ex pluribus suis & optimis Gruterianis rescripsit *Consulibus*; ut non modo intelliga-

tur Cicero, sed Coss. designati, Silanus & Murena, competitores Catilinae. Atque ipse Cic. in Cat. 5. dicit: *Cum proximis comitiis consularibus me Consulem in campo, & competitores tuos interficere voluisti* &c. Haud tamen placet pluralis numerus. Neque enim Antonio Cos. insidiatus erat, & competitores non cum Coss. confundendos esse credimus. Auctor maxime h. l. respicit Ciceronem. Aldina & alii etiam simplicius legunt, *quas Consuli fecerat.*

ead. l. 25. *opportunum*) Vulgo addunt *sibi fore*, quod bene expunxisse videtur Cortius.

ead. l. 28. *ipse cum telo esse*) Cives Rom. domi sine telo agebant. *Telum*, omne quod manu mittitur, saepissime gladii minores & sicae.

Pag. 23. *l.* 18. *Ciceroni dolum*) Cortius unius Cod. auctoritate delet vocem *Ciceroni.*

ead. l. 25 *sq. ex Sullanis colonis*) Sullae militibus, quibus tributi fuerunt agri Etruscorum, quod hi Marianis [illegible] favissent.

[illegible] 28 *sq. anticipiti malo*) Sc. intra & extra urbem.

[illegible] 30. *privato consilio*) Per amicos & clientes, nullo [illegible] auxilio adiutus.

[illegible] *l.* [illegible]1. *nulli*) Al. *nullius.*

[illegible] 44. *quas Faesulis adlatas sibi dicebat*) Vulg. inse[illegible] *a Quinto Fabio*; quod ex Martiniano Cod. primus [illegible] sopma.

[illegible] 50. *servile bellum moveri*) Servos ad bellum con[illegible]

[illegible] *Senati*) Cortius post Ciaccon. ubique hunc anti[illegible] genit. rescribit pro *Senatus*, auctore Nonio VIII, [illegible] Quintil. I. 6, 27. & sic ipse Cic. declinasse tra[illegible]

[illegible] *l.* 21. *Q. Marcius Rex*) *Rex* cognomen gentis Mar[illegible] Cic. ad Herenn. III. 21. Sueton. Caes. 6. Neque [illegible] notat regem sacrorum, quod vult Guido Ferrarius [illegible]

[illegible] *l.* 24. *calumnia paucorum*) Malitiose & falso obii[illegible], eos triumphum non meruisse.

ead. l. 29. *decrevere*) Verbum hoc in vulg. desideratur, sed post *praemium* l. post *itemque* additur. Nos illud in aequiori loco reponimus. Cortius id ubique expungi volens non consulit orationi.

ead. l. ult. sestertia centum) Sestertium est mille sestertium

ſ. 250. denarii. Centum igitur efficiunt 25000. ſeu attos ſ. ducatones ſ. coronatos ſ. philippeos.

Pag. 25. *l.* 2. *gladiatoriae familiae*) Quae a laniſtis alebantur.

ead. l. 13. *belli timor inſolitus*) Vulg. additur *inceſſerat;* quod a librariis ingeſtum eſt.

ead. l. 19. *lege Plautia*) Qua tenebantur qui adverſus rempubl. coniuraſſent, inſidias Senatui feciſſent, magiſtratibus vim attuliſſent, qui cum telo fuiſſent in publico &c. denique qui l. aperte l. per vim alteri vim intulerant; cf. Sigon. de Iudic. II. 33.

ead. l. 20 *ſq.* '*& quaſi ſui*) Sic Aldina, Criſpinus, aliique. Alii & ſcripti & editi *aut ſui*, alii *& ſui*. Gruterus eiusque ſequaces *& ut ſui*. Cortius lectionem Aldinam diſſimulans fecit *atque ſui*.

ead. l. 21. *iurgio*) Leniori hoc vocabulo interrogationem illam notat.

ead. l. 27 *ſq. poſtulare, Patres Conſcripti*) Aldina &c. *poſtulare a Patribus coepit*. Noſtrum coniecit Gruterus, firmatque Cortius. Bini eius Codd. agnoſcunt *Patres;* & *coepit* male ortum videtur ex ſcribendi nota *P. C.* ita ut *C.* in illud verteretur.

Pag. 26. *l.* 2. *inquilinus civis*) Inquilinus proprie eſt qui in alieno habitat, l. peregrinum ſ. novum hominem notat. Irridentis fuit, ſe dicere *patricium hominem, non inquilinum civem*. Verba *urbis Romae* merito ſuſpectero; Cortio etiam *civis* peregrinum videtur.

ead. l. 7. *incendium meum ruina reſtinguam*) Cic. pro Mur. 25. id reſponſum Catoni a Catilina dicit; Val. Max. IX. c. 11. n. 3. Ciceroni. *Incendium meum* eſt l. a me, l. in me excitatum.

ead. l. 11 *ſq. factum*) Al. *factu*.

ead. l. 13. *antecapere*) Codd. alii *multa* (al. *multo*) *antec.* utrumque illatum cenſet Cortius.

ead. l. 21 *ſq. ad Marcium Regem mittit*) Vulg. *legatos ad Q. Marc. R. mittit*. Sed *legatos* abeſt in quibusdam Codd. & praenomen in nullo viſum Gudio & Cortio. ideo hic illa omiſit.

ead. l. 25. *aliis faceremus*) Sic fere omnes Codd. Unicus Remenſis *alicui faceremus;* unicus Guelf. 3. *homini;* quod Cortius reſcripſit pro *aliis*.

ead. l. 27 *ſq. patriae*) Al. *patria*. Sed illud & Codd. me-

lioribus nititur, & arridet Cortio ob elegantem caſuum varietatem.

Pag. 27. *l.* 1. *veſtrûm*) Iam Gellius XX. 6 extr. in pleriſque exempl. Salluſtii vocem hanc corruptam fuiſſe in *veſtri* refert.

ead. l. 2. *inopiae opitulati ſunt*) Diminuto foenore per tribunorum rogationem.

ead. l. 4. *argentum aere ſolutum eſt*) *Argentum* (h. e. denarius ſ. ſeſtertius) ſolutum eſt *aere* (h. e. aſſe,) quarta parte denarii; ita ut pro omni debito *quadrans* ſolveretur.

Pag. 28. *l.* 1. *gratam in magnis periculis*) Sic reſcidit vulg. *grata mihi, magnis in meis p.* Cortius, cuius rationes vide apud ipſum.

ead. l. 3. *ſatisfactionem*) i. e. *excuſationem.* Supple vero, *ſed ſatisf.* Saepe enim *ſed* omittitur.

ead. l. 5. *Dius fidius*) Adverb. a Graeco ortum, (oro *per Dium fidium*, uti ap. Plaut. Aſin. I. 1. 8.) h. e. per Deum fidei, Iovem, filiumve eius Herculem.

ibid. cognoſcas) Seu, recognoſcas velim.

ead. l. 11. *Oreſtillae*) Plenius nomen *Aureliae Oreſt.* eſt in paucis, non melioribus libris.

ead. l. 12. *non dignos homines*) Ciceronem innuit ut *novum hominem.*

ead. l. 13. *alienatum*) ſ. repulſum ab honore Conſ.

ead. l. 14. *pro meo caſu*) *Caſum* dicit repulſam illam & genet. im adverſam ſibi fortunam.

ead. l. 17. *commendo*) Voculam *tibi*, quod abeſt in pluribus, reſcidit Cort. Atque verbum *commendare* etiam abſolute dici, praeſertim in re deſperata, conſtat ex Caeſ. de B. C. II. 41 extr.

ead. l. 21. *Arretino*) Vulg. *Reatino.* Oppidum *Reate* in Sabinis hodie *Rieti.* Sed cum contenderit via Aurelia ad Manlium, ſeque Maſſiliam proficiſci dictaverit, verius eſt, quod ex aliis Codd. & ed. vet. reſcripſit Corte. *Arretium* antiquum Etruriae oppidum.

ead. l. 27. *ſine fraude*) h. e. impune.

ead. l. 28. *condemnatis*) Nonnulli Codd. *condemnatos*, ex librariorum imperitia, qui non viderunt, *condemnatis* dandi caſu ab *liceret* pendere, & *praeter* adverbialiter poſitum eſſe pro *praeterquam.*

ead. l. 29. *dilectum*) Vulg. *delectum.* Sed promiſcue ſcribi, viri docti dudum monuere.

Pag. 29. *l.* 3. *parerent*) Cort. *paterent.*

ead. l. 10. *uti tabes*) Vulg. *atque uti tab.* Sed abeſt a 5. Codd. quos Grut. & Waſſ. memorant, copula; itemque ab ed. Gymnici Colon. 1536. Omittimus igitur cum Cort.

ead. l. 13. *conſcii coniurationis fuerant*) Cortius fruſtra omittit *fuerant.*

ead. l. 17. *bonis invident*) h. e. ditioribus, qui honore & opibus fortunati ſunt, eoque boni habentur. Mali ſunt inopes, humiles.

ead. l. 19 *ſq. ſine cura*) Scil. rerum ſuarum, ut nihil habentes & de rapto viventes.

ead. l. 21. *ea vero praeceps ierat*) In Catilinae partes.

ead. l. ult. forent — ſperabant) Cortius ex duobus Mss. *forent — ſperabant* induxit pro *foret — ſperabat.* Sed & alii lectionem Aldinam, pridem damnatam a melioribus Mss. & edd. priſcis, retinent: *ſi victoria in armis foret, talia ſperabat.*

Pag. 30. *l.* 9. *ius libertatis imminutum erat*) Scil. ademto iure, honores petendi.

ead. l. 16. *tribunicia poteſtas reſtituta eſt*) Cor[illegible] 30. Caeſar B. C. I. 5. & 8.

ead. l. 17. *ſummam poteſtatem*) h. e. tribunici[illegible] terus traiecta ſuſpicatur verba, *ſum. pot. nacti* locanda ante *coepere.* Cortius vero eadem a g[illegible] fecta putat; quod nobis non videtur.

ead. l. 18. *ferox erat*) Cortius omiſit *erat*; [illegible] ſan, quod & Waſſius cenſuit, omiſiſſet *coep[illegible]* Mss. locum mutat.

ead. l. 23 *ſq. verum abſolvam*) Cortius more [illegible] *rum.*

Pag. 31. *l.* 4. *ipſi innoxii*) *Innoxii* (ſcil. a p[illegible] ſive ſumitur.

ead. l. 5. *ceteros iudiciis terrere*) Accuſation[illegible] dicii damnatorii periculis.

ead. l. 6. *in magiſtratu*) Quum tribunatum gere[illegible]

ead. l. 7. *novandi ſpes*) Vulg. *novandis.* N[illegible] Grut. & Waſſius in duobus Codd. invenit[illegible]

ead. l. 12. *adepti forent*) Cortius male delet [illegible] quod Grutero displicebat.

ead. l. 14 *ſqq. Fuere tamen &c.*) Grutero odioſa eſt conſtructio: *Fuere – qui – profecti ſunt.* Ferenda vero eſt, uti infra c. 52. in orat. Catonis media: *Sed alia fuere, quae il-*

los magnos fecere. Scil. differunt haec ab illo: *Sunt, qui dicant* &c. Τῷ *fuere* additur h. l. peculiariter *extra coni. compl.* & alia.

ead. l. 23. *usui foret*) Codd. variant: *bello usui foret*, l. *usf. bello f.* l. *usf. for. bello.* Vocem igitur subdititiam delemus. Neque enim qui fortuna novis rebus idonei sunt, omnes bello usui.

ead. l. 30 *sq. civitatium*) Sic Grut. ex melioribus Mss. pro vulg. *civitatum*, quod Cortius frustra expungit.

Pag. 32. *l.* 12. *quin cupidissume*) Vulg. *quod non cup.* Sed Rivius ex Cod. Venet. protulit *quin*, quod Grut. Pareus, Wasse & Cort. secuti.

ead. l. 16. *Brutus ab Roma aberat*) Priscianus hoc exemplo usus, ut adstrueret, urbium nominibus saepe, maxime ab historicis, addi praepos.

ead. l. 20. *innoxios*) h. e. coniurationis inscios.

ead. l. 22. *dimittit*) Vulg. *domum* (quod in quibusdam Codd. abest) *dimittit.*

ead. l. 26. *maiores opes*) Scil. reip. Rom.

Pag. 33. *l.* 14. *ulteriore Gallia*) Vulg. *citeriore Gall.* male.

ead. l. 18 *sq. Catilina in agrum Faesulanum quum venisset*) Sic Cort. vulg. *cum Catil. in agrum F. cum exercitu ven.* recte rescidit.

Pag. 34. *l.* 6. *consulto*) An *consultu*, h. e. consultando, tractando consilia.

ead. l. 9 *sq. manu promtus, maxumum*) Vulg. *m. promtus erat: maxumum.*

ead. l. 23. *quarum exemplum infra scriptum*) Aliis verbis relatum legas apud Cic. in Catil. III. 15.

Pag. 35. *l.* 4. *Mulvio*) Ita Putsch. rescribit pro vulg. *Milvio*, quod tamen frequentius est. Hodie *Ponte molle.*

ead. l. 7. *ita agant. Homines*) Gruter. ex Mss. *ita agant: permittit illis hom.* Cortius delet *illis*, & *permittit* prioribus coniunxit. Nobis glossema videtur, & aliis, ut Putschio, omittitur.

vontem obsidunt) h. e. obsessum eunt; & sic vulg. *obsident.*

eaa. .. cognito consilio) Vulg. *cito cognito consilio.* Sed *cito* abest a quibusdam Mss. & a Putschio recte deletur.

ead. l. 26. *perdundae reipublicae*) Casus 3. (non 2. cui subesse putant *causam*) pendet a *fore*, uti illud *oneri.* Sic solenne est *gloriae, praesidio, detrimento* &c. *esse.* Mox vulg.

erat *fore credebat.* Palmer. Gruter. alii recte ſupervacuum cenſuerunt *credebat*, quod ab interprete additum. Temere autem Cortius hoc retinuit & expunxit *fore.*

Pag. 36. *l.* 3. *perducit*) Vulg. *in Senatum perd.* Sed abeſt a Mss. aliquot & edd. *in Senatum*, hinc Cortius delet. Perduxit enim in aed. Concordiae, quo reliquos venire iuſſerat, & Senatum vocabat.

ead. l. 7. *ſcrinium cum literis*) h. l. capſula ſervandis gerendis chartis, ſ. theca epiſtolaris.

ead. l. 12. *fide publica*) Quam dabat Conſul, iubente Senatu & populo.

ead. l. 19. *ac Lentulum*) Alii *at Lent.*

ead. l. 20. *quos habere ſolitus*) Vulg. contaminate *ille habere ſolitus erat.*

ibid. ſq. ex libris Sibyllinis) Quos in rebus arduis Romanos per II. viros modo, modo X. viros, tandem XV. viros. conſulebant, quia fata Romani imperii communi opinione continebant. *Corte.*

ead. l. 28. *abdicatus*) Alii *abdicato.*

ibid. ſq. ceteri in liberis cuſtodiis) Scilicet rei illuſtriores Conſulibus, Praetoribus, Aedilibus, aut Senatori tradebantur cuſtodiendi, vel fideiuſſoribus committebantur.

Pag. 37. *l.* 29. *leniunda magis*) Cortius h. l. *magis* omittit, quod initio cap. tulerat.

Pag. 38. *l.* 7. *illud*) Alii *indicium illud.* Sed h. l. *indicium* bene eiecit Cort.

ead. l. 20. *Piſo oppugnatus*) Scil. a Caeſare.

ead. l. 24. *ab adoleſcentulo Caeſare*) Si compararis ad aetatem Catuli. Caeſar iam tum circiter XXXV. annos natus erat. Saepe vero viri iuvenes hac aetate Latinis dicuntur *adoleſcentes*; ſcilicet comparative.

Pag. 39. *l.* 3. *aedem Concordiae*) Cortius extruſit *aedem*, uno Cod. Merſeburg. praeeunte.

ead. l. 4. *ſeu animi nobilitate*) h. l. ferocia, magnanimitate. Alii *mobilitate.* Noſtrum Grut. Cort.

ead. l. 13. *multitudinum*) ſ. gregum ex otioſis nebulonibus conſtantium. Rarior eſt pluralis in hac voce.

ead. l. 15. *lectos & exercitatos*) Cortius omiſit *lectos* ſ. *electos* ex cauſa, etiam iudice Hottingero, non probabili.

ead. l. 16. *grege facto*) Vulg. *ut grege facto.*

ead. l. 21. *contra Rempublicam feciſſe*) i. e. perduelles eſſe. Romani moris fuit, ut civis ante civium exceptus nume-

ro, patriae hostis pronuntiaretur, quam capitale de eo supplicium sumi potuerit.

ead. l. 28. *pedibus in sententiam* &c.) Assensus fiebat 1.) *verbis*, vel pluribus, ita ut pauca adderent, vel unico *Assentio*. 2.) nutu & sublata *manu*. 3.) demum *pedibus*: hoc est, ubi sententiae diversae erant, discessio fiebat; ut cui quisque sententiae faveret, illi parti accederet. *Corte.*

ead. l. 30. *referundum censuerat*) h. e. non oportere ante ad Senatum referri, quam respubl. praesidiis munita esset, quibus tutus Senatus, quae vellet, decernere auderet. Conf. Caesar de B. C. l. 11.

ead. l. ult. rogatus sententiam a Consule) Vel priora verba *ubi ad eum ventum*, vel quae sequuntur *rog. sent. a Cons.* otiosa sunt, atque videntur ingesta a librariis. Malimus sequentia pro glossemate habere, ut varietas sit; cum dein, cap. 52. dicatur: *at – Cato, rogatus sententiam, huiusce modi orationem habuit.*

Pag. 40. *l.* 6. *Ubi intenderis ingenium*) Int. *in verum.*

ead. l. 7. *valet*) Int. *animus*, ut recte decernat, neque ex lubidine.

ead. l. 23. *in illis*) Alii *in illos.*

ibid. Hoc idem vobis) Cortius male sustulit *vobis.*

Pag. 41. *l.* 1. *quae belli saevitia*) Vulg. addunt *esset.* Id ob varietatem Codd. delet Corte. Nos accedimus, ita ut *saevitia* habeatur casus sextus, hoc sensu: quae per belli civilis saevitiam, & finito illo, victoriae iure, victis acciderent.

ead. l. 14. *habent*) Al. *agunt.* Nostrum vidit Grut. in melioribus & Wassius in duobus, recepit Corte. Nunc accedimus, quod qui mox *aetatem agere* dicuntur, actuosi sunt; qui vita humili & obscura vivunt, eam *patiuntur.*

ead. l. 15. *fama atque fortuna*) Vulg. additur *eorum*, quod a bonis Codd. abest; & magis abesse debet, si *fama, fortuna* in casu sexto habentur.

ead. l. 20. *ea in imperio*) Cort. delet *ea.*

ead. l. 21. *aestumo*) Al. *existimo.*

ead. l. 24. *sceleris obliti*) Cort. recte delevit *eorum* post *sceleris.*

Pag. 42. *l.* 1. *aut iniuria*) Sceleris, gravissime scil. vindicandi.

ead. l. 3. *praesenti*) Sic Putschius recte edidit ex Ms. pro *praesertim.*

ead. l. 5. *possumus*) Sic bene Corte ex Codd. Grut. fulsque rescribit pro vulg. *possum.*

ead. l. 11. *lex Porcia*) Hanc legem tulit P. Porcius Laeca A. U. 454. & virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovit. Liv. X. 9.

ead. l. 13. *exsilium*) Cort. *in exsilium*; male. Sic Tac. Ann. XI. 3. *liberum ei mortis arbitrium permisit.* & sic mox p. 44.

ead. l. 18. *At enim*) *At enim* inservit obiectioni, cui statim respondetur.

ead. l. 19. *tempus, dies*) Responsum: *reprehendent* s. seram poenitentiam afferre possunt *tempus*, iras leniturum, *dies*, quae diem docet & saepe poenitentiam seram affert.

ead. l. 23. *ex bonis*) h. e. *exemplis.* Aldina post *bonis* insertum habet *initiis*, quod alii sequuntur. Grut. Wasse dedere quidem *ex rebus domesticis orta sunt*, Alii Codd. *ex rebus bonis.* Nobis placet, quod & Grut. Wassius & Corte invenerunt probantque.

ead. l. 24. *ignaros*) Alii addunt *cives*, quod Riv. Carrio & Grut. Codd. suorum auctoritate pridem expunxere.

Pag. 43. *l.* 3. *Damasippum*) Hominem nullius pretii, qui Marii partes secutus ad huius nutum quosvis interfecerat.

ead. l. 12. *trahebantur*) Scil. ad supplicium. Rei protrahebantur in medium, virgis caedebantur, securi denique percutiebantur.

ead. l. 17. *in manu sit*) Cort. pro suo more praefert *in manus*, deletque *sit.*

ead. l. 20. *Maiores nostri*) Post haec vulgo inditum *Patres conscripti*, quod a Cod. Erlang. abest, nemoque h. l. desideret.

ead. l. 23. *modo proba*) Al. addunt *erant*, quod est a glossa.

Pag. 44. *l.* 1. *circumveniri*) Quis cum Cort. praeferat *circumvenire*, quod est in Codd. multis, nisi auceps syllabarum?

ead. l. 17. *ceteri verbo*) Pauciora dicendo.

ibid. alius alii) l. Silano, l. Neroni, l. Caesari.

ead. l. 25. *cavere ab illis magis*) Exemplum a Cortio, qui delet *magis*, allatum, *securitati ante, quam vindictae consulendum*, ipsi non favet.

ibid. in illos) Corte *in illis*, male.

ead. l. 26. *Nam cetera*) Al. *cet. malefacta*, al. *maleficia*, unus *mala*, quae e margine irrepsisse videntur.

Pag. 45. *l.* 12. *respublica firma*) Codd. inſerunt *erat*, unus *fuit*, quam inconſtantiam Cort. delevit; & pulchre hoc loco omittitur.

ead. l. 14 *ſq. imperium populi Romani*) Vulgo addunt *ſit*, quod Cort. fide Codd. abeſſe iubet.

ead. l. 15. *cuius haec cumque modi*) Vulg. ſubdit *videntur*.

ead. l. 23. *ne, ſanguinem noſtrum*) Aldina & ſqq. poſt *ne* ingerunt *illi*, al. *illis*. Neutrum admittit Cod. Fabric. ap. Corte. Delemus igitur, quod a gloſſa ſit. *Ne* h. l. vim habet *ne modo*.

ead. l. 29. *habere*) h. e. habitare.

ead. l. 30. *ipſos per municipia*) Vulgo h. l. inſeritur *in cuſtodiis*; quod cum a vetuſtiſſimo Ms. Commelin. abeſſe notet Grut. pro gloſſemate habendum. Et ſane Cato lenius dicere voluit, ut quam anceps ſententia Caeſaris ſit, oſtenderet. Similiter abſolute verbo utitur Tac. Ann. I. 62. *Et Maroboduus quidem Ravennae habitus.*

ead. l. 31. *videlicet*) *Videlicet*, cum irriſione cauſam ſubdit. Vulgo additur *timens*, quod nec Baſil. 1. nec Guelf. 2. ap. Cortium agnoſcunt; & ipſe Cato mox incertum relinquit. Sed & ſqq. vulgo gloſſemate inferta leguntur: *ne, ſi* Romae ſint, *aut a pop.* &c. Expungimus verba *ſi Romae ſint*, quae teſte Grut. a Codd. Nazar. & Commel. pariterque a Guelferb. 5. ap. Corte abſunt. Idem ſuaſerat Cortius; ſed is etiam *videlicet* deleri cupiebat, quod retinemus, ne quid de vi orationis detrahamus.

Pag. 46. *l.* 6. *ſin — ſolus non timet*) Sic oblique ſuſpectum facit Caeſ. ſocietate conſilii; certe terret.

ead. l. 7. *mihi*) Vulgo *me mihi*.

ead. l. 24. *omnia virtutis praemia ambitio poſſidet*) Hinc Cato conſulatum non adeptus, quia *ambire*, populo ſupplicare noluit.

ead. l. 28. *in vacuam*) Int. defenſoribus.

ead. l. 29. *patriam incendere*) h. e. ſeſe incenſuros; uti Liv. XXII. 38. *coniurabant, ſeſe non abituros.* Noſter vero praeſenti inf. pro futuro utitur; ut Iug. 13.

ead. l. ult. dux hoſtium) i. e. Catilina. Cort. male delevit *cum exercitu*. Conf. pag. ſeq. l. 29 ſq. *Catil. cum exerc. fauc. urget.*

Pag. 47. *l.* 1. *Vos cunctamini*) *f.* dubitatis. Hinc recte & fide Codd. meliorum teſtibus Putſchio, Grut. & Cortio ab hoc omiſſum eſt, quod poſt *etiam nunc* intruſum vulgo le-

gitur gloſſema & *dubitatis*. Mox eadem conſtructio redit.

ead. l. 2. *apprehenſis*) Sic meliores aut vetuſtiores Codd. Alii *deprehenſis*.

ibid. Miſereamini cenſeo) Ironice.

ead. l. 4. *Ne*) ſ. *nae*.

ead. l. 6. *Scilicet res*) Cortius recte omiſit *ipſa*, quod vulgo additur.

ead. l. 9. *videlicet Dis*) Male *videlicet* Cortius delet.

ead. l. 12. *proſpera omnia*) Vulg. *proſpere omnia*. Noſtrum Cortius dedit Codd. fide; & Salluſtianum magis.

ead. l. 15. *T. Manlius Torquatus*) Sic Cortius reſtituit pro *Aulus M. T.*

ead. l. 23. *iterum patriae*) Vulg. *iterum iam p.* Videtur autem Cethegus iam fuiſſe ſocius coniurationis primae, de qua vid. ſupra c. 18.

ead. l. 27. *ſi mehercule peccato locus eſſet*) h. e. mehercule, ſi id peccatum admitti liceret per periculi longinquitatem.

ead. l. 30. *faucibus urget*) ſ. faucibus premit remp. ita ut elabi nequeat. Sic Cic. pro Cluent. c. 31. *cum faucibus premeretur*. Falſo igitur vulgo praeponunt praepoſ. *in fauc. urg.* quam nec Codd. meliores agnoſcunt.

Pag. 48. *l.* 29 *ſq. veluti effeta parente*) Vulgo, certe ab Aldina, *parentum* (alii *parentium*;) ſed in eo ſenſus non procedit. Conſultius vero alii & priſci & rec. ediderunt noſtrum; Rivius tamen & Criſpinus cett. pro *veluti*, habent *ficuti*; quod perinde ſit. Comparat vero Noſter *Romam* ad mulierem effetam, h. e. viribus ad pariendum exhauſtam. Effetam vero (uti *fetus*, a *feo*) rectius ſcribitur, quam *effoetam*.

Pag. 49. *l.* 1. *divorſi*) Vulg. *divorſis*.

ead. l. 21. *decoris*) h. e. eius, quod ſe decebat, officiorum & honeſti.

ead. l. 26. *eo magis ſequebatur*) Sc. *illum* (quod & Grut. textui intulit) gloria. Alii male: *illam adſeq.*

ead. l. 30. *Triumviros*) Int. capitales, qui & carceris cuſtodiam haberent. Voci gloſſa ſuperſcripſit *vindices rerum capitalium*.

Pag. 50. *l.* 3. *aſcenderis*) Grutero placet *deſcenderis*; quod in aliis Codd. eſt. Palmerius coniicit *eſcenderis*, quod Cortius arripuit.

ead. l. 7. *incultu*) Al. *inculta*; minus bene.

ead. l. 8 *ſq. dimiſſus Lentulus*) Poſt haec inſerunt vulg. *vindices rerum capitalium*, al. *indices r. c.* al. *iudices r. c.* quae verba, ut e gloſſa infarta, & Triumviros potius quam carnifices notantia, rectè delet Cort.

ead. l. 12. *exitum*) Corte praefert *exitium*.

ead. l. 20 *ſq. numero hominum expleverat*) Cortius verba *num. hom.* delenda eſſe cenſet.

ead. l. 24. *ſparos*) Iaculi genus, telum ruſticum in modum pedi recurvum.

ead. l. 28. *in Galliam verſus*) *In-verſus* vim adv. habet, (quod Valla vult) ut ſurſum verſus, quoquoverſus &c. Sic & Caeſar B. G. VII. 8. *movet in Avernos verſus*. Plin. X. ep. 82. *Aut ſi in urbem verſus venturi erunt*. Cortio tamen h. l. videtur *verſus* vim partic. habere, uti apud Livium &c. bis. Et ſic putes iungi *ad-in-verſus*.

ead. l. 29 *ſq. ſperans, propediem ſe habiturum*) Vulg. *ſperabat proped. magnas copias ſe hab.* Cortius unius Cod. ſui auctoritate expungit *magnas copias*, ut intelligas, habiturum *occaſionem pugn.* Neque verba iſta mox redeuntia bis referri deceat; nec ratio h. l. patitur. Igitur illi nunc accedimus, ut plurium Codd. fide ap. eundem *ſperans* praeferamus.

Pag. 51. *l.* 13. *profugeret*) Cortius ſuo more praefert *perfugerent*; idem tamen patitur in Iugurth. c. 13.

ibid. in Galliam) Vulg. inſerunt *Transalpinam*; male, cum *Cisalpinam* intelligendam eſſe conſtet.

ead. l. 15. *eadem illa exiſtumans*) Vulgo additur *quae ſupra diximus*. Grut. & Cort. haec ſpuria rectè putant.

ead. l. 18. *qua illi deſcenſus erat*) Vulgo additur *in Galliam properanti*. Sed ea verba merito a gloſſa iudicat Corte, & uncinis includit; in Codd. variantia prorſus eiicimus.

ead. l. 20 *ſq. expeditos in fugam*) h. e. fugientes. Sic Tac. Ann. XV. 10 extr. *Expediri tamen itineri iuſſit*. Cortius faciens *expeditus*, *in fuga ſeq.* corrumpit textum.

Pag. 52. *l.* 17. *in dextris*) Vulgo addunt *veſtris*, Cortio reiectum.

ibid. omnia tuta) Vulgo a gloſſa inditum *nobis*, quod locum mutat in Codd. & unus ap. Cort. non agnoſcit.

ead. l. 25. *Licuit nobis*) Al. *vobis*; minus bene.

ead. l. 29. *haec ſequi*) Int. arma, quibus certemus pro patria, lib. vita &c.

ibid. Si relinquere) Vulg. inſerunt *haec*, quod Cort. abiecit.

Pag. 53. *l.* 5 *ſq. virtus veſtra*) Turpi gloſſa poſt *veſtra* irrepſit *me.* Int. potius *vos.*

ead. l. 8. *anguſtiae loci*) Cortius delet *loci*, quod abeſt in uno Guelf. 3.

ead. l. 9. *cavete inulti*) Tres meliores apud Grut. totidemque ap. Cort. non agnoſcunt *ne*, quod vulgo inſertum. In aliis Mss. locum mutat.

ead. l. 19. *inter ſiniſtros montes*) h. e. a ſiniſtra parte ſitos.

ibid. rupis aſpera) Codd. alii *rupe*, al. *rupes*: hoc vulgatius & Grutero placet; illud, quod & eſt in Aldina, praefert Cortius, quamvis malit *rupem aſperam.* Nobis neutrum probatur. Hinc lenius corrigimus, ut apte dicatur *inter-montes & -aſpera rupis.*

ead. l. 22. *electos*) Al. *lectos*, al. omittunt; alii *electos*, quod verum. *Electi* erant legionis caput, prima cohors, quae aquilam ſuscipiebat, & in prima acie locabatur. cf. Veget. II. 6. Catilinae erant duae legg.

ibid. evocatos) Evocati h. l. ſunt, qui emeritis ſtipendiis rurſus ad militiam evocantur.

ead. l. 26. *colonis*) Olim Sullae militibus; qui ipſi quaſi cohors praetoria aſſiſterent.

Pag. 54. *l.* 5. *cernere*) Vulg. *certare.*

ead. l. 8. *eum magna gloria fuerat*) Vulg. inſerunt *in exercitu*, quas voces Cort. ut gloſſam delet, neque obvias primitus in Cod. Guelf. 12.

ead. l. 14. *a ferentariis*) Milites levis armaturae, qui proelii initium facere ſolebant, pilis atque miſſilibus pugnantes.

ead. l. 28. *ceteros aggreditur*) Cort. delet *ceteros.*

Pag. 55. *l.* 5. *pugnando*) Vulg. *vivus pugnando.*

ead. l. 7. *quos medios cohors*) Cort. fruſtra delens *medios* nugatur.

IN IUGURTHAM.

Pag. 59. *l.* 2. *forte*) Male alii *ſorte.*

ead. l. 9. *fortunae*) Al. *fortuna.*

ibid. ſq. quippe probitatem) Vocem *quae*, vulg. inter haec inſertam, auctoritate Codd. Cort. delevit.

ead. l. 11. *eripere cuiquam*) Corte fruſtra delet *cuiquam.*

ead. l. 13. *peſſum datus, aſt pernicioſa* &c.) Vulgo male haec distinguuntur. Inde turbae & nugae.

Pag. 60. *l.* 7. *finis eſt*) Vulg. ante haec inſeritur *ſic*, quod in duobus Codd. ap. Cort. abeſt.

ead. l. 22. *ius fuit*) ſ. *honos* fuit.

ead. l. 23. *aut parentes*) ſ. obedientes, quos vulgo ſubditos vocant.

ead. l. 28. *ſe fatigando*) Cort. omittit *ſe.*

Pag. 61. *l.* 5. *ſtudium meum laudando*) *Meum* Cort. auctoritate Ms. Struv. ubi locum mutat, & Guelf. 6. & 12. delet.

ead. l. ult. & per latrocinia) Vulgo h. l. infarta legas, quae Cod. Remenſ. 1. non agnoſcit, & a gloſſa cum Cortio cenſemus: *potius quam bonis artibus.* Quis enim non videt, ſqq. τῷ *per virtutem* opponi?

Pag. 62. *l.* 14. *ſtudiis civilibus*) Factionum diſſidiis.

ead. l. 21. *amicitiam*) Multi Codd. *amicitia.*

ead. l. 29 *ſq. imperii vitaeque eius finis idem fuit*) Vulgo ante haec inſerunt *ſed*, quod Cort. auctorit. Guelf. 3. delevit. — Maſiniſſa poſtquam obierat, (anno vitae XCVII. conf. Eutrop. IV. 11.) imperium eius primum inter filios tres diviſum eſt; dein inter eius nepotes, Micipſae duos filios, & Iugurtham tripertitum eſſe oportuit, vid. c. 11. & 12. ſed mox inter Adherb. & Iug. bipertitum eſt, c. 16. tandem omnia praedae ceſſere Iugurthae. Dehinc bella: tandem agri, quos olim Maſiniſſa dono habuerat, Africae provinciae Rom. adiecti.

Pag. 63. *l.* 4 *ſq. eodem cultu*) Omnem educationem, victum & amictum comprehendit.

ead. l. 8. *luxui*) Qui antiqua amant, praeferunt *luxu*, ut casum tertium, quod & al. habent.

ead. l. 26. *si talem virum*) Vulg. add. *dolis*; quam vocem Cort. recte expunxit.

Pag. 64. *l.* 10 *sq. qui tum Romanis imperator*) Vulg. additur *erat*, quod Cortio omissum, ap. quem vel decem Codd. habent *Romanus Imperator*; unus *Romanis imperitabat*; alius per glossam contaminatus *imperabat imperator erat.*

Pag. 65. *l.* 7. *abduxit*) Ita Grut. voluit, ac dedit Cort. pro vulg. *adduxit.*

ead. l. 9. *nec quibus*) Al. Cod. *neu quibus.*

ead. l. 12. *ventura*) Vulg. *venturum.*

ead. l. 17. *certe*) Sic Grut. invenit in melioribus suis; vulg. *certo.*

Pag. 66. *l.* 3. *quam liberis*) Putschius, Ursinus, Crispinus &c. male omittunt *liberis.*

ead. l. 5. *magna & egregia*) Vulg. addunt, *facinora*, al. *facta*, utrumque glossa videtur.

ead. l. 8. *in Hispania nomen familiae renovatum*) Ipse enim Masinissa multa, priusquam ad Romanos transiisset, in Hispania praeclare gesserat.

ead. l. 12. *per regni fidem*) Per fidem, quam, in regnum acceptus, debes.

Pag. 67. *l.* 4. *reguli*) Iugurtha, Adherbal, & Hiempsal.

ead. l. 8. *quia materno genere impar erat*) Cortius verba haec ex cap. 108. huc ingesta, eoque expungenda putat; quod non probamus: & habent ea omnes Codd.

ead. l. 18. *nam ipsum illum tribus his proxumis annis*) Sic Aldina, Carrio, Ciaccon. Crisp. &c. Codd. mire variant; & Grut. & Wassius *his* eiiciunt; Cortius damnat *annis.* Nobis *illum* eliminandum videtur. Sunt enim Codd. qui legant *illis tribus pr.* s. *illis his tr. a.* Sic mallemus *nam ipsum tribus proximis adopt. in r. p.*

ead. l. 22. *animo*) Sic multi Codd. uterque Grut. & Corte. Al. *cum animo*, vel *in animo.*

ead. l. 27. *propter dissensionem*) s. ne esset dissensioni locus.

Pag. 68. *l.* 3. *carus acceptusque ei*) Cort. abigit *ei* unius Cod. auctoritate. Nos *ei*, int. Hiempsali, retinendum censemus. Sic adest ratio, cur eius domo usus sit. *Proximus* vero *lictor* est, qui proxime praecedit (uti more Rom. Consulem) regem, eoque primus.

ead. l. 5. *onerat impellitque*) Cort. praeter Codd. eiicit *impellitque* ut gloſſam.

ead. l. 16. *mulieris ancillae*) Sic Noſter ſaepe *homo adoleſcens*; Terent. Phorm. II. 3. 62. *homo ſervus*. ibid. V. 3. 11. *adoleſcens mulier*; & Plautus Stich. III. 1. 37. & alibi *homo ſervulus*. Ac veteribus *ancillus*, *a*, dicebatur (uti famulus, pediſſequus) adiective. Conf. Feſtum ap. Geſn. in Theſ. *ancilla* & *anculus*.

ead. l. 22. *in duas partes discedunt*) *Numidae*, quod hic vulg. addunt, tamquam gloſſam expunxit Cort. fide nonnullorum Codd.

ead. l. ult. victus ex proelio) Al. *ex* omittunt. Nil hic redundans. *ex proelio* iungendum τῷ *profugit*, non τῷ *victus*.

Pag. 69. *l.* 1 *ſq. patratis conſiliis*) Omnes edd. praeter Cort. hic inſerta habent e Codd. verba *poſtquam omni Numidia potiebatur*. Sed reiicienda videbitur gloſſa cuivis ſapientius legenti.

ead. l. 6. *Romam legatos mittit*) Cort. fruſtra abiecit *legatos*. Conf. pag. 68. l. 27.

ead. l. 9. *quaecumque poſſint*) Ab Aldina omnes ad Cortium usque *quemcunque*. Noſtrum Cortius dedit ex melioribus ſuis; quod neutrum elegantius & in univerſum magis, etiam de hominibus, uſurpatur.

ead. l. 12. *ea tempeſtate in Senatu*) Contra Codd. & nulla probabili ratione Cort. abiecit *in Senatu*.

ead. l. 13. *munera*) Fruſtra hanc vocem delet Cort.

ead. l. 22. *regnum Numidiae* &c.) Sic Cortius. Alii omnes *regni Num. tant. procurationem exiſt. meam*.

ead. l. 28. *regni me habere*) Sic duo Codd. ap. Cort. qui fruſtra omittit *me*. Vulg. *me habiturum*: quod ſit pro gloſſa. Conf. ſupra, ad pag. 46. lin. 29.

ibid. quum agitarem) Vulg. l. ante l. poſt *quum* addit *praecepta parentis mei*. Grutero volente & probante Cortio in exſilium mittimus gloſſema.

ead. l. ult. ſq. populo Romano) Sic Mss. Vulg. *populi Rom.*

Pag. 70. *l.* 3 *ſq. maiorum beneficia poſſe auxilium petere*) Sic Cort. bene reſcidit vulg. *maiorum meorum b. poſſe me a vobis auxil. petere*, cuius rationes vid. apud ipſum.

ead. l. 4. *ac maxume*) Int. vellem.

ead. l. 5. *a populo Romano*) Cort. omiſit *beneficia*, quod additur in vulg.

ibid. ſecundum) ſ. *ſecundo loco*, int. *quibus*. Sic Cic. Phil.

VIII. 10 extr. *maxime equidem vellem, ut — secundo autem loco, ne* &c.

ead. l. 7 sq. neque mihi in manu fuit) In potestate mea non fuit, per me non stetit.

ead. l. 9. quod miserrimum) Vulg. *quod mihi miserrimum est.*

ead. l. 16. nolite pati) Quae vulgo addunt, *me nepotem Masinissae*, praeeuntibus Grut. Bongars. ac Putschio Cortius delevit, tamquam e superioribus huc accita.

ibid. sq. Si ad impetrandum) Scil. auxilium.

ead. l. 20. alienas opes exspecto) h. e. circumspicio & quaero sollicite.

ead. l. 21 sq. neque cuiusquam regnum — crescerct) h. e. *&, ne — crescerct.* Sic Cortius restituit pro vulg. *neque pati, — crescere.*

ead. l. 25. Vestra beneficia) Vulgo addunt *mihi.*

Pag. 71. l. 1. iure) Iure necessitatis, h. l. belli.

ead. l. 11. in imperio vestro) *Regno* sc. *Numidiae*, vestro.

ead. l. 15. colerent) Vulg. *diligenter colerent.*

ead. l. 18. vobis adessent) Verbum refertur ad nomen collect. Vulg. *adesset.*

ead. l. 25. quem) Refertur ad *propinquus* sc. Iugurtha; sic infra: *unde* (a quo) *minime decuit, vita erepta est.*

Pag. 72. l. 1. ex necessariis) Scil. qui morte affecti, aut morte graviorem vitam patiuntur. Quae necessariis & propinquis accidunt, ea & nobis adversa putamus. Adversa h. l. opponuntur incolumibus: a quo vero sensu plane aberravit Cortius, putans *necessariis* neutrum esse, & opponi *adversa.*

ead. l. 21. cognita) Grut. mavult *cogniti*; quod certe planius. Sed Codd. non agnoscunt.

ead. l. 28 sqq. ne ille — reddet) Vulgo, *ut ille — reddat.* Sed Grut. ex Cod. Nazar. restituit *ne* (nae,) & Corte correxit in *reddet.* Conf. Tac. I. 3 extr.

Pag. 73. l. 2. quamquam tibi immaturo) Corte elegantiam quaerens omittit *tibi*; cui tamen respondet *unde*, s. a quo.

ead. l. 10. an regno consulam) h. e. an, iniuriis concedendo, paci consulam? Sed iniuria lata invitat alteram.

ibid. cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet) h. e. cui incolumitas non sperandae nisi a Rom. potenti auxilio, & mors a Iugurthae vi timenda est. Cortius sensum relinquens, in verbis refingendis operam perdit.

ead. l. 11. *emori*) Infinitivus hic gravius ſonat quam ſi dixiſſet *mors.*

ead. l. 15. *per vos, per liberos &c.*) Cortius operam abutitur, cum ſqq. exigit ad ſollennem illam transponendi formulam *per ego te Deos oro*; legitque *per vos liberos atque parentes* &c.

ead. l. 16. *per maieſtatem populi R.*) Int. rogati; uti Catil. c. 35 extr.

ead. l. 29 *ſq. magna pars, gratia depravati*) Alii *m. Senatus pars gratia depravata.* Sed *Senatus* pridem expunxere Ciacc. Grut. ultimam vocem emendavit Corte.

Pag. 74. *l.* 7. *factioſus*) ſ. audax.

ead. l. 11. *invidiam*) Scil. plebis, ſi videret, pecuniae poſtponi ius fasque.

ead. l. 21. *in inimicis*) *Inimicum* ex Cod. Pal. 7. & priſcis edd. Gronovio laudatis, confirmat Corte, nec tamen recepit pro vulg. *in amicis.* Sed opt. Cod. Commelin. habet *in inimicis*; quod placeat.

ead. l. 22. *accuratiſſume recepit*) Vulg. praeter Mss. *curatiſſume recepit.*

ibid. pollicitando) Ita Cortius. Al. *pollicendo multa*; quod interpretamentum videtur.

Pag. 75. *l.* 8 *ſq. in partem tertiam*) Vulg. *in parte tertia.* Sed noſtrum habet Codex Commelin. optimus; ſex alii Cortiani, & Auguſtin. de C. D. c. 17. Exponimus autem: ut pars tertia eſſet, Africam poſuere. *Ponere* autem h. l. vim ſtatuendi, decernendi habet. Ut dicitur *Ponunt philoſophi*; ſic h. l. ſcriptores, geographi. Verba autem *ponere, ſtatuere, locare, reponere, inſtituere, collocare* cum praep. *in*, regunt & ſextum, & quartum caſum. Quod uti ſatis notum, ita qui exempla deſideret, adeat Geſn. Theſ. his vocibus. Planius forſan dictum fuerit, *plerique partem tertiam Afr. poſuere: pauci Aſiam & Eur. ſed.* &c.

ead. l. 11. *noſtri maris*) ſ. mediterranei, quod Italiam alluit.

ead. l. 13. *Catabathmon incolae appellant*) Pomp. Mela L. I. c. 8. *Catabathmos vallis devexa in Aegyptum finit Africam.* Ex Noſtro infra c. 19. & Strabone L. XVII. intelligas, *Catabathmum magnum* habitum fuiſſe terminum, quo Africa dividebatur ab Aegypto & adiecta Marmarica. Catabathmus parvus dividebat Aegyptum a Marmarica. Sed conf. de his Cellar. Not. O. L. IV. p. 1 *ſq.* & c. I. de Aegypto.

ead. l. 15 *ſq. coelo terraque penuria aquarum*) Ita & Curt. IV. 7. *terra coeloque aquarum penuria eſt.*

ead. l. 26. *utique*) & uti.

Pag. 76. *l.* 2. *qua nox*) Sic & Ald. Al. *quas nox;* falſo.

ead. l. 4. *ſicuti Afri putant*) Scil. Noſter cenſet, quod & Livius Virgiliusque habent, Herculem incolumem ex Hiſp. in Italiam veniſſe.

ead. l. 6. *quisque*) Contr. ex *quibusque.* Cortius edendo *quique*, quod pro *quoque* dictum ſit, nugatur. Noſtrum habent & Mss. & editi optimi.

ead. l. 10. *intra Oceanum*) h. e. ad mare Atlanticum; quod mox dicit Mare magnum.

ead. l. 15. *ſibi*) Sic Codd. Ald. & al. Vulg. *ſecum.* Cort. pro more utrumque reſpuit.

ead. l. 17. *Numidas*) Sic Romani dicunt pro *Nomadas.* Plin. Hiſt. N. V. 3. Numidae vero Nomades a permutandis pabulis: mapalia ſua, id eſt domos, plauſtris circumferentes. Etiam Graecis νέμειν eſt *paſcere.*

ead. l. 21. *mare Africum*) Mediterraneum, quod alias *noſtrum* dixit.

ead. l. 23. *hique*) Medi cum Arm. non, ut alii volunt, Libyes ſoli; quod vel ex ſqq. *nomen eorum* &c. patere potuit.

ead. l. 28. *nomine Numidae*) Ita plerique Codd. & Cortius edidit; cum iam Aldina, Criſpinus cett. dediſſent *Numinae nomen.* Sed in aliis l. *nomine* omiſſum, l. uti in ed. Putſchii *Nomo-Numidae,* quod ineptum eſt. Vult autem Noſter, *ſub nomine Numidarum* egreſſos eſſe *Perſas.*

ead. l. 30. *dein utrique*) Scil. Numidae, & agreſtes illi, Gaetulis affines, & qui ab his digreſſi ad mare proceſſerant.

Pag. 77. *l.* 4. *Africae pars inferior*) ſ. quae eſt ad mare mediterraneum.

ead. l. 5. *victi omnes*) Scil. Libyes.

ead. l. 10. *Leptim*) Int. parvam.

ead. l. 15. *ad Catabathmon*) Inter Numidiam & Catabathmon maiorem; quae ab Ampſaga fluvio ad Cyrenaicam eſt, alias Africa propria ſ. Carthaginienſis.

ead. l. 17. *Cyrene*) Unde regio Cyrenaica dicta.

ibid. Thereon) Strabo L. XVII. p. 575. Cyrenen vocat Θηραίων κτίσμα, coloniam Theraeon ſ. Theraeorum, qui Laconicam inſulam Theram (ſupra Cretam) habebant.

ead. l. 18. *Leptis*) Magna.

Pag. 78. *l.* 6. *contra tim. animi*) h. e. contra quam timuerat.

ibid. praemia ſceleris) Praeter impunitatem etiam dimidia pro tertia, eaque melior pars Numidiae.

ead. l. 13 *ſq. opportunus iniuriae*) Paſſive ſumitur; ſ. cui iniuria inferatur.

Pag. 79. *l.* 10. *& quia diei*) Cortius praeter Codd. reſtituit *die*, ut antiquum genit. Veteſtiores enim declinabant *dies*, *die*, l. *dii*; conf. Gellius IX. 14 extr. quem locum infra ad c. 97. excitamus. Nolimus tamen a ratione grammatica discedere h. l. quod ſic & ubique *fide* pro *fidei*, alia ſimiliter ſcribenda fuiſſent. Verborum aucupes legant, quomodo velint.

ead. l. 15. *Cirtam profugit*) Regiam olim Syphacis; quo victo Maſiniſſae ceſſit.

ead. l. 16. *togatorum*) ſ. Italicorum, qui negotiandi aut itineris cauſa multi erant in oppidis Africae.

ead. l. 30. *ſeque*) Scil. S. P. Q. R.

ibid. illisque) Regibus.

Pag. 80. *l.* 2. *ſed is rumor clemens erat*) ſ. mitis, non nimis aſpera nuntians.

ead. l. 14. *Ita utrique digrediuntur*) Nempe Iugurtha & legati.

Pag. 81. *l.* 10. *Micipſae patris*) Vulg. addunt *mei*, quod Grut. eiecit.

ead. l. 14. *niſi tamen intellego*) *Niſi tamen* correctioni inſervit; quaſi dicat: *Interim vos moneo.* Graviorem vero ſuſpicionem & invidiam movebit.

ead. l. 23. *quo moveri poſſit*) *Quo* ad *reliquum*, non ad *vis* referendum.

ead. l. 27. *ut Iugurthae ſceletum oſtentui eſſem*) Ut in me Iugurtha oſtenderet ſcelera ſua.

Pag. 82. *l.* 1 *ſq. ſi ulla apud vos memoria*) Vulgo inſerunt *remanet*, quod Cort. fide Codd. Struv. & Guelf. 4. recte expunxit.

ead. l. 8. *eniſum*) Paſſive dicitur.

ead. l. 13. *in Senatu princeps*) Sic maxima pars Codd. cum Ald. Al. *in Sen. potens.* al. *Senatus princeps.* Cort. ex arbitrio *Senatu princ.* Valer. Max. IV. 4 extr. *M. Scaurum Senatus principem* fuiſſe dixit; Cic. in Bruto *ſenatoriae ſententiae principem.* Primus vero inter Cenſores legebatur a Cenſoribus princeps Senatus ſ. in Senatu; cf. Liv. XXVII. 11. Gell. IV. 10.

ead. l. 26. *diducta manu hoſtium*) Diſperſa in omnes par-

tes moenium, cum ubique & omni ex parte Iugurthinis esset resistendum.

Pag. 83. *l.* 18. *armatis obvius*) Alii ab Aldo *armatus ob. fuerat.* Sed ex Mss. melioribus Ciaccon. & Grut. cum Crispino &c. edidere *armatis*; & Cortius delet *fuerat.*

ead. l. 30. *lege Sempronia*) Ut quotannis ante comitia consularia designandis Consulibus provinciae decernerentur duae, ex omni numero selectae, quae propterea *consulares* dictae. Relinquebatur autem Consulum arbitrio, ut eas provincias compararent inter se, aut sorte dividerent, postquam Senatus exercitum aliaque utilia illis decrevisset.

Pag. 85. *l.* 16. *fidei causa*) ut obses fidei.

ead. l. 17. *Vagam*) Codd. variant. alii *Vaccam*, alii *Vacam*, alii *Vagam*, in quod consentiunt Ptolem. Plin. Plut. Silius, Augustin. rec. Corte.

ead. l. 21 *sq. praesenti consilio*) Scil. bellico; quale solebat adesse more Rom. imperatori bellico; conf. infra c. 62. & Vellei. II. 80. p. 251. ed. Bip.

ead. l. 22. *locutus de invidia facti sui*) Ita ex Codd. dedit Rivius. Cortius praeter Codd. eiicit *sui.* A verbo *locutus* regitur & *de inv.* & *uti in d. a.* Dissolvere autem nitebatur invidiam criminis.

ead. l. 25. *quasi per saturam*) h. e. perturbate, confuse, ut non audirentur ordine, qui forte monere aliquid vellent. Dictio translata a *lance satura*, quae omnigenarum frugum primitiis referta offerebantur Cereri & Baccho; unde quae per turbam confusa dabantur suffragia, *per saturam* ferri dicta, ut ex exemplis patet, ap. Festum & Diomedem Gramm. qui tamen aliquam legem saturam, h. e. multis aliis legibus confertam, parum scite fingunt.

ibid. exquisitis sententiis). Scil. a Consule sententiis assessorum.

ead. l. 26. *pro consilio*) h. e. ut infra c. 62. *ex consilii decreto.* Gell. XI. 3. exemplum affert: *pontifices pro collegio decrevisse.*

ead. l. 29. *ad magistratus rogandos*). h. e. ad rogandum populum de magistratibus in proximum annum creandis.

Pag. 86. *l.* 4 *sq. Patres solliciti erant*) Verba *solliciti erant*, delet Cortius suspicione Gruteri modesta immodestius & contra Codd. abusus. Non vero redundant; sed sqq. rationem addunt, ob quam fuerint solliciti. Scil. eorum animis *parum constabat*, *probarentne - an* &c. Sic Liv. XX. 46.

init. XXX. 28 init. itemque II. 32. *Patres timere plebem, incerti* &c.

ead. l. 8. *a vero, bono*) Vulgo cum copula *bonoque*. Sed Mss. variant. Et inter illa saepe copula abesse solet.

ead. l. 10. *supra diximus*) cap. 27.

ead. l. 19. *quae in concione*) Codd. Aldi & 16. ap. Cortium addunt *eam dicam quam in conc.* al. *ea d.* &c. quae verba Grut. spuria iudicavit. Guelf. 7. omitt. *dicam*; hinc Cort. utrumque delet, sed retinet verba *in concione*, quae pariter Grut. abesse voluit. Nescio an, qui *eam dicam quam* &c. subdidere, voluere δίκαν, *actionem*, orationem accusatoriam, ut Verrinas illas. Sed nec verbum congrueret.

ead. l. 22. *dehortantur a vobis*) h. e. deterreant a studio vestrum s. a vobis defendendis. Cortius parum acute vult: *Multa* sunt *a vobis*, h. e. a parte vestrum, quae *dehortentur*; sed sic non dicitur, *a qua re* dehortentur multa: nec in plebe erat nisi *patientia*; non opes quas dicet.

ead. l. 23. *opes factionis*) Nobiles eosque potentes inquit.

ead. l. 26. *his annis XX.*) Vulgo *XV.* sed Codd. variant. nonnulli *XII.* vel *X.* Tum innuit Memmius mox Gracchos, quorum Tiberius ante XXII. annos, Caius ante X. periere. Igitur in Nostro minus erramus.

ead. l. 28. *ut*) s. quam, quomodo.

ead. l. 30. *obnoxiis inimicis*) h. e. cum inimici vestri obligati ob noxam, in flagitio deprehensi, sint.

ead. l. ult. nunc timetis) Vulgo addunt *eos*, & post *quibus* inferunt *vos*, quod multi Codd. reiiciunt. Utrumque recte abest. Alia eiusmodi omittimus nostra notare.

Pag. 87. *l.* 9 *sq. in plebem R. quaestiones*) Addunt alii *graves*, quod Grut. iubentibus Codd. expunxit. Sequuntur Wasse & Cort.

ead. l. 11. *vestri ordinis*) Scil. plebeii.

ead. l. 13. *Sed sane fuerit &c.*) Concedit adversae parti, quod cum ironia retorquet.

ead. l. 14 *sq. nequitur*) Antiqui etiam passiva forma usi sunt; conf. Ter. Hec. III. Sc. 8. v. 57. *forma noscí non quita est.* Plaut. Rud. IV. 4. 20. *ut nequitur comprimi.* Lucret. I. 1045. *Ulcisci* h. l. passive sumitur.

ead. l. 21. *hostibus tradita*) Iugurtham intelligit.

ead. l. 22. *per ora vestra*) h. e. in vestro conspectu. Mox al. *magnifice.*

ead. l. 24. *perinde quaſi ea honori*) Honos (inquit Cic. de Orat. cap. 81.) *eſt* praemium *virtutis, iudicio ſtudioque civium delatum ad aliquem.*

Pag. 88. *l.* 4. *metum a ſcelere ſuo ad ignaviam veſtram transtulere*) Non enim iam vos metuunt ob ſcelera ſua, ſed vobis, per ignaviam ſ. patientiam veſtram, merui ſunt hi, qui iam adverſus vos ſe coniunxere. — Mox infinitivi *cupere — odiſſe — metuere* pro nominativis ſunt, quaſi ſit, *quos par voluntas, odium, periculum, coëgit in unum.* Conf. Catil. c. 20. pag. 17. *nam idem velle, atque nolle, ea demum firma amicitia eſt.*

ead. l. 12. *parandi iuris*) Iuris aequi ſ. libertatis, cui adeſſent tribuni pl. Conf. Liv. III. c. 55.

ibid. maieſtatis conſtituendae) Abrogato ſcil. decemvirali imperio, reſtitutum inde eſt conſulare, ac reſtituto conſulari tribunicia poteſtas.

ibid. ſq. bis, per ſeceſſionem) Conf. Liv. II. 32. & III. 50 *ſqq.*

ead. l. 15. *quod maius*) Ita Cort. ex Codd. Al. *quo maius.*

ead. l. 19. *vos feciſſe*) Cod. unius auctoritate Cort. male expunxit *vos.*

ead. l. 22 *ſq. aeſtumabitis*) Cortius praefert *exiſtumabitis.* Nos Aldo, Rivio & Grut. &c. accedimus.

ead. l. 24. *ad pauços*) Vulg. addunt *potentes*; quod gloſſema abſit, ut Catil. c. 20. p. 17. l. 24. & mox.

ead. l. 27. *ſatietas*) Ciaccon. mavult *ſatias*, quomodo Noſter fragm. hiſt. II. teſte Nonio habet; & ſcripſere Terent. Liv. aliique.

ibid. & illa) Quibus poſt Gracchorum caedem oppreſſi eſtis.

ibid. quam haec tempora) Quibus in obnoxios vindicare poteſtis.

Pag. 89. *l.* 7. *nam & illis, quantum &c.*) Nam & illi pro ſua effrenata libidine & audacia incredibili, haud contenti erunt, adhuc impune male feciſſe, ſed plura audebunt, niſi &c.

ead. l. 11. *per manus*) Per vim & arma.

ead. l. 14. *ſociis veſtris*) Adherbalem innuit.

ibid. hoſtibus) Iugurtham innuit.

ead. l. 17. *omittatis*) Sic Mss. Aldus, Rivius. Sed Carrio &c. *dimittatis.*

ead. l. 26. *ut malitis cives veſtros perperam, quam recte fe-*

ciſſe) h. e. ut irae & invidiae, quam reip. conſulere malitis; ſ. ut poenam voluptati habeatis: ſed ut documentum ſtatuatis, ne alii illorum maleficia imitari audeant.

ead. l. ult. ſi iniuriae non ſint &c.) Si poenis deterreas malos potentes ab iniuriis faciendis, ita ut hae pauciſſimae fiant; rariſſime etiam egebit Pop. Rom. remediis.

Pag. 90. *l.* 2. *dicundo*) Sic Codd. Ald. Riv. Ciacc. Putſch. cett. Grut. ex multis Codd. *indicendo*, quem multi edd. ſecuti.

ead. l. 4. *eumque interpoſita fide*) Cort. fruſtra delet *eumque*.

ead. l. 11 *ſq. alii perfugas vendere, &* &c.) Sic diſtinguimus quod eſt in Ald. Riv. cet. *venderent*, & conciliamus cum eo quod Cortio placuit *vendere – – pars agebant*. Sic Tacit. Ann. XV. 13. *pars – & alii*.

ead. l. 14. *populi Romani*) Ita cet. Ald. Riv. Alii pro *pop. Rom.* habent *praetor*. Hinc Cort. ſuo more neutrum admittit.

ead. l. 18. *quoniam ſe populo Romano* &c.) Aldina: *quo populo Rom. dediſſet*; & plures Codd. *quo*; deditque Cortius. Noſtrum inde a Badio alii rectius praeferunt. (Scribebant, certe ſec. XII. *quo* pro *quoniam*.) Glareanus coniecit *quando*.

ead. l. 26. *confirmatus*) Alii Codd. habent *tamen confirm.* Aldina Riv. differunt *tamen*, legendo mox *Caium tamen Bathium*. Cortius multa inepte differit. Conſtructio plana eſt; neque eget *τῷ tamen*; conf. Ter. Eun. II. 3. 24. &c.

ead. l. 29. *contra ius & iniurias omnes*) Contra vim omnem ſ. iuſtam ſ. iniuſtam.

Pag. 91. *l.* 13. *ſed ſe*) Vulg. retinemus, quam & Codd. Ald. habuerunt. Fruſtra Cort. ex quibusdam Codd. omittit *ſed*; redditque *ſeſe*.

ead. l. 20. *quae ira fieri amat*) Quae per iram fieri ſolent.

ead. l. 21. *vicit tamen impudentia*) Scil. uno Trib. pl. reſiſtente fruſtra erat, quidquid ceteri tentarent.

Pag. 92. *l.* 2. *invidia cum metu urgeat*) h. e. odium premebat hoc maius, quod metuebatur. Et certe metuendum erat Romanis ab homine audentiſſimo ad omne facinus. *Metus*, uti *invidia* h. l. paſſive dicuntur. Cortius hunc metum eſſe volens Iugurthae, qui ipſe dudum timeret, ne regno excideret, parum ſapit.

ead. l. 4. *novari*) Codd. multi & edd. priſcae, etiam Ald. & Gryph. *movere*; quae verbi forma cum non reſponderet intranſitive *ſeneſcere omnia*; reſcribi coepit *moveri*.

Sed amplectimur, quod Guelf. 11. ap. Cortium habet, *novari*, h. e. iterari ſc. bellum, ſ. omnia. Sic Noſter Cat. c. 55. *ne quid - novaretur.* & infra c. 36. *Albinus renovato bello.* Verbum *feneſcere* h. l. notat, componi ſ. remitti. Sic Liv. V. 21. *pugna feneſcit.*

ead. l. 9. *& timor*) Vulg. addunt *animi*, quod in melioribus Codd. abeſt, meritoque omiſſum in Aldina, nec Grut. & Cort. placuit.

ead. l. 12. *ſin id parum*) Reſpondent ſibi *maxume - ſin id parum pr.* uti infra c. 46. - *maxume vivum, ſin id parum pr. necatum* &c.

ead. l. 13. *Numidam interficiat*) Vox *Numidam* nobis redundat, nec ſic dixiſſet forte Iugurtha.

ead. l. 21 *ſq. indicium profitetur*) h. e. propoſita impunitate auctorem & latebras ſceleris, cuius ipſe particeps, indicaturus.

ead. l. 22 *ſqq. reus magis ex aequo bonoque, quam* &c.) Ex clementi iuſtitia, in re capitali, permittebatur, ut reus non ipſe in publico detineretur, ſed vades daret; ſed ex iure gentium, quo, ab ipſa ratione inter homines conſtituto, gentes inter ſe utuntur, Bomilcar, immo ipſe Iugurtha, fractae fidei publicae, qua venerant, rei, non amplius a vi & iudicio tuti eſſe poterant, ſed detinendi & damnandi erant. Unus Glareanus verum vidit: ceteri interpretes omnes h. l. a mente aberrant.

ead. l. 28. *in priore actione*) Int. quam Memmius intenderat ipſi Regi. Vades vero a Rege dati non ſolum ipſius, ſed & ſuorum, quos habuit comites, ſponſores eſſe debuerunt. Alii exponunt male, q. d. in hac ipſa de caede Maſſivae actione prima, h. e. in actionis principio.

Pag. 93. *l.* 3. *iuſſus ab Senatu Italia decedere*) Sed Livius epit. LXIV. de Iugurtha: *& propter caedem admiſſam in Maſſivam - quum periclitaretur; cauſam capitis dicere iuſſus, clam profugit, & cedens urbe fertur dixiſſe: O URBEM &c.* Conf. Flor. III. cap. 1.

ead. l. 30 *ſqq. Ea mora in ſpem* &c.) *In ſpem aut belli conf.* aut per terrorem, quem exercitus Rom. Iugurthae illaturus ſit, ab eo *pecuniae capiendae.*

Pag. 94. *l.* 11. *aut cupidine caecus*) Ald. Riv. cett. edd. & maxuma pars Codd. hic *ob theſauros oppidi potiundi* inſertum habent, quod abeſt ab Waffii duobus Codd. Unus ap. Cort. & Cod. Erlang. *ob theſauros potiundos.* Scriptum

forſan *aut cupidine caeca, ob theſ. oppidi potiundi*; ſed placet Cortium ſequi, qui quatuor verba, ut gloſſema, reſecuit.

ead. l. 20 *ſq. ita delicta occultiora fuere*) Nos verba *ita fuere* uncinis includimus, dubitantes, ſintne a Sall. an a gloſſatore, quae ex margine irrepſerint, profecta. *Fuere* autem reſcribimus pro *fore* ex Ms. Commel. aliisque, quos edd. Putſchianae ſequuntur. Ceterum ſomniantur interpretes delicta Auli cum Iugurtha. Ille ſane, egregie deceptus a Iugurtha, turpem ſe dedit & exercitum; quod delictum erat re deinde male geſta, & manifeſtum. Verum ſi quod uncinis incluſimus, dictum a Salluſtio putes, delicta Iugurthae credas, qui exercitum corrupturus, dein circumventurus erat. Neque ſic Cort. probe fecit transmittendo haec verba poſt *deſererent*.

ead. l. 22. *exercitum tentabat*) h. e. eius fidem pecunia corrumpebat. Itaque expungimus gloſſema *corrumpere*, quod in textum irrepſit poſt *transfugerent*, & abeſt in Cod. Eccard. ap. Cort. neque is abnuit.

ead. l. ult. periculum anceps) h. e. duplex ſ. utrinque metuendum, & ex vi hoſtium & ex obſcura nocte.

Pag. 95. *l.* 5. *centurio primi pili*) Legio conſtabat X. cohortibus, cohors III. manipulis, manipulus II. centuriis; ſcil. peditum, praeter quos & equi erant. Erant igitur LX. centuriones in legione: quorum duo uni manipulo praeerant, alteri priores ſ. dexteri, alteri inferiores ſ. ſiniſtri; dexter centurio regebat totum manipulum. Tres vero ordines militiae erant in legione, pilani ſ. Triarii, principes, haſtati; iique per omnes manipulos ſparſi. Primi pili ductor praeibat dignitate primum principem, primus princeps primum haſtatum; & eo ordine ab inferiori ordine militiae ad ſuperiorem transire ſolebant. Primi igitur pili centurio dexter, primipilus vocatur; cui primus erat aſcenſus ad gradum tribuni.

ead. l. 11. *remorata ſunt*) Laudatur hic locus Grammaticis; unde diſcas, neutrum adhiberi recte, etiam ubi diverſi generis res non ante dicantur.

ead. l. 13 *ſq. ferro clauſum teneat*) Sic Cod. Guelf. ap. Cort. Rivius *teneret*. Vulgo peſſume *tenet*; idque tamen Cortius propugnat.

ead. l. 14. *tamen ſe humanarum rerum memorem*) Explicat Tacitus Annal. I. 72. *cuncta mortalium incerta, quantoque plus adeptus foret, tanto ſe magis in lubrico diſtitans.*

ead. l. 15. *ſub iugum miſſurum*) Liv. III. 28. *Sed ut exprimatur tàndem confeſſio, ſubiectam domitamque eſſe gentem*, ſub iugum *habituros*. Tribus haſtis *iugum* fit, humi fixis duabus, ſuperque eas transverſa una deligata.

ead. l. 18. *nutabant*) h. e. inclinati erant, verſi, labantes. Sic domus ruinam *minitans*, acies, fortuna, victoria, animi &c. *nutare* dicuntur. Tac. H. II. 76. init. de Veſpaſ. pavente: *His pavoribus nutantem - firmabant*. Idem IV. 52. *nutans diſcrimine urbs*. Librarii vero freq. permutant inter ſe *mutare* & *nutare*. Neque igitur Geſn. in Theſ. probat, Cortium h. l. legere *mutabant*, idque paſſive interpretari. Alii etiam verſi ad l. *mutabantur* l. *multabantur* l. *minitabantur* l. *urgebantur* &c. Noſtrum eſt & in bonis Codd. & receptum Grutero, Criſpino, Rutg. Hermann. &c.

ead. l. 26. *quaeſiverat*) Al. *quaeſiverit*.

ead. l. 29 *ſq. ab ſociis & nomine Latino*) *Socii* ſunt Italici, extra Latium antiquum poſiti. *Nomen Latinum* ſunt Latini.

Pag. 96. *l.* 13. *rogationem — promulgat*) Proponit, ut, qui velit, intercedat; nullo intercedente, lex feratur.

ead. l. 26. *rogationem iuſſerit*) Vulgo ſubditur *decreverit, voluerit*, quae a novem Codd. ap. Cort. abſunt, & abſurde a gloſſatoribus ingeſta. *Plebes* ſane non *decernit*, ſed ex plebiſcito Senatus. tum *iubere* fortius eſt quam *velle*. Quod animo volumus, id verbis iubemus. Aliena denique ſunt haec verba a *rogatione*. faceſſant igitur.

ead. l. 29. *Beſtiae*) Vocem *fuiſſe*, vulgo hic inſertam, Cortius Codd. fide expunxit.

ibid. ſq. ſupra docuimus) Cap. 28. & 29.

ead. l. 30. *ſuorum*) h. e. nobilium, maxime ſociorum, qui, uti ipſe Scaurus, a Iug. corrupti fuerant. hi fugerant ab ira plebis. Ille audens diſſimulator remanſerat.

ead. l. ult. ſq. Mamilia) Al. *Mamiliana*.

Pag. 97. *l.* 1. *quaeſitores rogarentur*) h. e. iudices publicarum quaeſtionum, qui praeerant iudiciis extraordinariis in gravioribus criminibus, de quibus nulla lex.

ead. l. 7 *ſq. mos partium, popularium & Senati factionum*) Mos, quo civitas prave in partes deduci coepit. *Factio* eſt nobilium; qui in his primi fuere potentia, Noſtro alias *factioſi* dicuntur. Sed Gruterus verba *pop. & Sen. fact.* interpolationem putat: & Cortius deleto *factionum* velit retinere *populi & Senati*. Variant Mss. in verbis.

ead. l. 10. *earum rerum*) Periphraſtice pro *eorum*. Eademque conſtructio cum ſeq. neutro Ciceroni, Livio &c. uſurpata.

ead. l. 16. *illico ea*) Vulg. *ſcilicet ea*, quas voces Grut. & Cort. abeſſe malunt. Al. inde fecere *ilicet ea*. Sed utraque partic. h. l. non eſt conſentanea. Scribimus *illico*, cui forſan quid additum ex verbo *disceſſit*; quod Grut. edidit pro *deceſſit*.

ead. l. 22. *ducere, trahere, rapere*). *Ducere* eſt doli; *trahere, rapere* violentiae.

ead. l. 23 *ſq. respublica — dilacerata*) Sic & Liv. II. 57. & Senec. Ep. 104.

ead. l. 26. *diſperſa in multitudine*) Aldina ſic ordinat, *in multitudine diſp.* unde dein alii fecere *multitudinem*. Noſtrum reddidit Cort. ex Codd. conſenſu firmum; ſed nobiscum expone: & diſperſa in multis.

ead. l. 27. *belli domique res publica*) Sic Aldina multique & optimi Codd. Sed ed. Colon. 1615. ex rec. Ciacc. & Putſchii, quae Cortii magiſtra fuit, & Rutg. Hermann. & Cortius omittunt *res publica*. Nos ferimus; cf. Catil. c. 38.

ead. l. ult. diripiebant) Male ſqq. vulgo a priori contrario dirimuntur puncto maiori. Sed eiusmodi multa tacite emendamus.

Pag. 98. *l.* 8 *ſq. diſſenſio civilis, quaſi permixtio terrae*) Grut. durum videbatur *permixtio terrae*. unde frigus quam aeſtum maluit Gron. legendo *perm. rerum*. Et Cortio non ſat vehemens viſa *diſſenſio*. Igitur inde fecit *disceſſio*, quod concedi poſſit; ſed dein ab eo contra Codd. omnes *disceſſio* & *permixtio* locum pro arbitrio mutare iuſſa, legendo *& permixttio civilis quaſi disceſſio terrae oriri coepit*. Verum quis neſcit, *miſceri* ſ. *permiſceri* ſ. *confundi terram mari, mare coelo*, Latinis ſignificare mutationem, qua infima ſummis miſceantur, omnia turbentur? quod ſine dubio innuit Cod. Guelf. 2. in quo eſt *permixtio terrae atque maris*. Sed & ſingula, *coelum, mare* miſceri dicuntur. quidni igitur & *terra permiſceri* (h. e. tota turbari) dicatur, ut rurſum chaos exſiſtat? Atque huic atro chaos comparat h. l. Sall. civile diſſidium. Talis perturbatio rerum exſtitit, quam c. ſq. deſcribit, per Gracchos, quos Noſter ſignificat veram gloriam iniuſtae potentiae antepoſuiſſe, plebem in libertatem vindicaſſe, ſed in iſtis turbis ſ. tenebris, perinde ac ſi mali fuiſſent, nobilium irae ultionique mactatos. Redeat ergo

terra, cuius discessionem Cort. h. l. fecerat, in unum densumque chaos: & durae rei respondeat dura (si ita placet) locutio.

ead. l. 13. *paucorum*) h. e. potentium s. nobilium.

ead. l. 19. *Tribunum alterum*) Tiberium Gracchum.

ead. l. 20. *alterum Triumvirum*) Caium; & cum eo caesus Fulvius.

ead. l. 23. *sed bono vinci* &c.) h. e. ob bonum vinci, s. ut verbis Cic. de Leg. q. III, 34. utamur, *vi opprimi in bona causa* est melius, quam victoria pro lubidine & ira abuti; quo dicto pungit nobiles. Alii intelligunt, bono viro, *quoniam ita expediat reip.* uti Seneca ait, satius esse vinci, quam vincere cet.

ead. l. 26. *aut fuga*) h. e. exsilio & proscriptione.

Pag. 99. *l.* 5. *partiverant*) Frustra Victorius & Gron. malunt *paraverant*, h. e. sine sorte de provinciis constituerant. Manutius aliique retinent vulg. Sed Cortius rariorum cupitor etiam cum mendo ab asseclis recepto dedit *paraverunt.*

ead. l. 6 *sq. quamquam advorso populi partibus*) Cort. ex Codd. ipsi probatis contra alios omnes dedit *partium*, ut incredibile daret.

ead. l. 7. *fama tamen aequabili*) h. e. aequali apud nobilitatem & plebem; bonisque artibus, maxime continentia, parta. Avarus nempe violat omnia, suamque famam.

ead. l. 9. *alia omnia sibi*) Scil. munia Consulatus alia, quam bellum Iug. ipsi uni interea curandum, cui Numidia evenerat. tum int. *esse.* Aldina pust *sibi* inserit *communia*; quod a glossa est, eoque pridem omissum.

ead. l. 16 *sqq. Senatus — & reges — mittendo — adnitebantur*) Cortius mutans *Senatus* (casus nobis nomin.) in *Senati*; temere abiiciens & ante *reges*; tum ex 13. Mss. contra alios omnes edens *mittere* pro *mittendo*, quod vulg. est, a mente Sallustii discedit. Nos Aldinam cum omnibus ante Cortium edd. sequimur; nisi quod in fine pluralem verbi ex Mss. restituimus, ipso Cortio concedente, pro *adnitebatur.*

Pag. 100. *l.* 27 *sq. sustulisse*) Quidam scripti & editi ingerunt *dicitur*; alii Codd. *compérior*, quod est a glossa. Neutrum admittunt Aldina, & dein melior quaeque.

Pag. 101. *l.* 15. *cum suppliciis*) h. e. signis supplicantium, pacem petentium, qualia erant infulae, verbenae,

rami oblivae, a caduceatoribus praeferri ſolita; conf. Feſtum h. v. & Varronem ap. Non. XII. 37.

ead. l. 25 *ſq. ceterum palam — regi nuntiare iubet*) Sic Aldina. Conſtrue *palam iubet* (legatos,) *nuntiare regi, quae* &c. Vulg. *nuntiari.*

ead. l. 29. *in agris erant*) Cortius more ſuo delet *erant.*

ead. l. 30. *mapalibus*) Caſis agreſtibus (conf. ſupra c. 18.) in vicos ſ. pagos collectis.

Pag. 102. *l.* 4 *ſq. deditionis ſigna oſtentui credere*) h. e. in ſpeciem ficta.

ead. l. 5. *inſidiis locum tentari*) h. e. ut cum Livio loquamur, *inſidiis locum* (occaſionem faciendi inſidias) *quaeri*, ſcil. a Iugurtha. Gronovius autem & Criſpinus recte cenſent legendum *tentari* pro vulg. *tentare.* Pendet enim a *credere.*

ead. l. 12. *quocumque accederent*) Fruſtra Cort. contra omnes editos & ſcriptos pro *quocumque* poſuit *quacumque.*

ead. l. 21 *ſq. Huic Conſul, ſimul tentandi gratia & opperiundi*) h. e. ſimul Iugurthae tentandi, quo id animo laturus ſit, pacemne vere quaerat, an belli inſidias; & exſpectandi, quomodo ſuae adverſus illum artes eventurae; conf. finem huius cap. & initium ſq. Infra c. 54. Iug. *exercitum in locis opperiri iubet.* Ita reſtituiſſe nobis locum videmur aliis omnibus l. deſperatum l. male tentatum. Vulgo enim ſic legitur, *ac* (Aldina *huic*) *ſimul tentandi gratia, & ſi paterentur opp. loci, pr. imp.* Glareanus nullum auxilium a Mss. eſſe queſtus ſic tentabat: *Huic Cos. ſimul tentandi gratia ſi* (*an*) *paterentur, ſimul propter opp. loci pr. imp.* Palmerius lenius: *Huc Cos. ſimul tent. gr. ſi paterentur, & opportunitate loci, pr. imp.* fingit vero, *opportunitates loci* eſſe munitiones; ac tentare voluiſſe Metellum, an munitior urbs, quomodo cetera oppida & mapalia, ipſi paterent ſ. aperta forent. conf. eius Exc. IV. n. 3 ſq. In Codd. quidem Cortio laudatis τὸ & vel ante l. poſt *tentandi* vagatur. Veſtigia autem verioris lect. nobis praebet Cod. Vinar. 2. *ſimul tentandi gratia & piundi, ſi paterentur o. l.* Iam notum eſt, in vett. Mss. ſcribi *operiri* pro *opperiri*: & ſumas ſcriptum fuiſſe *opiundi*; facile inde omiſſa literula *o*, quam ſupplemus. Eſt alius Cod. quem Cort. vocat Academ. in quo legitur *tentandi manendique gratia.* (Exſpectare, opperiri, manere, promiſcue uſurpantur.) Cod. Erlang. (vid. ed. Harleſii 1778.) auctius habet: *ſimul t. gr. & ſimul gratia hiemandi.* Ac fane particula *ſimul* poſcebat

duo: ſed verum perierat; unde hiatum explere ſtuduere falſis verbis.

ead. l. 25. *comportari*) Verbum hoc, quod Glar. & Grutero ſuſpectum expulit Corte, revocamus. *Imperare autem*, perinde ut *iubere*, conſtruitur cum infin. Terent. Eun. II. 2. 21.

ead. l. 26 *ſq. frequentiam negotiatorum & commeatuum iuvaturam* &c.) Vulg. *frequentiam negotiatorum & commeatum iuvaturum* (al. *iuvatum*) *exercitum, etiam paratis rebus m. f.* Multum quoque haec verba vexata ſunt. Palmerius voluit *commeatuum;* idque recte, quod ex loco ſimili Tac. XIV. 33. patet. *At Suetonius Londinium perrexit - copia negotiatorum & commeatuum maxime celebre. Ibi ambiguus, an illam ſedem bello deligeret, circumſpecta infrequentia militis ſtatuit.* Commeatus h. l. ſunt, commeantes negotii cauſa, diverſi a negotiatoribus incolis. Sed idem Palmerius, Grut. Cortius verba *iuvaturum ex.* deleri iubent ut inſititia; hinc a recc. omittuntur. Nos antea legendum duxeramus *frequentia - iuvatum iri exercitum.* Sed nunc lenius corrigimus *frequentiam - iuvaturam exercitum;* & dein etiam *pacatis,* quomodo Badius, Glareanus, alii edidere, niſi malis *patratis* eodem ſenſu.

ead. l. 28. *munimento fore*) Erant enim negotiatores incolae commeantes Italici generis. Rutg. Hermannides dedit *munimentum.*

Pag. 103. *l.* 18. *tractu pari*) Mons & fluvius ubique aequaliter diſtabant.

ead. l. 22. *humi arido atque arenoſo*) h. e. ſolo arenoſo humi. Aldina eiusque ſequaces *humo arida atque arenoſa.* Noſtrum ex Priſciano, XVIII. & melioribus Codd. edidere Putſchius, Grut. Criſp. Cortius. Sic Tac. A. I. 61. *humido paludum;* & Noſter *aſpera rupis;* conf. not. ad Catil. c. 59. p. 53. l. 19.

ibid. ſq. media autem planicies) Int. inter montem & flumen & collem.

ead. l. 26 *ſq. transvorſo itinere porrectum*) h. e. contrarium directo monti in modum lineae normalis.

ead. l. ult. cum omni equitatu pedites delectos) Vulg. *cum o. eq. & peditibus delectis ſuos.* Sed ſunt Codd. apud Cort. in quibus abeſt l. *ſuos* l. *&;* legiturque *delectos;* hinc Cort. invenit, quod recipimus.

Pag. 104. *l.* 18. *monte degrediens*) Dederamus antea *mon-*

tem ingrediens. Ibi enim facilius conſpicere potuit hoſtes; & poſt demum cap. extr. in planum deduxiſſe ſuos dicitur. Sunt quoque Codd. alii qui legant *montem*, alii *egrediens* (forſan ab *igrediens.*) Sed plerique pro vulg. ſtant & ipſe Don. ad Ter. Eun. II. 3. 92. hunc locum laudans.

ead. l. 19. *conſpicatur*) Int. hoſtes. Vulg. male inde ab Aldina, *conſpicitur;* quod Cortius praeter rationem tuetur. Noſtrum eſt a Donato l. c. editumque in edit. Baſil. 1565. a Grut. Rutg. Herm. Criſpino, aliis. Idemque verbum ſolenne Ter. (Eun. V. 8. 32. Heaut. I. 1. 16.) Caeſari cett.

ead. l. 22. *incerti*) h. l. paſſive ſumitur; *de quibus non conſtabat.*

ead. l. 25. *conſtituit*) Quod Rivius in Cod. Fabric. invenit *conſtitit*, placitum Ciacc. & Grutero, tuetur Corte poſt Gifan. ad Lucr. VI. 10. ut transitive ſumatur pro *conſiſtere fecit;* quomodo Gellius V. 10. *conſiſtendae cauſae;* & legitur ap. Caeſ. B. C. I. 41. Sed acquieſcimus nunc in vulg. in quod Codd. conſentiunt ceteri omnes.

ead. l. ult. transvorſis principiis) Ita ut prima acies incederet contraria hoſtibus.

Pag. 105. *l.* 14. *quaſi*) h. l. fere, uti Ter. Heaut. I. 1. 93. *quaſi talenta ad quindecim.*

ead. l. 23. *ipſi modo eminus*) *Modo* h. l. tantummodo.

Pag. 106. *l.* 1. *campi fuerant*) Sic plerique Codd. Gruteri; alii, *campus fuerant*, quod & eſt in ed. Baſil. 1565. ſed Salluſtius numerum verbi ad proximam rem referre ſolet; conf. Catil. 25. *ei cariora omnia, quam decus fuit.* Alii Codd. *quam campi, fuerat*, quod praefert Periz. ad Sanctii Min. L. IV. 8. p. 815.

ibid. ea vero) Int. loca.

ead. l. 10. *diei*) Cort. modo edidit *die* (ut antiquum genit.) quod eſt in Cod. Ciacc. ſed conf. ſupra ad c. 21. & infra ad c. 97.

ead. l. 11. *etiam tum*) Confirmatur hinc, quod Catil. pag. 3. l. 21. contra Cortium defendimus *etiam tum.* conf. infra c. 63 extr.

ead. l. 24. *quos firmos cognoverat*) Int. hoſtes (Romanos.) *Firmos* opponit *dubiis* ſ. inclinantibus in fugam.

ead. l. ult. perfugium) Al. *profugium.*

Pag. 107. *l.* 1. *die*) Sic Grut. & qui eum ſequuntur h.

l. & infra c. 106. ſuffragantibus multis Codd. Alii vero *diei*. Verum nos h. l. *die* non caſu ſecundo, ſed ſexto dictum credimus, quaſi ſit *& id diei erat*, ubi *iam veſperaſceret*; conf. Gell. XVII. 18. l. coelo veſper ibat: quomodo & dicimus *hodie*, *mane* &c.

ead. l. 7. *ſupra diximus*) cap. 49.

ead. l. 13. *animo vacuum*) h. e. nihil magnopere agitantem.

Pag. 108. *l.* 4. *quadraginta*) Nonnulli Mss. *triginta*.

ead. l. 5 *ſq. feſſi laſſique erant*) *Feſſi* h. e. ſatis habuere laborum; *laſſi* h. e. corporis viribus fere defecerant. Alii, ut Ald. cett. ex Codd. dedere *laetique*, ſcil. proelio ſecundo; ſed id non convenit τῷ *quamquam*.

ead. l. 11. *velut hoſtes adventare*) Sic Aldina dedit, & cum dein ab aliis editum eſſet *v. h. adventarent*, reſtituit Grut. ex Codd. ſuis, quibus accedunt Cortiani. Conſtrue: *ſtrepitu adventare, velut hoſtes*.

ead. l. 20. *detrectant*) Cort. revocat *detractant*. Perinde ſit. Eſt certe e contrario idem, ac: bonis ſ. fortibus, laudem detrahunt.

ead. l. 25. *ſunt*) Sic Ald. & omnes Mss. non *ſint*, ut quaedam edd. habent.

Pag. 109. *l.* 9. *geri non poſſet*) Cort. fruſtra contra omnes omittit *non*; & cum Salmaſio ſumit, *niſi* ſaepius pro *non niſi* poni.

ead. l. 16. *interfici iubet*) Cortio pro ingenio placet *interficis*, prae vulg. Mox rectius idem, uti iam Rutg. Herman. ac Criſpinus, *praeda*, pro vulg. *praedam*, quod a verbo *iubet* pendere creditum.

ead. l. 21 *ſq. male pugnatum ab ſuis*) Cortius excludi vult *ab ſuis*. Retinendum cenſemus, & ſignificari credimus, maxime per *ſuos*, qui cum Bomilcare erant.

ead. l. 22. *quippe cui*) ſcil. Iugurthae. Is etiam invitus pendebat ab inceptis Metelli; & cum ſua loca quin caperentur, prohibere nequiviſſet, iam in alienatis, eoque etiam iniquis, bellum gerere cogebatur.

ead. l. 25. *ex copia*) Sic pro vulg. *ex inopia* fide Guelf. 4. a prima manu reſcripſit Cort. *Librarii*, inquit, *non viderunt*, copiam *eſſe occaſionem, ſive id, quod ſuppetit, nullis definitione magni, aut parvi*. Nobis idem eſt ac *ex omnibus*. conf. ſupra c. 39. & infra c. 93.

Pag. 110. *l.* 4. *ut*) h. l. quomodo.

ead. l. 9. *acta Dis immortalibus supplicia*) h. e. supplicationes.

ead. l. 14. *hosti opportunus fieret*) h. e. hosti copiam sui faceret. Supra c. 20. *iniuriis opportunus.*

ead. l. 16. *anxius*) h. l. sollicitus, cautus. Ac sic Aldina & meliores quaeque. Alii Codd. legunt *animi anxius*, quod & Cortius edidit. Sed meliores, Commel. Nazar. &c. *animus anxius.* Certe *animi anxius* est, metuens, incertus, quod hic locum non habet. Nos vero cum Cortio *erat* praemisimus, quod vulgo voci *anxius* postponitur.

ibid. post insidias Iugurthae) h. e. post insidias a Iugurtha factas.

ead. l. 17. *effuso exercitu praedari*) Malimus huc retrahere, quae vulgo dein haud satis aequo leguntur loco: *sed igni – vastabatur.*

ead. l. 20 *sq. sed igni — vastabatur*) Conf. not. praec. Pulchrior sane consecutio foret, si post *ducebat* sequerentur illa *duobus locis* &c.

Pag. 111. *l.* 11 *sq. quia fallere nequibant*) Ob gravissimam poenam apud Romanos in transfugas constitutam.

Pag. 112. *l.* 14 *sq. praeterea pice & sulphure taedam mixtam* &c.) Sequimur cum omnibus aliis, Cortio excepto, lectionem a Grutero bene constitutam, & fide Mss. munitam; quod pluribus in edit. 1. disseruimus. In edd. ante Gruterum, ut in principe, Aldina, Carrionis, legebatur *pr. picem sulphure & taeda mixtam ardenti mittere*, a qua cum Cod. suo Fabr. Rivius sic aberrat: *pr. picem & sulphure taedam mixta ardenti m.* Basil. 1563. vero reddit *pr. picem sulphure & taeda mixtam ardenti m.* His omnibus finis videri potuit; nisi Cort. ex vett. edd. revocasset *picem sulphure & taeda mixtam.* Sed convenientius sit, pice & sulphure illitam taedam (h. e. faces) mittere, quam picem mixtam sulphure & taeda. Tum *ardentia* bene multis Codd. probatum, refer & ad fudes, pila, & ad taedam; quae omnia ardentia mittebantur; & cave detorqueas cum Cort. ad diversam facum materiam, *picem sulphure & taeda mixtam;* quod uti contra rationem latinam est, ita nec exemplis ab eo adductis adiuvatur. Pila ardentia putes eadem cum malleolis vel potius falaricis, de quibus Liv. XXI. 8. Veget. IV. 18. & Aeneae Poliorc. 33. Sic Cic. in Cat. I. 13. *malleolos & faces;* itemque Liv. XLII. 6. *faces taedamque & malleolos stuppae illitos pice* coniungunt. Satis sit.

ead. l. 22. *remissis*) h. e. minus intentis, s. negligenter agentibus.

ead. l. ult. sq. pauci in pluribus minus frustrati) s. certius singulis iactibus aliquem in confertis attigere.

Pag. 113. *l.* 4. *clamorem*) & *tumultum*, quod vulg. addunt, & alii Codd. l. omittunt, vel varie legunt, ut glossam delet Cortius.

ead. l. 29. *facerent*) h. l. fecissent; quod & alii habent.

ead. l. 30. *quibus illi freti*) Int. peditibus equites Numidae freti.

Pag. 114. *l.* 2. *victos dare*) h. e. vincere, int. Romanos.

ead. l. 3 *sq. apud Zamam magna vi certabatur*) Narratio pugnae apud Zamam insignis hypotyposi, quae lectorem faciat quasi rei praesentem.

ead. l. 7. *oppugnare*) Sic membranae, paucioribus exceptis, omnes habent. Edit. Colon. 1615. Crisp. & sequaces dederunt *pugnare*. Ciaccon. & post eum Gron. malunt *propugnare*. Cort. *oppugnare* de Romanis obsidentibus, *parare* de oppidanis se defendentibus intelligendum censet, & haec ab *agere* interpungit. Sed non modo urbes oppugnantur; etiam hostes, contra pugnando. *parare* int. defensionem, est eorum, qui pugnaturi erant. Si quidem Cortii sententia verior videatur; non modo interpungendum, sed & passive legendum *oppugnari* (a Rom.) *aut parari* (paria fieri ab oppidanis se defendentibus) *omnibus locis*. Alias constructio parum cohaeret, deficientibus pronominibus: *oppugn.* illi, *parare* hi *o. l.*

ead. l. 15. *sicubi*) *Sicubi*, uti *siquando*, dicitur & Ter. Eun. III. 1. 4. Aldus vero indeque alii dedere *sicuti*, quod h. l. non aptum.

ead. l. 22 *sq. illis — adstrictis*) h. e. attentis s. occupatis.

ead. l. 24. *aggressi*) Sic Ald. Riv. Grut. & multi Codd. Al. *ingressi*. Al. *congressi*. Cort. praetulit *egressi*, (ut escendere, evadere) quod est in nonnullis Codd.

ead. l. 29. *quoquo modo*) Sic Ald. & plur. al. Vulg. *quo quisque modo*.

ead. l. 30. *denique*) Sic Ald. aliique. Vulg. male *deinde*.

Pag. 115. *l.* 5. *ab rege*) Sic Ald. & al. Vulg. *ab se*; male. Al. *ad se*, scil. Metellum, quod rec. Crisp. & Cort. Nostrum Priscianus habet.

ead. l. 7 *sq. qua proxuma*) Vulg. *quae prox.* Lenius corrigimus, ne inepta videatur glossa.

ead. l. 25. *Is, ubi primum opportunum*) Vulgo addunt *fuit*, quod Commelin. aliique meliores non habent.

Pag. 116. *l.* 4. *Iugurtham imperata facturum*) Vulg. ante haec inferunt *qui*, & poſt *facturum* addunt *dicerent*, quas ambas voces, ut ab alienа manu illatas, bene delet Cort.

ead. l. 7. *arceſſiri*) Ab *arceſſio*. Alias *arceſſi* ab *arceſſo*.

ead. l. 18. *ad oppidum Tisdrum evocaretur*) Vulgo *ad imperandum Tiſidium vocaretur*. Codd. nutant in iſta voce. Ex iis unus ap. Cort. legit *ad imperatorem*, alius *ad imperium*; alius aliud quam priores, ſed non diſtincte. Cort. cum aliis interpr. paſſive ſumit pro *ut ipſi imperaretur*, idque illuſtrat loco Cic. ad div. IX. 25. *Nunc ades* ad imperandum, *vel* ad parendum *potius*. *Sic enim antiqui loquebantur*. & ex Servio ad Virg. Ecl. VIII. 71. Nihilo minus Gruterus, ita ut vulgo eſt, ſcriptum putat a Salluſtio. Multa certe affinguntur quaeſita Salluſtio, quae nec Arruntio placuerint, ſed corrupta lectione nituntur. Nos, credimus, verum reſtituimus. Cogitet enim quis ſcriptum priſcis *opidu*, eiusque facilem commutationem cum *ipadu*. Sed & in nomine oppidi mendum eſt; quod alii Codd. rectius nobiscum ſcribunt. Erat id oppidum haud procul ab Utica, de qua cap. 64. Tandem *evocaretur* rectius eſt in Cod. Vinar. 1. ap. Cortium.

ead. l. 28 *ſq. Mario per hoſtias Dis ſupplicante*) Marius enim vatibus, aruſpicibus ſupra modum deditus erat, adeo, ut ſagam quamdam ex Syria ſecum duxiſſe tradant Plut. & Frontinus, obſ. Cortio, qui & ex Codd. ſuis reſtituit caſum ſextum, cum vulgo ſit *ſupplicanti*.

Pag. 117. *l.* 7. *his natus*) Vulg. *is natus*; unde *natus* etiam referri ad *Arpini* ſomniantur. Sed rectius Aldinus Codex offert *his*; quod recipimus & exponimus: *ſed his* ſcil. virtutibus, hoc animo *natus*, &c. Ita transpoſitione opus eſt nulla; & antitheſis luculentior fit.

ead. l. 18. *ad id locorum*) h. e. ad id temporis; & ſic reſpondet τὸ *poſtea*. Infra c. 72. *poſt id locorum* pro poſtea. Ita Ter. *interea loci* uſurpat, & Plaut. *interibi*.

ead. l. 23. *quin his*) Int. nobilibus.

Pag. 118. *l.* 16. *quod modo ambitioſum*) h. e. ad favorem conciliandum pertinens.

Pag. 119. *l.* 6 *ſq. quod contumelioſum*) Vulgo additur *in eos*; quod ſine dubio a gloſſa. Et ſunt Codd. qui l. *in eo* legant, l. prorſus omittant.

ead. l. 9 *ſq. contumeliarum imperatoris*) i. e. ab imperatore illatarum. Al. *imperatori*, al. *imperatore*, al. *ab imperatore*. Pauci *in imperatorem*; male.

ead. l. 26. *incipit*) Al. *incepit*.

ead. l. ult. commercari) h. e. emendo conquirere, maxime annonam.

Pag. 121. *l.* 8. *improbus*) h. l. turpis.

ibid. inteſtabilisque) h. e. communi civium iure & vita indignus; deteſtabilis.

ead. l. 24. *in primo late*) Int. in prima parte. Codd. *in primo latere*, quod ſi ab nomine ſextum caſum putas, corruptum eſt; ſi verbum facis, ſenſu caret. Ei Palmer. Coler. Grut. Gron. Cort. recte praeferunt *late*.

Pag. 122. *l.* 11. *nam is civis ex Latio erat*) Cave credas, eo gravius punitum, quod civis de Latio, non Romanus fuiſſet. Perfugas certe, qui nominis Latini erant, ſecuri percuſſos, & Romanos in crucem ſublatos docet Liv. XXX, 42. ſed Turpilium iniuſte & ex odio Marii damnatum refert Plut. in Mario.

ead. l. 18 *ſq. magnis opibus, earum*) Al. *magnis opibus clarum*.

Pag. 123. *l.* 21. *cognovit*) Vulg. *ex perfugis cogn.* Ald. & Pal. 3. *ex ſervis cog.* Nazar. *expertus cogn.* Hinc additamentum ex c. 73. petitum Grut. exiſtimat.

ead. l. 23. *quae ipſe*) Vocem *dicit* vulg. ante haec inſertam, fide Guelf. 2. Cort. delet.

ibid. paraviſſet facere) *Facere* haud bene Cort. ut gloſſam, abiecit.

ibid. praeventa) Sic Ald. & omnes Mss. Vulg. *praeventum*.

Pag. 124. *l.* 1. *poſt id locorum*) h. e. poſtea; conf. ſupra c. 62.

ead. l. 4. *cives, hoſtes*) Vulg. *cives hoſtesque*.

Pag. 125. *l.* 2. *Senatus paulo ante Metello decreverat*) Haec a Cortio emendata lectio verior quam vulg. *Sed Sen. paulo ante Metello Numidiam decr.*

ead. l. 10. *varius*) Al. *vagus*, al. *vanus*. & mox *agitabatur*.

ead. l. 19 *ſq. parati inſtructique*) Al. addunt *ſunt*; in Aldina omiſſum.

ead. l. 21. *adfuit*) Vulg. *pugnae adfuit*.

ibid. ceteri omnes) Al. ſubdunt h. l. *eius milites*. Gloſſa, indigna viſa Gruterο & Cortio, deleatur.

ead. l. 22 *ſq. ſignorum & armorum aliquanto numero* &c.) Sequimur lectionem Cortii ex quinque Mss. reſtitutam. Vulg. *ſign. & armorum, & aliq. num. hoſtium potiti.*

ead. l. 28. *id oppidum*) Vulgo *in opp.* Nos Codd. alios & Waſſium ſequimur.

Pag. 126. *l.* 10. *eo imponit*) *Eo* adverbium notat *in eo.* Vulgo autem cum copula editur, quae in duobus Codd. ap. Cort. pulchrius omittitur. Al. *eique.*

Pag. 127. *l.* 12 *ſqq. deinde locis* &c.) Priores edd. habebant *d. iubet duobus locis ex copia max. id. vin. agere ſuperque eas agg. iacere & ſuper aggerem impoſitis turr. opus & miniſtros tutari.* Ab Aldina omiſſum *duobus;* Glareanus etiam *iubet* deleri iuſſit. Tum Aldinus Codex omiſit *eas;* ridiculum gloſſema, ab iis ortum, qui *ſuper* l. *inſuper* non adverbii, ſed praepoſ. vim habere putabant. Neſcimus autem quam bene Cort. omiſerit *ſuperque* l. quod alii habent *inſuper;* & ſqq. retinuerit. Memorat vero is in Cod. Fabr. 2. non in contextu legi, ſed ſuperſcriptum *iacere & ſuper aggerem,* in aliis verbum *impoſitis* varie transiici, quae verba ſupervacua & a librariis ingeſta reiicimus. Verbum *iacere* ex c. 37 extr. huc repetitum videtur. Ita Salluſtio ſuam brevitatem reddimus; quae nec ab ipſo Cic. aliena ſit. Ita is ad div. XV. ep. 4. n. 22. – *aggere, vineis, turribus oppugnavi.*

ibid. ex copia) ſ. multitudine ſcil. locorum; ſ. ex omnibus.

ead. l. 13. *vineas agere*) Vineae plures *in ordinem* iungebantur, *ſub quibus ſubſidentes* oppugnatores *tuti ad ſubruenda murorum penetrant fundamenta,* ut ait Veget. IV. 15.

ibid. inſuper aggere) Tuendo operi vinearum ſtruebatur agger muro oppidi l. aequalis l. etiam ſublimior; unde & ex turribus in ipſo aggere conſtitutis, defenſores muri telis petebantur; conf. Zoſim. Hiſt. II. 25. init. & qui de his ſcripſere.

ead. l. 14. *adminiſtros*) Sic ab Aldina meliores edd. Alii male *miniſtros.*

ead. l. 25. *metuerant*) Cort. *metuerent.*

Pag. 128. *l.* 6. *ea impetrata*) Vulgo additum *fuere;* quod nec Aldina pluresve Codd. habent, & Cortius omiſit. Variant Codd. alii *ubi ea imp. fuere;* al. *ubi ea ſunt imp.* al. *ea ubi fuere;* quidni & *ubi* omittas? *ea* (ſcil. *am.* & *ſoc.*)

ead. l. 9. *eo miſſae cohortes*) Aldina *miſſae ſunt eo coh.*

Deinde receperunt *emiſſae eo coh.* Sed *eo* locum variat; & *emiſſae* h. l. haud aptum videtur. Nobis praeivere Cod. Vinar. 1. & Fabr. 2. ap. Cort.

ead. l. 14. *quibus nomen ex re inditum*) *σύρειν*, trahere; quod auctor ſtatim ipſe explicat.

ead. l. 21. *cum ventis ſimul mutatur*) Quod vulg. addunt (*Syrtes ab tractu nominatae*) ut turpem gloſſam, recte eiecit Cort.

ead. l. 23. *leges cultusque*) Vulgo *legum cultusque.* Cortius, Codd. nixus, recte praetulit *leges.*

Pag. 129. *l.* 5 *ſq. poſtquam utrimque legiones*) Copiae terreſtres ſ. exercitus, ut ap. Vellei. I. 8. p. 109. l. antepen. ed. Bipont.

ead. l. 24. *degreſſos*) Vulg. *digreſſos.*

ead. l. 27. *Carthaginienſium*) Aldina *Carthaginienſibus.* Sed Plautinum eſt, *tua ſit optio, utrum-an.*

Pag. 130. *l.* 12. *regis Bocchi proxumos*) ſ. amicos, familiares; uti Catil. 14. & de Bomilcare ſupra c. 35.

ead. l. 20 *ſq. quis omnia honeſta* &c.) Quod uncinis incluſimus, ſupervacuum eſt poſt verba *eaeci av.* & a ſciolo intruſum videtur ex Catil. c. 30. p. 24. l. 24 ſq.

ead. l. 21. *Bocchi*) Vett. edd. *Boccho.* Sed Caſtil. Freinsh. Spanh. ex hiſt. ac Codd. (& ap. Cort.) legendum videre *Bocchi.* Florus & Plut. *Bocchum lug. ſocerum* vocant; conſ. Freinsh. ad Flor. III. 1.

ead. l. 26. *nulla pro ſocia obtinet*) Vulgo male *nullam* &c. nam *obtinet* abſolute dicitur; & int. *ius* ſ. *locum.* Nulla ſocia tori eſt & dignitatis regiae.

Pag. 131. *l.* 3. *quis omnia regna advorſa ſint*) *Quis* refertur ad *illos.* — Simile loquitur Caractacus rex Britannus ad Claudium Imp. ap. Tac. An. XII. 37. *Nam, ſi vos omnibus imperitare vultis, ſequitur, ut omnes ſervitutem accipiant.*

ead. l. 5. *opulentiſſumus videatur*) Grut. & Cort. cenſent commode deleri *videatur*, in quo Mss. variant. Al. *videbatur*, al. *videtur.*

ead. l. 22 *ſq. provinciam Numidiam Mario datam*) Ed. Colon. 1615. Rutg. Herm. &c. ſic ordinant, *Mario pr. N. datam.*

ead. l. 24 *ſq. ſupra bonum atque honeſtum*) *Supra quam bonum atque hon. erat;* ſ. praeter id, quod ipſi bonum erat, (praeter conſtantiam animi) & quod talem virum decebat, quod linguam non moderaretur.

Pag. 132. *l.* 17 *ſq. ſi eadem illi copia fieret*) Societatis amicitiaeque cum Rom. coniungendae. Alii vero Codd. *foret*, quod Corte probat.

ead. l. 20. *partim, partim abnuere*) Sic Codd. quidam rectius, quam alii, qui ob concurſum omiſere alterum, quam ellipſin, a mendo librariorum ortam, alii & ipſe Cort. in neſcio quam elegantiam trahunt. (Sed vide mox c. ſq. *ſingulos modo, modo univ.*) Vulgo emendandi cauſa editum: *partim, alia abn.*

ead. l. 28. *ex victis illis ſpolia*) Tanquam ſpolia ex victis illis ſ. nobilibus.

Pag. 133. *l.* 3 *ſq. ambiendo cogere* &c.) h. l. ad militiam, uti infra lin. 28. Gloſſarii *cogere* credentes eſſe ſimpliciter *adigere, neceſſitatem afferre*, fecere ut in textum poſt *ſtipendiis* inferretur gloſſema *ſecum proficiſci*. quod ut reiiculum videtur Cortio, ita nos omittimus; tum *emeritis* fide Codd. ap. Cort. emendamus in *emeritos*.

ead. l. 6. *ceterum ſupplementum etiam laetus decreverat*) Ceterum (h. l. ſed) etiam laetus decr. ſuppl.

ead. l. 7 *ſq. quia, neque plebe militiam volente* &c.) h. e. quia, plebe, quamvis bellum iuberet, militiam nolente, putabatur Marius &c. (& ſic tres Codd. ap. Cort. legunt.) Antiquis enim, quod Feſtus poſt Aſinium Capitonem obſervat, *nec* pro *non* poſitum; & ſic Cic. de Legg. III. 10. c. 4. *Senatori qui nec aderit, aut cauſa, aut culpa eſto*; vid. plura in Geſneri Theſ. Nobisque videtur, *neque volente* h. l. dici in modum vulgati *nec opinante*. Scil. lectio Ald. eaque Rivio & Glar. probata, & ipſorum Codd. auctoritate ſubnixa, etiam VIII. Codd. melioribus ap. Cort. firmata, nobis verior videtur, quam illa Gruteri ex Codd. ſuis producta aliisque recepta, *quia neque plebi militiam volenti putabatur, & Mar.* quod neque latine, neque graece dictum ſit: convenientior etiam, quam illa quae Carrioni, Ciaccon. in tantum Caſtil. Criſpino & Cortio ſex Codd. nixo, (quibus Hotting. addit Cod. Thoſ. & edd. priſcas Ven. ac Rom.) *quia neque plebi militia volenti putabatur, & Mar.* Et facile crederemus his, quibus haec dictio l. veterem latinitatem redolere magis, l. graeciſmum, Salluſtio alibi & Tacito (conf. Rhen. ad Taciti Agric. 18.) acceptum ſapere videtur, niſi duo obſtarent. Primum facilius, putari Marium aut - - aut - - amiſſurum eſſe, velut in diſiunctis; quam nobilibus putari id, quod alias ex-

pertum erat, ſcil. plebem invitam cogi ad militiam, ſed nunc ex eo irritum fuit, quod plebs militiam ſubterfugere ſolita, a more defeciſſet ad ſpem praedae a Mario propoſitae. Tum partes dictorum *Marius aut belli uſum, aut ſtudia vulgi amiſſurus*, magis conſequentes eſſe ex odio illo militiae, quam ab eo disiungendas, nemo non iudicet.

ead. l. 8. *belli uſum*) h. e. ea, quae opus forent, ſupplementa.

ead. l. 23 *ſq. Sed mihi contra ea videtur, nam* &c.) Vulgo *videtur* interpungunt a ſqq. *illam adm. q. h. peti debere.* male. Iſtud *nam* h. l. non inchoat ſententiam, ſed interiicitur ut *ſcilicet* ſ. *nempe* declarandi cauſa. Forſan quis malit pro eo *etiam.*

ead. l. 28 *ſq. quos nolis offendere*) Scil. plebem.

ead. l. 30. *occurſantes*) ſ. obſiſtentes.

ibid. factioſos) Nobiles, potentes innuit.

Pag. 134. *l.* 4 *ſq. nam alia infirma ſunt*) Int. mihi; ſ. in aliis (nobilitate, opibus, cognatione, clientelis) infirmus ſum.

ead. l. 7. *reipublicae procedunt*) ſ. remp. augent.

ead. l. 9. *neque vos capiamini*) a nobilibus, qui locum invadendi quaerunt.

ead. l. 11 *ſq. ante veſtra beneficia*) h. e. antequam a vobis beneficia accepi.

ead. l. 12 *ſq. accepta mercede*) Scil. conſulatu & rerum in Numidia poteſtate.

ead. l. 20. *ex illo globo*) Invidioſa vox, quod patet ex exemplis: *coniurationis, conſenſionis, iuvenum, hoſtium* &c. *globus.*

ead. l. 24. *monitorem officii*) Cortius bene reſecuit *ſui.*

ead. l. 26. *is imperatorem*) *ſibi* vulgo inſertum Cort. Codd. fide recte delevit.

ibid. Ac) Ita Cort. Aldina. Al. *atqui*, alii *at.*

ead. l. 29 *ſq. nam gerere — uſu prius eſt*) h. e. rem militarem, quae Conſulis erat, gerere, tempore poſterius eſt, quam fieri Conſulem; ſed ea quae Conſule digna ſunt, militando ante didiciſſe oportet, quam quis fieri velit Conſul.

Pag. 135. *l.* 22 *ſq. quod contra eſt*) Cortius nugans delet *eſt*; & mox pro *quanto* dedit *quantum.*

ead. l. 28. *meamet facta mihi*) *Mihi* hic inſertum locum

variat, quod & quidam Codd. omittunt. Duo Codd. ap. Cort. *meimet f.* unde forſan elicias: *mihi mea.* Sed *meamet* aliis nimium ad rem videatur.

ead. l. 30. *id mihi ex mea*) Unus Cod. ap. Cort. pro *mea* habet *me.*

Pag. 136. *l.* 2 *ſq. ſi iam reſpondere velint*) Aldina & ſeqq. *ſi iam mihi reſp. v.*

ead. l. 6. *ne quis modeſtiam in conſcientiam duceret*) h. e. ne tacendo viderer, quae adverſarii obiiciant, ipſe mihi turpia dicere.

ead. l. 7. *ex animi ſententia*) Al. inſerunt *mei*, idque propugnat Urſinus. Sed facile caremus cum Ald. Criſp. Cortio, qui aſſeverandi formulam & vanitatem declinandi putat.

ead. l. 13. *fidei cauſa*) Int. faciendae.

ead. l. 20. *parum id facio*) Aldina *parvi id f.* eamque ſequitur Gruterus. Pro noſtro ſtant Codd. & edd. vett. & ex rec. ed. Colon. 1615. Criſpinus & Cort. &c.

ead. l. 23 *ſq. doctoribus nihil profuerunt*) Victi enim ſunt Graeci a Romanis.

ead. l. 24. *multo optuma reipublicae*) ſ. utiliſſima reip.

ead. l. 25. *praeſidia agitare*) h. e. in oppidis & caſtellis defendendis me exercere.

ead. l. 29. *neque illos arte colam, me opulenter*) h. e. alios ſevere & contente habebo, me molliter & magnifice.

ead. l. 30. *neque gloriam meam laborem illorum faciam*) Tac. Agric. 22. *Nec Agricola unquam per alios geſta avidus intercepit: ſeu centurio, ſeu praefectus, incorruptum facti teſtem habebat.*

Pag. 137. *l.* 4. *quis*) Int. maioribus.

ead. l. 8. *quae licebat*) Int. relinquere.

ead. l. 13. *hiſtrionem*) ſ. cantorem ſ. mimum.

ead. l. 17. *quam divitiarum*) Vulg. hic inſerunt *eſſe*, quod & abeſt in Codd. Grut. ac Cortii; & redundaret, cum eodem claudatur dictum.

Pag. 138. *l.* 2. *tutata*) Alii praeferunt *tuta.*

ibid. ſq. avaritiam, imperitiam, ſuperbiam) *Avar.* Beſſiae; *imper.* Auli, *ſup.* Metelli.

ead. l. 12. *omnia matura ſunt*) h. e. prona; (Tac. Hiſt. III. 4. & *omnia prona malis*) ſ. proxima. Certius ac citius ventura nimirum opponuntur iis, quae *dubia* aut *procul* ſunt.

ead. l. 14. *ſubvenire decebat*) Sic Ald. Al. *decet*. Nonnulli *deceret*.

ead. l. 25. *neque ex claſſibus*) Scil. quinque, in quas cives Romani diſtributi erant, pro rerum & bonorum copia tributum laturi; e quibus milites conſcribebantur.

ead. l. 26. *capite cenſos*) Qui nullo aut parviſſimo aere cenſebantur, ſic dicti, quod nihil fere in tabulas cenſuales referendum haberent, praeter caput ſuum, h. e. ſe ipſos. Neque hi ad militiam alias cogebantur.

ead. l. ult. curae) Ald. *cara*; ſed Rivius praefert noſtrum pleriſque Mss. firmum.

Pag. 140. *l.* 6. *glorioſa modo*) Codd. al. & Ald. *glorioſa m. facta ſunt; neque bel. patr. copiam*, quae recte praefecuit Rivius iuxta Priſcianum. Hic vero h. l. ſubaudiri vult *cauſa*, quod & ad Catil. c. 6. p. 7. l. 29. ad multorum ſenſum & exempla ap. Tacitum frequentia ſupplevimus. Sed malunt alii intelligere *eſſe*, ut ſit genitivus periphraſticus adiectivi hanc vim habentis, *ad bellum patrandum facientis eſſe*. Sic & fragm. hiſt. I. in orat. Lepidi: *At ille eo proceſſit, ut nihil glorioſum, niſi tutum, & omnia* (quae) *retinendae dominationis* (erant) *honeſta exiſtumet*.

ead. l. 14. *gravior accideret*) Cort. dedit *gravius*. Aptius idem ex membranis Nazar. Rem. 1. &c. reſtituit *accideret* pro vulg. *accederet*. Illud enim etiam de hominibus dicitur, qui de improviſo veniunt. conf. infra c. 107 extr.

ead. l. 25 *ſq. Hercules Libys*) Oroſius V. 15. ab Hercule Phoenice conditam ſcribit. Omnes fortes viri olim dicti Hercules, multaque in Africa veſtigia Herc.

ead. l. 27. *levi*) ſ. *leni*, quod alii volunt.

ead. l. 29. *verum etiam*) Cortius redditivum *verum etiam* delet more ſuo.

Pag. 141. *l.* 12 *ſq. quae procul a mari incultius agebat*) Quae perinde ut longius recedebat a mari, incultior erat. Alii Codd. *agebatur*. Neque Cortius textui ſatis pulchre conſuluit reſcribendo, *qui pr. a m. inc. agebant*; ſed ſic aptius dein facere debuit, *tolerabant*. Malumus ſumere translationem ſpecioſam, qua verbum rei mobili aptum ad immobilem transfertur; cum praeſertim *Africa* notet h. l. Africae incolas. Sic infra L. III. fragm. Pomp. ep. ad Sen. extr. *Gallia - nunc - ipſa vis agitat*.

ead. l. ult. dicitque) Hoc verbum contra Codd. & edd. omnes, ſed monente Grutero expunxit Cort. Nos uncinis

includimus, quod poſſit omitti, uti ſupra c. 14. pag. 72. lin. 23. ante *fingere*, & infra c. 109. & 111. &c.

Pag. 142. *l.* 2. *occulto*) Sic bene Cortius. Vulg. *occultato.*

Pag. 143. *l.* 4. *neque beneficio*) Vocem *ante*, vulgo hic inſertam, Codd. fide Cort. delevit.

ibid. coërcitum) h. l. coërcendum.

ead. l. 8. *conſulta modo, verum etiam caſu data*) Recipimus verba *modo--data* ex quibusdam Codd. Glareano & Cortio laudatis; quae in aliis & edd. omnibus deſiderantur. neque profecto redundant; ſed absque his oratio ac ſenſus vacillat. Eo dein referuntur *mens div. & nut. Deor.*

ead. l. 30 *ſq. virorum atque armorum ſatis, magna* &c.) Vulg. *vir. atq. armor. ſatis m. vis, & frum. & f. aq.* Noſtrum Gruterus coniecerat; Cort. ex Guelf. 3. firmavit.

Pag. 144. *l.* 14. *noctes aeſtuans*) Vulg. *noctesque aeſtuans.* h. e. inquietus ſ. fluctuans.

ead. l. 15. *quidam Ligus*) i. e. *ex Liguria.* Al. minus antique *Ligur.*

ead. l. 17. *avorſum*) Vulg. *advorſum*; ſed Ciaccon. & Glar. noſtrum tuentur, quod rec. Cort.

ead. l. 18. *animum advortit*) Sic e vetuſtiſſimis Cort. pro *animadvortit.*

ead. l. 22 *ſq. more humani ingenii, cupido ignara viſundi invadit*) Edd. Carrionis, Putſchii, Gruteri &c. Gellium IV. 12 extr. & ex eo Nonium Marcell. ſecutae dederunt *more humanae cupidinis ignara viſundi.* Sed Mss. omnes & edd. vett. etiam Aldina: *more hum. ing. cupido difficilia faciundi animum vertit* (l. *animadvertit.*) Sed ed. princ. *m. h. i. ad ignara viſunda vertit.* In hac iuconſtantia ſatis placet lectio a Cortio conſtituta, qui ex duobus ſuis Codd. reſtituit verum verbum *invadit.* Ceterum *ignara* h. l. paſſive eſt pro *ignota.*

ead. l. 28. *planitiem perſcribit*) h. e. oculis circumſpicit locum, eiusque ideam ſ. exemplar animo ſcribit. Al. Codd. iique boni habent *in caſtelli planitiem pervenit.* Sed tuentur critici vulgatam lectionem ob inſolentiorem vim vocis. Et al. Mss. tamen *deſcribit*, a qua lectione non abhorret Hotting.

ead. l. 30. *eadem*) Vulg. *eodem*, male.

ead. l. ult. eſcenderat) Sic Carrio, Grut. ed. Colon. 1615. & Cort. Vulg. *aſcenderat.*

Pag. 145. *l.* 3. *eſcenderat*) Sie Grut. & Cort. Sed reliqui omnes *deſcenderat*, quod Rivius tuetur.

ead. l. 5. *ex praeſentibus*) h. e. ex militibus qui praeſenti Imperatori adeſſent, poſtea *praeſentales* dicti. Conf. Notit. Imp. f. 20. & 159 ſq.

ead. l. 8. *erectus*) Sic Cort. ex Codd. & ed. princ. reſcribere voluit pro vulg. *arrectus*, ſed operae fefellerunt.

ead. l. 11. *quatuor centuriones*) ſive centurias.

ead. l. 21. *levius*) Vulg. *lenius*. Noſtrum habent Aldina & Cort.

ead. l. 23. *quibus allevati*) Cort. delet *militus*, quod vulg. hic inſertum habet.

ead. l. 29. *dein ſtatim digrediens*) Scil. in latus, quo locum faceret poſt ipſum enitentibus.

Pag. 146. *l.* 6. *ſuccedere*) ſcil. moenibus.

ead. l. 17. *ſigna canere*) Signa canunt, ubi pugna initur.

ead. l. 28. *quos uti ex Latio & a ſociis cogeret, Romae relictus erat*) Vulg. *qui uti ex L. & a ſoc. exercitum cog. rel. erat.* Sed *exercitum* plerique Codd. omittunt. Al. pro eo habent *auxilia.* hinc Cort. ex Guelferb. 3. protulit *quos*: quod refer ad *equit.*

Pag. 147. *l.* 4. *gentis patriciae nobilis*) Scil. Corneliae. *Gens* autem refertur ad nomen; uti *familia*, ramus gentis, ad cognomen. Putſchius delevit *nobilis*, quod hanc vocem non agnoſcat Servius in loco hoc laudato. Sed Codd. omnes id habent: neque redundare cenſemus. Neque enim omnes patriciae gentes fuere *nobiles* (ſcil. multis imaginibus maiorum magiſtratu curuli inſignium.) Talis vero fuit Cornelia gens. Grut. & Cort. etiam expungunt *fuit*, quod pariter retinemus, quippe a quo regitur caſus ſexrus *familia*, omiſſa praep. *ex.*

ead. l. 8. *otio luxurioſo eſſe*) Nonnulli Codd. omittunt *eſſe*, eoque Cortius delet.

ead. l. 9 ſq. *quod de uxore potuit honeſtius conſuli*) Alii dictum putant, quod Valeriam in theatro nimis laſcive blandientem ſibi uxorem duxit. Alii amores eius & adulteria notari cenſent. Conf. Plut. in Sulla.

ead. l. 14. *ante civilem victoriam*) Occiſo Mario iuvene perfectam; & tum demum *Felicis* nomen adſumſit. Vellei. II. 27. ed. Bip. p. 167. quem & conf. c. 17. & 28. conſentientem cum Salluſtio.

Pag. 148. *l.* 11. *Mauro*) Al. *Boccho*; quod perinde ſit.

ead. l. 17. *die*) Gellius & cum eo multi interp. antiquum putant genit. pro *diei*. Ita ille IX. extr. *Ego quoque in Iugurtha Salluſtii, ſummae fidei & reverendae vetuſtatis libro*, die, *caſu patrio ſcriptum inveni. Verba haec ita erant:* Vix decima parte die reliqua. *non enim puto argutiolam iſtam recipiendam, ut* die *dictum quaſi* ex die *exiſtimemus.* Hactenus Gellius. & tamen I. Fr. Gronov. caſum ſextum vult; aliterque exponit: *vix quod ad decimam partem, de reliqua.* Noſtrum non eſt, has veterum & recentium Grammaticorum componere lites; ſed credimus tamen Gellium & alia loca Salluſtii laudaturum fuiſſe, ſi is frequentius *die* pro *diei* ſcripſiſſet. Conf. ſupra ad pag. 107. l. 1. & infra cap. 106.

ead. l. 24. *farcinas colligere*) Si in itinere pugnandum erat Romanis, ſarcinae plerumque in medium conferebantur.

ead. l. 28 *ſq. in noſtros concurrunt*) h. e. omnibus partibus incurrunt. Cort. Vulg. *incurrunt.*

Pag. 149. *l.* 4 *ſq. contra acerrume pugnantes*) Vulgo *contra adverſos ac pugn.* Sed in aliis Codd. legitur *adverſus*, idque locum mutat, unde alterum alterius gloſſa videtur; eoque expungendum l. *adverſus*, l. *contra.* Sed *contra - pugnantes* ſunt hoſtes.

ead. l. 8. *& ob ea ſcientes belli*) Quod permixti veteribus agebant.

ead. l. 19 *ſqq. Iamque erat - cum - remittere - atque inſtare*) Conf. de hac conſtructione, quae notavimus Tac. V. 2. 318. & praeterea ipſum Tac. H. 111. 31.

ead. l. 25. *caſtris parum amplo*) h. e. ad caſtra parum amplo.

ead. l. 27 *ſq. pauco munimento egebat*) Veneta editio (1470.) & Aldina *pauca munimenta quaerebat.* Sed alii Codd. noſtrum habent; & ab *egebat* deflectunt alii ad *regebat*; tum *gerebat*; hinc tandem lapſi ſunt ad *quaerebat*; quod damnamus. hinc diverſae lect. Gruterus dederat *pauca munimento egebat* contra libros. Cortius *munimento quaerebat.* Quaeſita certe haec ſunt.

Pag. 150. *l.* 7. *quia non fugerant*) Mss. plerique *fugére aut.* Al. edd. Lugd. *quod ſui non fugerant.* Aldina & edd. mediae *fugere ac.* Grut. male *fugere, ut pro.* Corte *fugerent, pro vict. agere.*

ead. l. 9. *magno*) Vulgo male *magnoque.*

ead. l. 16. *vigiles*) Sic reſtituit Cort. pro vulg. *veſtigales.*

ead. l. 24. *formido*) Sic Cort. Vulg. *formidine.*

ead. l. 29. *in hiberna*) Vulg. inferunt *proficiscitur*, quod in plerisque Codd. Cortii abest, & eo omissum. Alii pro eo habent *it* vel *iter*. Sed neque opus est novo verbo, neque ellipsi. Construenda nimirum haec censemus cum verbo *incedere*, uti Liv. dicit, *incedere ad urbem*; & Virg. Aen. l. 501. *incessit ad templum*. Itaque interpunctionibus sublatis includimus tantum quae interposuit Noster, cetera ita dirigimus, ut tardiori s. cautiori gradu Marius in hiberna incessisse intelligatur.

Pag. 151. *l.* 2. *quadrato agmine*) h. e. quadripertito, ut ipse statim explicat. Aliud erat duplex, &c.

ead. l. 3. *apud dextumos*) Qui in dextero agmine erant.

ead. l. 7. *minume cari*) h. e. viliores habiti quam milites ex Rom. Alii Pomponium Laetum secuti verba *min. cari* male omisere.

ead. l. 10. *increpare merentes*) h. e. pro merito quemque. Anceps enim est *merentes*.

ead. l. 11. *item milites cogebat*) Quod est agmen claudentis & impellentis.

ead. l. 12. *atque ii, iter facere: castra*) Vulg. *atque iter faceret, castra* &c. absurde. Aldina vero *atque iter facere, castra m.* &c. Idemque ex suis Mss. Cortius restituit, exponitque, *eadem diligentia, qua iter faciebat, etiam castra munivit*. Sed credas, Sall. dicere velle, quomodo Marius praeiverit exemplo, &, exaequato cum militibus labore hos erexerit. Itaque supplemus, quod ante *iter* exciderat *ii, iter facere* scil. pedibus.

ead. l. 13. *in portis*) Al. *in porta*.

ead. l. 16. *non diffidens, ea futura* &c.) Aldina *non tam diffidentia futura, quae imp.* Sed dein vulgatum *non tam diffidentia futuri, quae imp.* (sic quidem plurimi Codd. & alii *futurum quod* l. *futuri quam* &c.) inde Grammatici ellipsin ponunt, in qua haereant. Cortius bene omisit *tam*, quod abest in multis Mss. cetera nugans tuetur. Nos Aldinam lenius emendamus.

ead. l. 19. *temporibus belli*) *Iugurthini*, quod addunt Mss. & edd. Corte delendum censet.

ibid. pudore magis) h. e. reverentia Imperatoris, seu eius exemplo, quod non sequi militem puderet, magis, quam poenis.

ead. l. 23. *nisi tamen*) h. e. *sed tamen*, scil. a Mario.

Pag. 152. *l.* 2 *ſq. ex omnibus aeque aliquos*) h. e. ex quadruplici agmine certe unum, quodcunque eſſet.

ead. l. 15. *ad pedites convortit*) Int. Romanos in poſtrema acie locatos, contra quos Bocchus pugnabat. Alii intelligunt, pedites a Voluce adductos.

ead. l. 25. *Mauris ab latere incurrit*) *Rediens* ante haec vulg. inſertum, ut a mala manu, delet Cort.

ead. l. 28. *circumventus ab equitibus*) Int. Romanis. Glareanus velit *& eq. d. ſ.* pro *ab*.

ead. l. 29. *omnibus occiſis*) Int. Iugurthinis.

ead. l. ult. accurrit) Sic Ald. & ſqq. Sed Cort. praefert *occurrit*, (quod eſt in edit. priſcis) eodem ſenſu.

Pag. 153. *l.* 2. *campis patentibus*) Vulg. inſertum *in*, quod Cortius delet; conf. Tac. Agric. c. 37. Egregia vero eſt hypotypoſis, qua auctor cladem exprimit.

ead. l. 8. *Poſtea loci*) ut ſupra cap. 63. & 72. *interea loci*. antique.

ead. l. 22. *laetitia nobis eſt*) Unus Cortius *nobis laetitia*, omiſſo *eſt*.

ead. l. 27 *ſq. iam a principio reip. viſum*) Vulg. *iam a principio inopi melius viſum*; ſed inopum non foret, quaerere ſervos populos; neque iis facile, amicos invenire, nedum quod ea Sulla parum ex dignitate Rom. dixiſſet. Et Codd. nutant in hac voce. Cort. male omittit *a principio*; & Hotting. deleri voluit *inopi*. Nos lenius corrigimus.

Pag. 154. *l.* 4 *ſq. profecto ea re ad hoc tempus* &c.) Sic Ald. At Riv. *pr. ex pop. Rom. ad hoc tempus* &c. Cort. qui in nota illuſtrat locutionem *ad hoc t.* in textu, an per mendum aut conſulto, omittit; pariterque affeclae. Ald. vero *ea re* (h. e. ob id) legens, placet magis, ne pop. Rom. ter dicatur in eadem breviori oratione.

ead. l. 6. *perpeſſus es*) Sic Ald. Criſp. cet. Al. male *perpeſſes*.

ead. l. 7. *cui ſcilicet placuit, te* &c.) Sequimur h. l. maxime Ald. niſi quod *te* melius reponimus. Ab illa dein defecit Grut. ſic edendo: *cui ſcil. placuiſſe & vim & gr. noſtr. exp.* Forſan *placuiſſe* in Codd. ortum ex *placuit te*.

ead. l. 15. *pro delicto ſuo*) Cort. omittit *ſuo*.

ead. l. 16. *ob regnum tutandum*) Cod. Nazar. aliique non agnoſcunt *ob*; hinc Grut. coniecit *regni tutandi*, int. cauſa. Cortius more ſuo, fecit *regnum tutatum*, ut hoc ſupinum eſſet. Lenius ſit: *regnum tutandi*.

ibid. Nam Numidiae partem &c.) Mulucha fl. fuerat olim terminus inter Bocchum & Micipſam. dein Bocchus parte Numidiae potitus videtur. Conf. infra c. 110. & 111.

ead. l. 17. *Iugurtham expulerit*) Cortiana aberrat: *vi Iugurtham expulerat.*

ead. l. 22. *copia facta*) Scil. mittendi legatos.

ead. l. 29. *ſcilicet*) Hanc vocem reſtituimus ex Aldin. (quam & ſervat ed. Baſ. 1563.) & Cod. Pal. quem Grut. laudat VIII. pro quo dein irrepſit ex aliorum Mss. lectione prava *feliciter* (& al. Codd. habent *velociter*, al. *flectitur.*) Tum Carrio reſcidit *Bocchus felic.* Grut. reſcripſit *Bocchus, ſeu,* quod eſt vulg.

ead. l. 30. *venerant*) Sic Waſſe & Cort. Al. *evenerant.*

ead. l. ult. ab amicis) Al. inſerunt *aliis.*

Pag. 155. *l.* 6. *ipſis*) Ald. inſerit *illis ipſis*; unde al. retinent *ipſis*; al. *illis.* Cort. utrumque delet.

ead. l. 16. *ignorata*) Sic Codd. ap. Cort. Sed Ald. & vulg. *ignota erat.* Corte facit *ignara.*

ibid. ſq. pariter volens) h. e. benevolus.

ead. l. 21. *benevolentiae*) Ald. addit *eſſe*; al. *benevolentia eſſe.*

ead. l. 26. *poſtquam ibi confecto* &c.) Scripti & edd. nutant in his. P. Laetus, Aldus, Glar. alii dedere *ubi confecto, quo int. n. C. r.* Sed Carrio, Grut. alii ex Codd. vel reſcripſere *poſtquam infecto, quo int. negotio, C. r.* Ambiguum foret in hoc diſſenſu, utrum Marius oppugnationem turris (cap. 103.) confecerit an omiſerit infectam; tum haerent in *quo* &c. Cortius exponit *ubi inf. neg. quo confecto redire intenderat.* Quis talia ferat? & quid opus dicere, Marium poſt rem confectam, in hiberna redire voluiſſe? Multo autem credibilius, Marium non *infecta*, ſed *confecta* re rediiſſe. Itaque hoc praeferimus, ſed praemittimus, quod perierat *ibi*; inde alii voluere *ubi.* & ſi per notam ſcriptum fuerit *i*; error natus, quaſi id verbo ſq. agnatum eſſet; hinc *infecto.* Denique illo *ibi* reſcripto, habes, quo referatur illud *quo*, ſcil. ad turrim regiam. Sic omnia plana.

ead. l. ult. quis legatis poteſtas &c.) Nos ſequimur Aldinam, niſi quod *quis* pro *quibus* damus. Sed turbas alii fecere editores. Alii enim legunt: *in quibus legatis pot. eundi R. fit; ab Conſule int. ind. poſt.* hinc Glareanus eiecit *in quibus*, & ſqq. interpungit *Legatis p. e. R. fit; ab C. interea* &c. quod ſequitur inter alios Cortius. Sed & illud *fit* a ſciolo intruſum Aldus non dedit.

Pag. 156. *l.* 5. *mutantur*) Facimus cum Aldina, quae eſt vulg. Putſchius voluit *mutant;* idque rec. Cortius, quaeſita amans. Sed haec levia ſunt.

ead. l. 21. *praeterea*) *iere* vulg. hic addit. Cort. fide Gymnic. & Guelf. 10. expunxit. Sed & Aldina non habet.

ead. l. 22. *velitaribus armis*) Qualibus velites, leviſſime omnium armati, utebantur, parma tripedali, haſtis & gladio Hiſpanienſi.

ead. l. ult. intendere) h. e. intentum ſ. paratum eſſe.

Pag. 157. *l.* 8. *incerto voltu*) Cort. recte delevit gloſſ. *pavens* vulg. hic inſertum.

Pag. 158. *l.* 5. *nudum & caecum corpus*) i. e. tergum.

ead. l. 6. *quoniam hoſtilia faceret*) Quaſi colludens cum Iugurtha.

ead. l. 10. *cui videlicet*) Fruſtra *videlicet* delet Cort.

ead. l. 13. *illum nihil palam auſurum*) *credere* ante haec inſertum delevit Berger.

ead. l. 18 *ſq. acceſſerant*) Cort. ex aliis Codd. dedit *acciderant.*

ead. l. 28. *nam pater eius*) Cortius fruſtra delet *nam.* Sed & in priſca ed. Ven. (1470.) & Aldina male legebatur *mater.*

ead. l. 30. *quem Bocchus fidum*) Edd. omnes h. l. inſerunt *Romanis*, quod in quibusdam. Codd. abeſſe teſtatur Glar. omiſit Badius, & nos reiicimus.

Pag. 159. *l.* 4. *cautum eſſe*) Ald. & vulg. *accitum eſſe;* quae cum abſint in Codd. plerisque, Grutero omiſſa; eumque ſequitur Cort. Sed cum ſic haeret oratio, Waſſe repetit. Falſum certe eſt. Neque enim, legato Iugurthae praeſente, licentius agi poterat. Nos vero id, ex nihilo non ortum, putamus corrigendum in *cautum* (l. proviſum, l. Dabarem ipſum providum tutumque) *eſſe, quo*, &c. cui concordat: *nam -- aliter caveri nequiviſſe*, & cap. ſq. docemur, Bocchum praeter quod publice egerat cum Sulla, occulte cum eodem egiſſe. Sic cavendum ſibi duxerat.

ead. l. 9. *attinuiſſe*) h. e. retinuiſſe ſ. moratum eſſe; hinc Ald. *detinuiſſe.*

ead. l. 13. *Igitur Sulla reſpondit: pauca ſe* &c.) Lectio in plerisque Mss. & edd. imminuta. Nos Ald. & vulg. retinemus ut planiorem, quae certe rei & ſqq. convenit. Corte dedit, *Ig. Sulla: pauca coram -- praeſentibus: ſim. edocet.*

ead. l. 25. *vir & ex*) Nutant Codd. Sed Cort. pulchre ex

veſtigiis Codd. *iurat ex* invenit *vir & ex.* Ald. habet *vir iurat ex.* In edd. aliis verbum falſum *iurat* locum mutat.

ead. l. 28 *ſq. opulentiſſumus*) Quidquid Gruterus & Cortius ex Codd. ſuis huic voci contradicant, reponimus eam ex Aldina & vulg. Cortius omiſerat.

Pag. 160. *l.* 1. *immutatum*) Sic Aldina, & Gryphianae, quas ſequitur Gruterus. Sed Rivius, *imminutum;* & hoc vulgatum placuit Cort.

ead. l. 2. *fuerit mihi pretium*)* Quidam Codd. omittunt *pretium.* hinc omittunt Vulpius & Cortius. Nos cum ceteris omnibus retinemus, & exponimus, *pro pretio mihi fuerit, eguiſſe aliq.* &c.

ead. l. 8. *aeſtumo*) Al. *exiſtumo.*

Pag. 161. *l.* 2. *lenitur*) Al. *leniter;* male.

ead. l. 15 *ſq. confidere*) Alii *fidere.*

ead. l. 23. *non ſua captum ignavia*) Sic tres Codd. Guelferb. ap. Cort. Alii omnes ſcripti & editi omittunt *captum*, quod ſubaudiatur. Scil. capti ignavia ſua non redimebantur Romanis.

ead. l. 26. *an vere*) Vulg. *an vere* (al. *vero*) *cunctatus.* Sed vocem hanc Grutero ſuſpectam delevit Cort.

ead. l. 30. *in colloquium uti de pace veniretur*) Haec verba ex cap. priori huc repetita & delenda, tamquam putidam gloſſam, bene putat Cort.

Pag. 162. *l.* 5. *remotis*) Vulg. ſubdit *ceteris*, quod abeſt in quibusdam Mss. & poſt Ciaccon. & Urſin. a Cortio damnatum.

ead. l. 7 *ſq. qua re, ſcilicet tacente ipſo* &c.) *qua re*, h. e. oris immutatione &c. Vulg. autem varie immutata hodie ſic eſt: *quae ſcil. tac. ipſ. occ. pet. oris immutatione patefeciſſe.* Grutero iam dubitata verba *oris imm.* eiecit Cort. Nos ea, gloſſam τοῦ *qua re* a nobis reſtituti, e margine irrepſiſſe cenſemus.

ead. l. 19. *advorſum Gallos*) Vel potius, uti Livius, Florus aliique habent, *adverſus Cimbros* & *Teutones* (Germanos) quibus ſe iunxerant Ambrones & Tigurini (Galli.) Sed Salluſtii tempore nondum obtinuerat nomen Germaniae, quod recens & nuper additum dixit Tacitus de M. G. c. 2. Atque novimus ex Plut. Mario, Cimbros ſibi fratribusque (ſcil. Teutonibus, Ambronibus, Tigurinis) agros & oppida popoſciſſe. Tum utrique populi & Germani & Galli, Graecis dicti Celtae, latine Galli. Denique cum Ger-

mani iam in Galliae ſolum intraſſent, inde quoque dici potuere Galli. Haec ad concilianda dicta Salluſtii cum hiſtoria dixiſſe ſufficiant.

ead. l. 22. *Illique*) l. Duces noſtri, l. qui illis temporibus vivebant Rom.

ibid. usque ad noſtram memoriam) Sic Ald. Grut. & Waſſ. cett. Cort. male delet *usque*.

ead. l. 24. *cum Gallis pro ſalute, non pro gloria certare*) Cic. de Offic. I, 12. *Cum Cimbris bellum, ut cum inimicis gerebatur, uter eſſet? non, uter imperaret?*, Conf. Tac. de M. G. c. 37.

IN FRAGMENTA.

Pag. 166. *l.* 13. *in gratia*) l. *in gratiam*.

Pag. 167. *l.* 10. *dominationis in vos*) Aldina praemittit *qui*.

ead. l. 17. *ſaevus iſte Romulus*) Sullam notat.

Pag. 168. *l.* 3. *agitandi inops*) ſcil. vitam.

Pag. 170. *l.* 25 *ſqq. ii, qui — decreverunt, gratiam ab eo peperere*) Aldina, *eis, qui – decr. gratiam habeo peperiſſe*. Cortius ex ed. princ. pariter dedit *peperiſſe*; ſed relinquit *it*.

Pag. 171. *l.* 22. *invadat*) Corte *invadit*.

Pag. 173. *l.* 2. *vera*) Vulg. male *bella*. Sed *vera* ſunt h. l. aequa & iuſta.

ead. l. 6. *iam illa*) h. e. Lepidi opes.

Pag. 181. *l.* 23. *Laletaniam, indigetes*) Ita Codd. ſed Plin. III. 3. *Lacetaniam, Ilergetum*.

Pag. 182. *l.* 4. *quae ultro*) ſ. ultra, deinde ſcil. fuere.

Pag. 183. *l.* 32. *raris enim*) ſ. paucioribus. & ſic reſtituit Cort. ex edd. priſcis pro *rarus*.

Pag. 185. *l.* 13 *ſq. non amplius poſſunt* &c.) ſ. valent, prodeſſe queunt, quam alimenta carceris.

ead. l. 20. *namque alio modo*) Quam per ſocordiam veſtram, pretiumque ſervitutis.

Pag. 186. *l.* 2. *munera ditium dominorum*) Sic ex edd. priſc. Cortius. Al. *munere*. Credimus autem dici hoc ſenſu: Vos, quos domini illi dites ſui muneris fecere.

Pag. 187. *l.* 12. *in modum ericii militaris veruta*) *Ericium* erat trabs, ex qua undique ferrei aculei prominebant. *Veruta* tela brevia, a veru ſimilitudine.

ead. l. 19. *dominum Perpennam*) *dominum* int. convivii. Rectius vero legas *Perpernam*; conf. Vellei. II. 30. ibique not. ed. Bipont. pag. 171.

ead. l. 21. *scorpione*) Scorpio tormenti genus, unde tela expellebantur. conf. Caes. B. G. VII. 25. & Hist. B. Afr. cap. 31.

Pag. 188. *l.* 15. *Regem Arsacen*) Int. Parthorum, teste Dione, Appian. & Plut. Commune vero nomen erat *Arsaces* regibus Parth. Proprium huic erat, si Xiphil. audias, *Pacorus*; si Appianum, *Sintricus*.

ead. l. 20. *Tibi si perpetua pace* &c.) Sic cum Vatic. & Venetis edd. dedit Cort. neque tamen recte distinxit aut expositi. Alii praeter sensum: *Tibi perp. pace frui liceret, nisi h. o.* &c. Interpretes nutant.

ead. l. 21. *sceleratissimi, egregia fama*) Int. essent, & nisi *egregia fama - futura*. Sic omnia plana.

Pag. 189. *l.* 14. *Nusa*) Filia Nicomedis. Alii pro casu sexto dedere secundum *Nusae*.

ead. l. 27. *in dies*) Vulgo *dies* sine praep. idque Cortius expungit. Nos Carrionem sequimur. *In dies* scil. singulos, dicitur *in horas*, ut Cic. ad Attic. XIV. 23. Hirtius B. Afr. I. 62. utrumque coniungit *in dies horasque*.

Pag. 190. *l.* 15 *sq. belli prudentibus*) Voces *belli pr.* ex Charisio additae sunt.

ead. l. 16 *sq. per nostra corpora*) Intelligit *civitates*, suam, & Parthorum.

ead. l. 17. *quando*) Cortius praefert *quomodo*, quod alii libri habent.

ead. l. 22. *pesti conditos*) Al. *peste cond.* Sed exponas *gentem evasisse in pestem o. t.* s. quae foret pestis o. t.

ead. l. 34. *aut occident*) h. e. peribunt ipsi.

Pag. 192. *l.* 19. *improbe*) Vulg. *improbo*, al. *improbi*; unde coniiciunt l. *in prora*, l. *in proris*, l. *in puppi*; nostrum Colerus.

Pag. 193. *l. antepenult. aequi boni famas*) Al. male *famam*, contra quam Seneca attulit; & Arruntius, Sallustii imitator, in eo secutus fecit *ingentes esse famas de Regulo*.

Pag. 194. *l.* 20. *& bis genitus*) Bis geniti Romae dicebantur, qui post calamitatem honores, aut post exsilium patriam recipiebant. Sic Cic. ad Att. VI. 6. reditum suum vocat παλιγγενεσιν.

Pag. 195. *l.* 12 *sq. agite, uti monet ira, supplicium sumite*)

Sic Ciaccon. & Carrio in Mss. invenere; quod Cort. recepit, ſed per mendum omiſit *agite.* Vulg. *&, uti lubet, ita ſuppl. ſumite.*

ead. l. 17. *ingenio corporis*) h. e. natura corporis, quae eſt ea, ut tandem deficiat corpus viribus. Sequimur vero edd. priſcas Venetas, quibus Mss. conſentiunt omnes. Aldina defecit ad *ingenui corporis*; deinde & alii mox dederunt *fecerit.* Cortius faciens *ingenui corporis*, nugatur; & tamen arguit Carrionem, qui noſtrum probat.

ibid. honeſtius) Scil. qui morte ſua obit, honeſtius vitae finem facit, quam is qui ſupplicio; quamvis hoc e rep. putet plebs.

ead. l. 31. *renonibus*) Reno, Rheno, nomen Gallicum veſtis pellicae interioris, ab humeris usque ad umbilicum pendentis; conf. praeter Iſid. l. c. Serv. ad Georg. III. 383. Caeſ. B. G. VI. 20.

Pag. 196. *l.* 2. *Satin ſalve*) ſcil. *agerent*; quod dein mox additur. de qua formula vide, quae notavimus ad Terent. l. c. alii male *ſalvae* ſc. res eſſent?

ead. l. 3. *agerent*) Vulg. *augerentur.* Sed Lindenbr. & ed. Hackiana dedere *egerentur*; hinc noſtrum bene coniecit, neque tamen reſcripſit Cortius.

ead. l. 5 *ſqq. Fugam — Romanis fecere*) Uncinis incluſa Seneca non Salluſtio, ſed Arruntio imitatori tribuit.

Pag. 197. *l.* 31. *Magna gloria tribunus militum*) Int. *Sertorius dux.*

ead. l. 34. *celata*) Vulg. male *celebrata.*

Pag. 198. *l.* 26. *Tarquinius*) Al. *Tarquitius.*

Pag. 199. *l.* 13. *ex Ponto vis piſcium erupit*) Conf. Tac. Ann. XII. 63.

ead. l. 16. *ipſa enim eſt & maior Phrygia*) Corrupta ſunt haec. Ex Servio coniicias varia priſca nomina Bithyniae, quae antea dicta fuerat *Bebrycia.*

Pag. 200. *l.* 1. *offenſus*) Vulgo mendoſe *defenſus.*

ead. l. 12. *Apud Corduennos*) Populum circa mare Hyrcanum.

ead. l. 18. *Tauri*) a quibus Cherſoneſus Taurica nomen habet.

Pag. 201. *l. ult. Luxo pede*) *Luxus* ab antiq. *luo*, unde eluo, diluo, idem quod *luxatus.*

IN EPISTOLAS.

Pag. 207. *l.* 2. *Epiſtolae duae*) Quas olim perperam dixere *orationes*, nunc *epiſtolas* nominant; uti ipſe auctor *literas*. Eas vero Salluſtii eſſe, Lipſius dubitavit; L. Carrio potius a Tacito, (quo certe indignae hoc magis habendae ſunt, quod ad mentem Taciti, ingenium Salluſtii haud comparandum putemus) aliove eius aetatis ſcriptore, affimulatas coniecit; Cortius Salluſtio indignas maxime ex ſcribendi genere, ſaepe ſatis improbe, aeſtumat, ſed a docto tamen imitatore ſcriptas concedit. Contra ea Douza, Criſpinus, cum Sanctio Perizonius, Clericus, auctorem Salluſtium agnoſcunt, quibus noviſſime acceſſit vir illuſtris, Salluſtii interpres Gallus, eiusque ingenio plenus, de Broſſe. Clericus etiam (in vita Salluſtii pag. XIV ſq.) hanc quae vulgo prior editur, poſterius ſcriptam eſſe vult; allatis rationibus, quas vide apud ipſum. Nobis quidem prior haec epiſtola orationem Salluſtianam praeferre omnino videtur; ſed quod ad res attinet, ieiunior eſt: ex altera, quamvis plura habeat, quae in illa non ſunt, redolet magis quaedam declamatio iuvenilis, & imitatio dictionis Salluſtianae, quam ipſa Salluſtii vis, brevitas dicendi & velocitas. Atque ea fuit ingenii Salluſtiani & maxime orationis ratio, ut quemadmodum ipſe Graecos in hiſtoriis ſcribendis imitatus erat, vetuſtum & accuratum dicendi genus quaeſierat, ita multos inveniret imitatores, in quibus fuit ille Arruntius, vel etiam ſimias.

ead. l. 6. PRO *vero antea obtinebat*) Vulg. *Populus Rom. antea obtinebat*. Sed edd. priſcae *Pop. Rom. vero antea*. Illud *Pop. Rom.* natum erat ex PRO.

Pag. 208. *l.* 13. *vulgi more magis, quam iudicio*) *Sic eſt vulgus; ex veritate pauca, ex opinione multa aeſtimat.* Cic. pro Roſc. Com. c. 10. Adde quod eſt cupiens rerum novarum. Vulgo autem male iſta interciſa leguntur. Cortius ad h. l. abſurdus eſt.

Pag. 209. *l.* 17. *ante partam a te victoriam omnia*) Cortius male omittit *omnia*.

ead. l. 19. *ſcilicet id certatum eſſe*) Expungimus &, quod ante *ſcilicet* male ingeritur. Int. vero dicentes.

ibid. utrius) Sic Carrio & Corte recte pro vulg. *utriusque.*

ead. l. 27 *ſq. deterrumi mortales*) ſcil. illi iidem qui hortantur.

ead. l. 29. *ſcorta aut convivia exercuerint*) Cortius verbum non aptum putat rebus. Sed exercentur ap. Plaut. Amphitr. I. 1. 132. *ſcorta;* ap. Catull. LXXII. 3. *amores;* ap. Suet. Aug. 69. *adulteria.* Tum *convivia agitantur:* quidni & *exerceantur?* Ceterum de caſtrorum Pompeii hoc dedecore Plut. & ipſe Caeſar loquuntur.

Pag. 210. *l.* 1. *ita*) h. l. inde.

ead. l. 16 *ſq. res novas veteribus acquirit*) h. e. res veteres ſcil. ſuas familiares aere alieno attritas novis rebus ſ. novo aere magis perturbant. *Acquirere* h. l. eſt adiungere, ita ut acceſſio fiat; conf. Cic. Tuſc. I. c. 45. Res vero omnis horum hominum ironice dicitur eſſe in aere alieno. Alii aliter in his ſibi ſapiunt; ſed Cortius, ineptias has dicens, certe deſipit.

Pag. 211. *l.* 15. *uſum atque decus*) ſcil. quo virtus ſubiicitur, poſtponitur, honores ſunt venales, & ditiores pro melioribus habentur.

ead. l. 23. *animo indulgens*) h. e. ſerviens. Animi enim imperio uti decet.

ead. l. 34. *claudo*) Et Lucretio dicitur *ingenium claudicare*, vacillare.

ibid. pro exercito) h. e. promto, valido.

Pag. 213. *l.* 8 *ſqq. quod & prius deſeſſi ſint homines laudando atque mirando munificentiam tuam, quam tu faciendo, quae gloria digna eſſent*) Parum apte haec transtulit ſcriptor ex Epiſt. I. init.

ead. l. 18 *ſq. contra adverſum conſulem*) Int. L. Lentulum. Conf. Caeſ. B. C. I. 1. & 2. Itaque haec ante acta erant, quam moneret ſerus ſcriptor, male Salluſtii ingenium & orationem ſimulans, immodeſtum modo, modo adulatorem agens.

Pag. 214. *l.* 27. *vita ſua commutare volunt*) Sed priſcae edd. Ven. teſte Cortio, & Mss. Vatic. legunt *nolunt*, quod ſic expone: qui ab iniuria deſiſtere nolunt, ut per te vita fruantur. Sic Luer. V. 1105. *Vitam priorem navis rebus commutare.*

Pag. 215. *l. ult. aggredi*) h. l. ſuscipere.

ibid. M. Livio Druſo) de quo conf. Vellei. II. 13 ſq.

Pag. 217. *l.* 6 *ſqq. ex pecunia legi, inhoneſtum*) Seqq.

Quare omnes ad finem capitis usque l. corrupta l. permixta suspicari licet, nescimus an per ea, quae uncinis inclusimus, male interrupta. An legendum? *Quare omnes P. Rom.* (populi Romani) *classes iudicare placet, sed numero plures, coaequati dignitate* (magis) *quam pecunia iudicant. Ita virtute anteire alius alium properabit.* Quae vero uncinis inclusa leguntur l. his praemittenda l. his postponenda, l. ita dividenda videntur: — *inhonestum. Sed de mag.* — *vocarentur. Quare omnes P. Rom. cl.* — *properabit. neque Rhodios* — *disceptat.* Sed nihil audeamus in his, quae nemo emendare aut exponere ausus est. conf. infr. c. 12.

Pag. 218. *l.* 1. *M. Bibuli*) Qui Caesaris collega ipsi semper adversus, maxime legi agrariae repugnabat.

ead. l. 5 *sqq. cuius nullum membrum* &c.) Verba *cuius* — *inhonestissima* paululum immutata redeunt in Decl. in Cic.

ead. l. 33. *tantummodo libertas tuta est*) h. e. tuenda videtur. An legas *curae est?*

Pag. 219. *l.* 25. *aut sententia obscurior*) scil. per tabellam ferenda; quod mox dicit.

Pag. 220. *l.* 16. *varia officia distribuatur*) Sqq. *iudicia primae classis mittenda putem* ex iis, quae supra c. 8. dicta sunt, haud plane colligas; unde etiam Lipsius voluit *primae classi committenda putem.* quod Cortius probat, *nos improbamus.* Ita turbata sunt omnia. Caesar certe iudicia ad duo tantum genera iudicum reduxit, equestres & senatorios; sed tribunos aerarii, quod erat tertium, sustulit. Conf. Suet. Caes. c. 41.

ead. l. 35 *sq. diversa praemia bonos malosque sequi*) Sed alios sensus prodidit ipse Caesar in Catil. c. 51. supra p. 42.

IN DECLAMATIONES.

Pag. 222. *l.* 4. *FALSO SALLUSTIO ADSCRIPTA*) Sed tamen alii eam Crispo vindicant, Quintiliani testimonio nixi. Is enim IV. 2. 68. laudat principium declamationis iisdem verbis *Graviter — Tulli*; & IX. 3. 89. *Romule Arpinas*, quod infra c. 4. legitur. Itaque Gesnerus tandem autumat, declamatorem aliquem iuniorem ab his apud Fabium fragmentis occasionem formandae huius, quae hodie legitur, declamationis sumsisse. Sed alii maluere haec

intrusa esse in Codd. Quintiliani, quae a Cod. Almeloven. abesse testatur Burmannus. A Rhetore aliquo antiquo confictam, hodie nemo dubitat. Conf. Clericus in vita p. XVIII.

Pag. 223. *l.* 32. *quae honeste nominari non possunt, inhonestissuma*) Eadem convicia in L. Domitium iacta vide in Ep. II. ad Caes. de rep. ordin. c. 9.

ead. l. 34. *audet dicere: O fortunatam*) Quintil. XI. 1. 24. *In carminibus utinam peperciſſet, quae non deſerunt carpere maligni: » Cedant arma* &c. *& » O fort. natam* &c.

Pag. 225. *l.* 3 *ſq.* QUAE CICERONI FALSO TRIBUITUR) Et hanc, quam olim magni viri tribuebant Ciceroni, rectius alii Cicerone indignam a declamatore aliquo iuniore scriptam iudicarunt.

Pag. 226. *l.* 1. *cum quovis volutari*) Ita Codd. Alii *velitari.*

ead. l. ult. quam) pro *quod.*

Pag. 227. *l.* 12. *aetatem*) h. l. *iuventutem.*

INDEX
HISTORICUS.

A.

Aborigines cum Troianis Romam condidere 7.
Adherbal, Micipſae filius 63. 66 *ſq.* victus a Iugurtha Romam contendit & verba habet in Senatu 69 *ſqq.* iterumque victus a Iugurtha Cirtam profugit 79. eius literae in Senatu recitatae 81. deditio & interitus 83.
Aedes Concordiae 36. 39.
Aemilius Scaurus a Iugurthae largitione ſe continet 74. eius mores, *ibid.* a Iugurthae legatis corrumpitur 85.
M. Aemilius, omnium flagitioſorum poſtremus 170.
Aeneas 7.
Aethiopes 77.
Africae ſitus & deſcriptio 75.
Sp. Albinus Conſul 91 *ſqq.*
Allobroges ad coniurandum ab Umbreno ſollicitati 31 *ſq.* iisdem ob detectam coniurationem praemia decreta 39.
C. Annius, Leptitanorum praefectus 128.
L. Annius & P. Lucullus Tribuni Pl. magiſtratum continuare nituntur 93.
Q. Annius, e coniuratis Catilinae 15. 39.
Antiochus 10000. talent. a Philippo ſpoliatus 189.
C. Antonius Conſul 21. Catilinam cum exercitu perſequitur 28. 50. pedibus aeger proelio adeſſe nequit 53.
App. Claudius interrex 173.
Aquila Marii in Catilinae caſtris 53.
Archelaus Mithridatis incepta impedivit 189.
Ariſtonicus, Antiochi filius, triumpho ductus 189.
Armeniorum origo 76.
Arpinum 117.
Arretinus ſ. Reatinus ager 28.
Aſia a Romanis obſeſſa 189.
Aſpar, Numida 158.

Athenae ſuam celebritatem ſcriptoribus debent 8 *ſq.* Athenienſium triginta Tyranni 42.
Attalus, ex rege miſerrumus ſervorum factus 189.
Aventinus mons 88. 166.
Aulus Propraetor 93. eius caſtra a Iugurtha circumventa 94.
Aurelia Oreſtilla, Catilinae coniux 13.
P. Autronius Catilinae ſocius 15. Conſul deſignatus, ambitus damnatur, *ibid.*

B.

Ballera mons 174.
Baebius a Iugurtha corrumpitur 90 *ſq.*
L. Bellienus Praet. 155.
Bellum Cimbricum 53. maritimum atque Mithridaticum 31. ſervile Capuae & in Apulia 24.
L. Beſtia, coniuratus 15. 33.
L. Beſtia Calpurnius Cos. 84. a Iugurtha corrumpitur 85.
Bithynia direpta 189.
Bocchus Maurorum rex 77. 116. 125. 130–162.
Bomilcar 92. 103. 107. 115. 122 *ſqq.*
D. Brutus, Semproniae maritus 32.

C.

Cabira 190.
Q. Caepio male pugnat adverſum Gallos 162.
C. Caeſar, pontifex maximus 38. eius natura, mores, & comparatio cum Catone 49.
C. Cornelius Eq. Rom. coniuratus 15. pollicetur Ciceronem confodere 23.
Capitolium incenſum viginti annis ante coniurat. Catil. 36.
Capſa, oppidum Numidiae, ab Hercule condita 140. oppugnatur a Mario & incenditur 142.
Carthago aemula imperii Rom. 10. deleta discordiam Romae peperit 97. 165 *ſq.*
Caſſius Longinus coniuratus 15.
L. Caſſius Praet. ad Iugurtham mittitur 90.
Catabathmos 75. 77.
Catilina, eius mores, ingenium ac ſocii 6. 15. filium necavit 13. repetundarum reus prohibitus petere conſulatum 15. Ciceroni inſidias machinatur 22 *ſq.* eius exercitus 50. fortiter pugnans occiditur 54 *ſq.*

Catonis oratio 44 *sqq.*
Catulus a Catilina literas accepit 27 *sq.* eius & Caesaris inimicitiae 38.
Cethegus unus e coniuratis 15. 33 *sq.* 50.
Cicero fit Consul 20. homo novus, *ibid.* de coniuratis in Senatu refert 39. luculentam habet orationem 25.
Cinnae in urbem reditu interiit decus ordinis 172.
Cirta oppugnatur a Iugurtha 79 *sq.* eidem tradita 83.
Civem Rom. verberibus caedi nefas 42.
Q. Coeparius, Terracinensis 35. 37. 50.
Coniuratio Catil. ex quibus conflata 12 *sqq.* prima & secunda 15-17. eius pignus, sanguis humanus hausſus 19. causa, aes alienum, *ibid.* patefacta 32. 39.
Coniuratorum catalogus 15. in carcere necantur 50.
Consul designatus sententiam primus rogatur 39.
Consulis potestas 24.
Consulatus petendi legitimi dies 15. Consulatus ante C. Marium novo homini nemini mandatus 117. 124.
Cornelii tres fato Romae regnaturi 36.
Cornelius, scriba 168.
Q. Cornificio in custodiam traditus Cethegus 36.
Corsa, mulier Ligus 177.
L. Cotta, Consul 16.
C. Cottae Cos. oratio ad populum 194.
Crassus, Marcus, Pompeio inimicus 15 *sq.* coniurationis conscius iudicatur 37 *sq.*
Q. Curius, coniuratus 15. 22. 23.
Cyrene, colonia Thereon 77. Cyrenenses magni & opulenti 129. eorum cum Poenis de finibus conditiones initae, *ibid.*
Cyrus in Asia bella gerere primus coepit 4.

D.

Dabar, interpres inter Bocchum & Sullam 158 *sq.*
Damasippus iugulatus 43.
L. Domitii vita 218.
L. Drusus patronus nobilitatis 215 *sq.*

E.

Elephanti quadraginta a Romanis interfecti 108.
Epistola Adherbalis 81. Bomilcaris 123. Catilinae ad Catulum 27 *sq.* Lentuli ad Catilinam 34. Mithridatis & Ar-

facen 188 *ſqq.* Pompeii ad Senatum 181. Scipionis ad Micipſam 65.
Equites Romani Caeſari gladio minitantur 39.
Etruria dominatione Sullae inops reddita 23. infamis latronibus, *ibid.*
Eumenes 189.
Exercitus Rom. quomodo mollis evaſerit 11.

F.

Fabii Maximi & Scipionis apophthegma 61.
Q. Fabius Sanga, Allobrogum patronus 32.
Familiae gladiatoriae 25.
M. Favonius 218.
Fufidius 169. 175.
Fulvia, nobile Q. Curii ſcortum 20.
A. Fulvius coniuratus a patre necari iuſſus 31.

G.

Gabinius Capito, coniuratus 33 *ſq.* 36. 50.
Gadir 178.
Gaetuli, eorum ſitus, mores 76 *ſq.* 130.
Gallica gens bellicoſa 31. infeſtiſſima nomini R. 46.
Gauda, Maſiniſſae nepos 118.
Gracchus ab Opimio conſule occiſus 74. Gracchi, plebem in libertatem vindicare conantes, occiduntur 98.
C. Gracchi lex de vocandis ex quinque claſſibus centuriis 217.
Graeci facundia, Galli gloria belli ante Romanos fuere 48.
Guluſſa & Maſtanabal fratres morbo abſumti 62 *ſq.*

H.

Hadrumetum ſ. Adrumetum a Phoenicibus conditum 77.
Hamilcar 127.
Hannibal Romanos afflixit 62.
Hercules in Hiſpania perit 76. Hercules Libys 140.
C. Herennius a Pompeio cum exercitu deletur 181.
Hiempſal Micipſae filius 63. occiditur 68. eius libri 75.
Hippo a Phoenicibus condita 77.

I.

Italiae vaſtitas ex bello civili 62.
Iugurtha Maſtanabalis filius ex concubina 63. auxiliari

exercitui praefectus 64. a Scipione laudatur, adoptatur a Micipſa 65. eius ira & inſidiae in Hiempſalem 67 *ſq.* pugna Adherbalem vincit 68. Romam venit, Baebium corrumpit 90. Italia decedere iuſſus 93. a Metello vincitur 105-108. Bocchum regem ad bellum compellit 130. eius exercitus a Mario funditur 153. proditur Romanis a Boccho 162.
C. Iulius in Apuliam a Catilina mittitur 22.
Iunius Silanus 39.

L.

Lacedaemonii in Graecia primi belligerant 4. Athenienſes vicere 42.
M. Porcius Laeca 23.
Laris, oppidum Numidiae 141.
Lentulus 15. 31. 33. 34. 36. 39. 50.
M. Aemilii Lepidi Cos. oratio contra Sullam 166 *ſqq.*
Leptis a Sidoniis condita, eius ſitus 127 *ſq.* Leptitanorum lingua, leges & mores 128.
Lethe oppidum 175.
Lex frumentaria 185. Gabinia 192. Mamilia 119. Plautia 25. Porcia 42. Sempronia 83. pro debitoribus adverſus foeneratores 26.
Libyes 76.
Licinii Macri trib. pl. oratio ad plebem 183 *ſqq.*
Liguris cuiusdam ope caſtellum capitur 144-146.
P. Lucullus tribunus plebis 93.

M.

Mamilii Trib. Pl. quaeſtio in eos, qui fuerant a Iugurtha corrupti 96.
Manilius Mancinus trib. pl. de imperatore contra Iugurtham ad populum refert 124 *ſq.*
A. Manlius, Marii legatus 138. 141. 153.
C. Manlius coniurationis particeps 23. 26. 54.
M. Manlius male pugnat adverſum Gallos 162.
T. Manlii Torquati in filium ſeveritas 47.
Mapalia, Numidarum aedificia 76. 101.
Q. Marcius imp. ad urbem, triumphum petens 24.
Marius Metelli legatus 102. ei haruſpex felicia omnia portendit 116. patria, natura, mores 117. Gaudam adverſus Metellum incendit 119. a Metello dimittitur 124. ipſi conſulatus mandatur, & Numidia 125. 132. eius ad

populum oratio 133 *sqq.* eius in Africam expeditio 139. castella Iugurthae vi praemiisque tentat 140. Capsam capit 142. eius & Sullae pugna cum Iugurtha & Bocho 148 - 153. de Iugurtha triumphavit 162.
Masinissa 62. 69.
Massiva 91 *sq.*
Massugradas 158.
Mastanabal & Gulussa fratres, morbo absumti 62 *sq.*
Mauri dicti qui antea Medi, eorum origo 76. 130. 152.
Medi 76.
C. Memmius Trib. pl. 83. eius facundia 86. oratio ad populum 86 *sqq.* rogatio 91.
Q. Metellus consul 99. in Numidiam ingressus exercitum R. licentia corruptum ad militarem disciplinam revocat 100 *sq.* legatos Iugurthae corrumpit; eius innocentia 101. pugna cum Iugurtha 105 *sqq.* Numidiae oppida capit 109. Zamam oppugnat 112. & relinquit 115. eius superbia 117. Gaudae regios honores negat 119. eius strategemata; Thalam capit 126 *sq.* Mollities animi 131. conspectum Marii fugit 139. Romae laetissimis animis excipitur, *ibid.*
Metellus Celer, Praetor 24. 33. 51.
Metellus Creticus imperator ad urbem, triumphum petens 24.
Micipsa, Masinissae filius, eius genus, filii, mors 62. 67.
Q. Minucius Rufus 91.
Mithridates 166. 197. 199.
Mulucha flumen 77. 160. Mauros a Numidis dividit 143. ad Mulucham castellum, *ibid.*
C. Murena ulteriori Galliae praefectus 33.
Muthul, Numidiae flumen 103.

N.

Nabdalsa, in prodendo Iugurtha suspectus 122 *sq.*
Tib. Neronis sententia de coniuratis 39.
Numantia delera 65.
Numidarum origo, situs, incrementum 76 *sq.* eorum ingenium 111. cibus & abstinentia 141. fusi fugatique a Romanis 125.
Numidiae pars speciosior Adherbali traditur 74.
Nusa, Nicomedis filia 189.

O.

L. Opimius a Iug. corruptus 74. C. Graccho & M. Fulvio Flacco interfectis, Conſul acerrime victoriam nobilitatis in plebem exercet, *ibid.*
Orbis diviſio 75.

P.

L. Paullus Catilinam lege Plautia interrogat 25.
Perſarum origo atque ſitus 76.
Perſes, Philippi filius, inſomniis occiſus 189.
Petreius, Antonii Conſulis legatus 53 *ſq.*
Philaeni vivi terra obruti pro Rep. Poenorum 129.
Philenon arae 77.
L. Philippi oratio contra Lepidum 170 *ſqq.*
Phoenices oppida multa in Africa condidere 77.
Picenus ager 51.
C. Piſo ab Hiſpanis voluntate Pompeii occiſus 16. cur inimicus Caeſaris 38.
Piſtorienſis ager 51.
Pompeius Craſſo inviſus 15. eius potentia formidoloſa 16. ipſe & Craſſus Conſules Tribuniciam poteſtatem reſtituere 30.
Q. Pompeius Rufus, Praetor 24.
C. Pomtinus, Praetor 35.
Pons Mulvius 35.
L. Poſtumius 218.
Ptolemaeus pretio diem proelii prolatat 189.
Publipor 180.
Punica fides incerta 159. Punicum bellum Romanos in officio retinuit 97. Punici libri regis Hiempſalis 75.

Q.

Quaeſitores 97.

R.

Rhodii 40.
Romae urbis origo & incrementa 7. ibi omnia venalia 65. 78. venalis ſi emtorem invenerit 93.
Romanorum antiquorum mores & inſtituta 7 *ſqq.* 48. eorum in aedificando luxuries 11. 18. quam a maioribus deſciverint 48. eis omnia regna adverſa 131. Romani

exercitus prima corruptio 11. Romano imperio ad occasum ab ortu solis omnia parebant 29.
Cn. Octavius Rufus, Quaestor 156.
P. Rutilius, Metelli legatus 105. 107. 139.

S.

Sacer mons 166.
L. Saenius Senator 24.
Sallustius 5. 61.
M. Scaurus in senatu princeps, qualis 82. 84 sq. 96.
P. Scipio 61. 62. 65.
P. Scipioni Nasicae Consuli Italia provincia obvenit 84.
Scyrrus, servorum pessumus 169.
Seleucia urbium maxima 190.
Sempronia coniurationis particeps 21. D. Bruti uxor 32.
Septimius Camers in agrum Picenum a Catilina mittitur 22.
Sextius Quaestor 85.
Sicca oppidum 111.
Sidonii 128.
M. Silanus Consul 99.
L. Sisenna Historicus 147.
P. Sittius Nucerinus 19.
Spintheri Lentulo in custodiam traditus, Lentulus 36.
L. Statilius 15. 34. 36. 50.
L. Sulla, quo pacto sibi exercitum fidum fecerit 11. crudelitas eius, cum esset Marii quaestor, mores, ingenium, natura 147. eloquentia 153. magnanimitas 157. agit cum Boccho 153. 156. 159 *sq.*
P. Sulla Consul designatus, condemnatus ambitus 15.
Sullani milites Senatores facti 29.
Suthul, oppidum Numidiae 94.
Syphax 62. 70.
Syrtes 77. 128.

T.

Tana, flumen Africae 142.
L. Tarquinius coniurationis index 37 *sq.*
Tarrula, servorum pessumus 169.
Cn. Terentius, Senator 37.
Thereon colonia, Cyrene 77.
Thala, oppidum Numidiae 125-127.
Thirmida oppidum 68.